

Keel ja Kirjandus

7
2023

ENE VAINIK, GEDA PAULSEN
Kujundikasutus 2020.–2022. aasta keeledebatis

KADRI TÜÜR, LAURI ÕUNAPUU
Juhan Smuuli „Atlandi ookeani” laulud

ANU KORB, ASTRID TUISE
Rosalie Ottessoni mängukirjeldused

Vestlus MERILI METSVAHIGA

ROGIER BLOKLAND **uralistika käsiraamatust**

KOLLEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Öim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Maria-Maren Linkgreim**, maren@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värvi**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

aadress: **Kohtu 6, 10130 Tallinn**
telefon: **6449 126** (üldnumber), **6449 228** (peatoimetaja)
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**.
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**.

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography“.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeeid tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441

e-ISSN 2346-6014

DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXVI AASTAKÄIK

7
2023

SISUKORD

ARTIKLID

ENE VAINIK, GEDA PAULSEN. Kujundlik mõtlemine 2020.–2022. aasta keelekriisis	651
KADRI TÜÜR, LAURI ÕUNAPUU. Atlandi ookeani varjatud allhoovused	678
ANU KORB, ASTRID TUISK. „Tülitan teid oma Siberi keelega“. Rosalie Ottessoni mängukirjeldused Eesti Rahvaluule Arhiivis	703

INTERVJUU

OTT HEINAPUU. Folkloristi vabadus taotleda avaramat mõistmist. Merili Metsvahi 50	722
---	-----

RAAMATUID

TOOMAS HAUG. Ormussoni-nostalgiat	730
ROGIER BLOKLAND. Kaalukas teos, igas mõttes. Uus uralistika käsiraamat	734

RINGVAADE

Lühikroonika	743
--------------------	-----

CONTENT

ARTICLES

ENE VAINIK, GEDA PAULSEN. Figurative thought during the "Language crisis of Estonian" in 2020–2022	651
KADRI TÜÜR, LAURI ÕUNAPUU. Hidden undercurrents of "The Atlantic Ocean" ..	678
ANU KORB, ASTRID TUIISK. "Excuse me for bothering you with my Siberian language": Game descriptions by Rosalie Ottesson in the Estonian Folklore Archives	703

INTERVIEW

OTT HEINAPUU. The liberty of a folklorist to seek a broader understanding: Merili Metsvahi 50	722
--	-----

BOOKS

TOOMAS HAUG. A dose of Ormusson nostalgia (Mäng ja melanhoolia. Friedebert Tuglase romaan „Felix Ormusson”. (Moodsa eesti kirjanduse seminar 3.) Compiled and edited by Mirjam Hinrikus and Jaan Undusk. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2022)	730
ROGIER BLOKLAND. A weighty tome, in every sense: A new handbook of Uralic linguistics (Marianne Bakró-Nagy, Johanna Laakso, Elena Skribnik (eds.). The Oxford Guide to the Uralic Languages. (Oxford Guides to the World's Languages.) Oxford: Oxford University Press, 2022)	734

REVIEW

Short chronicles	743
-------------------------------	-----

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

ERM = Eesti Rahva Muuseum; TLÜ = Tallinna Ülikool; TÜ = Tartu Ülikool; UTKK = Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

KEELED:

ingl = inglise; sm = soome; vn = vene.

Kujundlik mõtlemine 2020.–2022. aasta keelekriisis

ENE VAINIK, GEDA PAULSEN

1. Keeledebat kui kriisi väljendus

Aastad 2020–2022 jäävad kindlasti meenutama koroonapandeemiat – aega, mil riigid ja inimesed õppisid end üksteisest isoleerima ning üha tähtsamaks sai interneti roll suhtluskanalina. (Sotsiaal)meediastunud infokeskkonnas hargnesid ennekuulmatud polariseerumised,¹ millest ei jäänud puutumata ka keelevaldkond. Alates 2020. aasta sügisest võis igaüks oma kodus arvutiekraani taga kaasa elada intensiivsele debatile eesti keele ja selle sõnaraamatutes kirjeldamise vs. ettekirjutamise üle. Keeleteadlased ja -praktikud (nt keeleteoimetajad, tõlkijad, ajakirjanikud) arutlesid avalikus meedias kirglikult keeleliste vabaduste, keelenormide, keelekorralduse ning Eesti Keele Instituudi (EKI) sõnastikureformi teemadel. 2022. aasta sügisel sai olukorda kirjeldada juba keelekriisina.²

Tundub, et tegu ei olnud ülepaistunud hinnanguga, sest kriisi iseloomustab olukorra segasus ja mitmeti tõlgendatavus, põhiväärtuste ohustatus ning tunne, et tegutsemisega on kiire, kuna väljapääsu leidmise „ajaaken” võib sulguda (vt Rugam-Rebane 2006; Hermann 1963: 64; Sundelius jt 1997; Ulmer jt 2015). Just sellisest olukorrast arvas end leidvat osa eesti keeleala asjatundjaid ning praktikuid, seistes silmitsi võimalusega, et senise paberil ilmunud õigekeelsussõnaraamatu (ÕS) asemel võib ilmuda sõnaraamat, mis tuleb kas vormilt või sisult erinev.³ Kokku üle kuuekümnes meedialoos kirjeldati olukorda oma vaatenurgast, väljendati tundeid ning peegeldati alusväärtusi. Diskussioon päädis kõrgete riigiametnike sekkumisega ning Eesti Keele Instituudile (EKI) riikliku tegevuskava kinnitamisega (ÕS-i ja EKI teatmiku koostamise tegevuskava 2022–2025).

Lisaks kaasaahaaravale sisule paelus debatt tähelepanu ekspressiivse ning kujundliku keelekasutuse poolest: eri autorite sõnavõttudes leidis nii konventsionaalseid kui ka uudseid metafoore, võrdlusi, hüperboole, irooniat, allegooriat, nii allusioone kui ka groteski ja absurdi. Tundus olevat põnev väljakutse analüüsida, kas ja kuidas on omavahel seotud kujundlik väljendus ning eri autoripositsioonid ning kas ja kuidas mõjutavad kujundlikkust omakorda kirjutajate alusväärtused ning neist ajendatud tunded. Vaikimisi lootsime, et kuivõrd üdimaks väärtuseks on eesti keele kestmine läbi aegade, siis tegelikku väärtuskonflikti ei ole ning küllap on mittemõistmine ja „keelekriis” sündinud lihtsalt möödarääkimisest, mh kujundite tasandil.

¹ Teemaks kaitsemaskide, eneseisolatsiooni ning eriti vaktsiinide vajalikkus vs. ohtlikkus.

² Birute Klaas-Lang „Meie ühiskonda ähvardab lõhestada ka keelekriis” (22.10/KT/BK, siin ja edaspidi viidatakse lisas 1 esitatud tähistega).

³ Margit Langemets ja Peeter Päll „Muutuv ÕS” (21.01/KT/ML).

Alljärgnevas tutvustame esmalt teoreetilisi lähenemisi, seejärel kirjeldame aines-tikku ja metoodikat ning esitleme peamisi tulemusi. Artikkel lõpeb kokkuvõtte ja aruteluga.

2. Metafooride roll mõtlemises ja raamistamises

Uurimuse teoreetilised lähtekohad ammutavad ideid peamiselt kahest lingvistilise mõtte voolust: ühest, mis käsitleb metafoorse väljenduse ja mõtlemise seoseid, ning teisest, mis laseb eritleda keelelise väljenduse sotsiaalseid ja vastastikmõjulisi tähendus-
dusi.

Kognitiivse metafooriteooria põhiteesi kohaselt pole metafoorne mitte ainult keelekasutus, vaid seda on paratamatult ja läbinisti ka mõtlemine. Eriti just abstraktsetest ja komplekssetest nähtustest räägitakse ja mõeldakse, kasutades argikogemusest tuttavamate nn lähtevaldkondade sõnavara ja mõistelist liigendust. (Lakoff, Johnson 2011: 35) Näiteks inimelu mõistestamise üks lähtevaldkondi on *TEEKOND*, mida saab järelada sellest, et kõneldakse *eluteest*, *teekaaslastest*, *teede ristumisest* oluliste inimestega, *ummikteedest*, *ootamatutest käänakutest*, *koorma kandmisest*, *elutee lõppemisest* jne. Mõistemetafooride oluline, kuid vähem mainitud omadus on nende osalisus. Nimelt mitte kunagi ei haara lähtevaldkond abstraktset sihtvaldkonda kogu selle keerukuses. Mõistemetafoor tõstab piltlikkuse abil mingid omadused kirkalt esile, samas kui muud omadused – ja neid võib olla suurem osa – jäävad tagaplaanile (Lakoff, Johnson 2011: 42–45, 86–94). Nii kätkeb näiteks inimelu palju enam kui lihtsalt kulgemist (nt sellised aspektid nagu elu hinnalisus, tähendus vs. tähenduse-
tus, võitlus oma koha eest, elu kui näitelava jne).

Kui kognitiivne metafooriteooria käsitleb eeskätt konventsionaalset ja keelde kinnistunud metafoorset mõtlemist, siis teadlikku ja tahtlikku metafoorikasutust analüüsib Gerard Steen, kelle väitel on teadlike ja tahtlike metafooride ülesanne sihilikult muuta adressaadi vaatenurka kõneksoleva teema suhtes (nt Steen 2011). Seega panustatakse kujundliku kõne abil tahtsi ühele sihtvaldkonnale mõistestamise viisile paljudest, lastes niiviisi esiplaanile tõusta just soovitud omadustel. Metafooride kavatsuslikkust reedavad muu hulgas suhtlejate metalingvistilised kommentaarid ehk kujundkõnele teadlik tähelepanu pööramine. Rõhutatakse, et tahtlikud metafoorid ei ole kaugeltki pelgalt keelenähtused, ka mitte üksnes mõtlemisviisid, vaid neid – nagu muidki keelelise suhtluse üksusi – tuleb tõlgendada nende suhtlusfunktsioonist lähtuvalt. (Steen 2017: 3–5) Järelikult on metafooride kasutamist mõttekas analüüsida diskursuse taustal, milles see aset leiab.

Zoltan Kövecses on mõistemetafooride kasutamist meediatekstides kirjeldanud kui reaalsuse konstrueerimist. Ta juhib tähelepanu, et diskursuselt ei tasu oodata metafoorse mõistestamise homogeensust; nt on olemas laia haardega üldised metafoorid ja see, millised metafoorid igal üksikul juhul käiku lähevad, oleneb kontekstist, sh nii laiemast kui ka vahetult eelnevatest diskursuse osadest. Ta rõhutab muu hulgas, et meediatekstide pealkirjad häälestavad lugejaid tekste teatud viisil vastu võtma, ja hoiatab metafooride ohtude eest meediakasutuses, kuivõrd nende võimu-

ses on luua virtuaalseid reaalsusi, mis võivad solvata, šokeerida, häbimärgistada, narrida, halvustada, moonutada, valetada, petta, manipuleerida jne. (Kövecses 2018: 127, 135–137)

Terminiga *kujundlik raamistamine* (ingl *figurative framing*) mõeldakse avaliku diskursuse suunamist ja kujundamist piltliku kõne abil. Nimelt annab see, kuidas mingist nähtusest kujundlikult kõneldakse, aimu sellest, milles nähakse probleemi, kus usutakse olevat põhjused, kuidas peaks olukorda hindama ning millised lahendusteed tunduvad teostatavad. Kujundliku raamistamise teoreetikut rõhutavad piltliku väljenduse võimet mõjutada mõistmisviise (Burgers jt 2016).

Teistlaadi lähenemised, mis samuti on siinsele uurimusele mõju avaldanud, on need, mis tõstavad esile keelelise suhtluse sotsiaalset tähendust ja vastastikmõjulist iseloomu. Nii eristab Michael Halliday süsteemfunktsionaalne lingvistika (nt 2003) keelel kolme metafunktsiooni, mis võivad realiseeruda samaaegselt, samas lausungiski: 1) ideatsiooniline funktsioon ehk teatamine midagi maailma asjade kohta, 2) interpersonaalne funktsioon ehk suhtlejate omavaheliste suhete reguleerimine, 3) tekstuaalne funktsioon ehk teksti liigenduse organiseerimine.

Norman Fairclough' kriitilisest diskursuseanalüüsist (nt 2010) laename põhimõtte vaadelda keelekasutust selles võtmes, kuidas see peegeldab diskursuses osalevate isikute ja institutsioonide suhteid (kes, millal, mida ja millises väljaandes avaldab), ning edasi tõlgendada neid praktikaid seoses laiemate ühiskondlike protsessidega (näiteks formaalselt kõrgemalseisvate institutsioonide püüdlusena suruda peale teatud maailmavaadet – aspekt, mis on teinud diskursuseanalüüsist „kriitilise” (vt nt Van Dijk 2018)). Siinne lähenemine ei lähtu aga läbinisti kriitilisest diskursuseanalüüsist (vrd Koreinik 2023).

Juba pealiskaudne vaatlus annab aimu, et keelgi on abstraktne ja mitmetahuline valdkond, mille mõistestamine toimub paljuski metafoorselt (vt nt POSTIPAKI metafoori kohta Lakoff, Johnson 2011: 42–45). Siinse uurimuse eesmärk on mõista, kuidas diskussioonis osalejad mõtestavad kujundlikult keele olemust, sest see oli üks arutluste peateemasid, millest näisid tulenevat diskussantide seisukohad selles osas, mida peaks keelega sõnastikes ette võtma. Tuginedes esialgsetele tähelepanekutele mõttevahetusest, eeldame, et esile tuleb nii konventsionaalseid mõistemetafoore kui ka uudset ja tahtlikku kujundikasutust; et välja joonistuvad kujundliku raamistamise eri võtted lähtuvalt kirjutajate väärtustest, autoripositsioonist ja keelega suhestumise viisist. Kuivõrd debatt kestis kaks aastat, siis püüame analüüsida ka kujundliku väljenduse ja mõtte dünaamikat ehk kas kujundid püsisid aruteludes samad või muutusid, kuidas reageerisid diskussandid teiste välja käidud kujunditele ning mida taheti või saavutati diskussioonis kujundliku kõnega.

3. Andmestik ja meetodid

Diskussioon sai alguse koroonapandeemia ajal 2020. aasta oktoobris ERR-i portaalis avaldatud meedialoost „Keeleteadlased: eesti keel on vaba, aga võiks olla veel vabam” (20.10/KT/MM), milles tsiteeritakse teadlaste mõtteid keeleliste valikute ja normide

järgimise vabatahtlikkusest. Teiseks diskussiooni käivitajaks oli Sirbis 2021. aasta jaanuaris ilmunud EKI teadlaste kirjutis „Muutuv ÕS” (21.01/KT/ML), milles kirjeldati üleminekut elektroonilisele ühendsõnastikule ning räägiti plaanidest pelgalt soovitude asemel pakkuda enam teavet keele kohta. Järgnesid paar keeleinimeste arutelupäeva⁴ ning mõni murelik kirjutis keelepraktikutelt. 2021. aasta aprillis esitati avalik ja kollektiivne pöördumine EKI poole; saadud vastus ei pakkunud küsitele rahuldust ning juunis 2021 puhkes diskussiooni esimene pingeperiood, mil ühes kuus avaldati koguni kümme artiklit eri autoritelt. Arutelu jätkus enam-vähem pidevalt sagedusega 1–3 arvamislugu kuus. Olukorra uut pingestumist oli märgata 2022. aasta varakevadel Venemaa Ukrainasse tungimise ärevate uudiste taustal ning seoses eesti keelekorralduse 150. aastapäeva tähistamiseks korraldatud konverentsiga.⁵ Teine tõeline kulminatsioon järgnes ETV „Kultuuristuudio” arutelule (22.09/AJ/MV) 2022. aasta oktoobris, mil kirjutiste arv tõusis taas kümneni kuus. Siinse materjali moodustavad üksnes avalikus meedias avaldatud lood, kõik muud arutelupäevadel ning veebis või raadios kõlanud seisukohad on jõudnud analüüsi vaid selle kaudu, kuivõrd neid on avaldatud tekstides tsiteeritud.

Saamaks võimalikult täielikku ülevaadet diskussioonis kasutatud kujundlikust mõtlemisest koguti diskursust moodustavad tekstid (N = 62, vt lisa 1) kokku uurimiskorpuseks (ca 250 lehekülge). Veebist alla laaditud failidest eemaldati pildimaterjal, toimetuse väljatõsted ja tsitaadid, vältimaks kujundite sisuliselt põhjendamatu ja autori tahtest olenematut kordumist. Tekstid imporditi nende avaldamise kronoloogilises järjekorras tarkvarasse Quirkos, mille abil toimus märgendamine. Failide metaandmeteks olid kuupäev, väljaanne, autoripositsioon, pealkiri ja autori nimi. Tekstis märgendati avatud skeemiga järgmisi kategooriaid: a) kujundlik keelekasutus, b) väärtuste väljendused, c) tundesõnad, d) arutlusteemad. Kujundliku keelekasutuse kategooriana sõnastati metafoorse ülekande tõenäoline lähtevaldkond. Esimeses märgendamisfaasis ei tähistatud eitavat ega jaatavat kõnet, st kas autor antud kujundi või väärtusega pigem nõustus või vastandus sellele. Nõustumist ja küsimärgistamist vaadeldi konkreetsete kujundite lõikes hiljem eraldi.

Diskussiooni edenedes hakkasid tekstid üha enam sisaldama tsitaate, muu hulgas kujundlikke tsitaate, eelmistest tekstidest ja autoritelt. Nende topelt märgendamist välditi. Kui esmane märgendamine oli lõppenud, rühmitati märgendid temaatiliselt, luues vajadusel katusmärgendeid. Autoripositsioonidele lisati üldistavad sildid – „hääled” –, mis iseloomustavad keeleainesega suhestumise peamist viisi (nt keeleteadlane, keeletoimetaja, tõlkija, ajakirjanik, „hääli kõrvalt” ehk muu ala ekspert, riigi esindaja ning kategooria „mitmed hääled” intervjuude üleskirjutuste jaoks, milles võis esineda mitu eri vaatenurka).

Märgendatud tekstid kanti üle Exceli tabelisse ja Wordi dokumenti ning lisaks filtreeriti väljavõtteid kategooriate kaupa. Siinses artiklis on fookuses juhtumid, kus kujundliku keelekasutuse teema oli „keel” (keel, emakeel, kirjakeel jne). Kvantita-

⁴ Nt arutelupäev „Eesti keel normi ja vabaduse vahel” (12. III 2021, https://www.youtube.com/watch?v=3-IEztG_WD8).

⁵ „150 aastat oma keelekorraldust” (22. IV 2022, <https://www.emakeeleselts.ee/koik-teated/konverents-150-aastat-oma-keelekorraldust-22-04-2022/>).

tiivseid kokkuvõtteid tegime vaid artiklite ja lehekülgede arvu ajateljele jaotumise kohta ning märgendite suhtelise tiheduse hindamiseks. Üldiselt on meetodiks keeleandmete kvalitatiivne analüüs, mispuhul tähelepanu pälvinud tsitaate vaadeldi esiletulemise kontekstis. Tekstides mainitud tundeid ning väärtusi⁶ analüüsiti kui tausta diskursuse dünaamika mõistmiseks.

4. Tulemused

Järgnevas esitame esmalt ülevaate ainekust, selle jaotumisest ajateljele, kujundikasutuse üldisloomustuse ning väärtuskaardistuse. Tekstides esinevate mõistestamise juhtivate kujundite eritus on 5. peatükis.

4.1. Kes ja kus osalesid diskussioonis

Analüüsimaterjalist u 40% on avaldatud Eesti Rahvusringhäälingu (ERR) portaalis, 35% Sirbis ning 20% Postimehes. Kaasatud on ka kaks „Päevateema” rubriigi kirjutist Keelest ja Kirjandusest ning üks essee Edasist. Avalikust meediast kajastas teemat kõige süstemaatilisemalt ERR, mis taasavaldas muus meedias ilmunud tekste ning varustas need teemaviidetega, nii et asjast huvitatul tekkis võimalus liikuda arvamusele arvamusele. Teine allikas, mis diskussiooni küllaltki süstemaatiliselt kajastab, on Eesti Keeletoimetajate Liidu koduleht.⁷ Eesti Päevaleht ning Delfi olid keeleteemalistest aruteludest kõrvale jäänud. Autoripositsiooni järgi on artikleid kõige enam keeleteadlastelt (32%, N = 20), järgnesid võrdselt ajakirjanikud ja keeleteimetajad (19%, N = 12) ning ülejäänud 30% (N = 18) moodustus mitmesuguste arvajate panusest (hääld kõrvalt, mitmed hääled, riigi esindajad).

4.2. Ajatelg

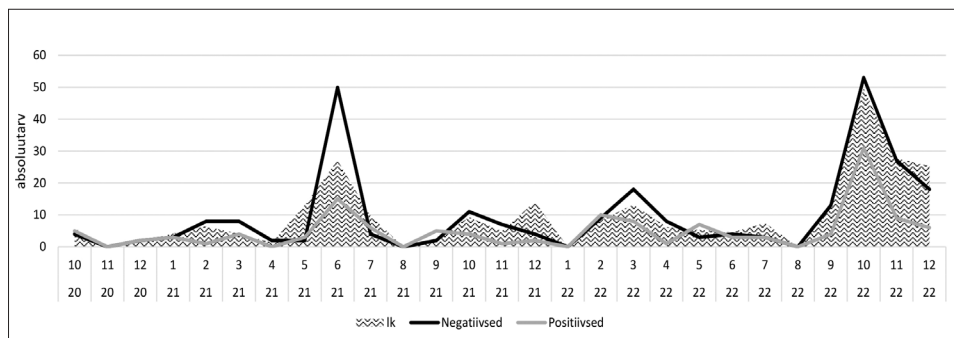
Diskussioonis võis eristada kaht tuntavat pingeperioodi, mil kasvas mitte ainult sõnavõtude arv, vaid ka keeleteemaliste arutluste lehekülgede hulk (vt joonist 1). Ajateljele oleme märkinud ka tundesõnade esinemiste arvu. On näha, et ehkki tunnete mainimine on enam-vähem vastavuses lehekülgede arvuga, on märgata perioode, kus negatiivsete emotsioonide ülekaal on tuntav. Sellised on 2021. aasta varakevad (diskussiooni n-ö lõimetusperiood); 2021. aasta juuni (nn esimene pingeperiood), vähesemal määral 2021. aasta oktoober ning seejärel 2022. aasta varakevad – ilmselt Venemaa agressiooni ja sellega seotud ärevate sündmuste taustal – ning loomulikult teisel pingeperioodil 2022. aasta sügiskuudel. Enim mainiti selliseid negatiivseid tundeid nagu mure, segadus, kahtlus, hirm, üllatus, imestus, rahulolematuse, nõutus, lootusetus, hämming, tusk, umbusk. Positiivsetest tunnetest tulid jutuks näiteks rõõm, turvatunne, armastus, tänu, uhkus, nauding, heaolu, hoolimine ja erutus.

⁶ Alusväärtuste mõju kujundikasutusele keelekriisi diskursuses analüüsivad üksikasjalikult Vainik ja Paulsen (ilmumas).

⁷ <https://keeletoiemetajaliit.ee/kajastus/>

Ei saa jätta mainimata, et algselt siira kavatsusena mainitud sõnu *rõõm* ja *mängulust* osatasid hiljem teised iroonilises võtmes.

Ajateljelt nähtub siiski ka n-ö tühje kuid, mil arutelu on olnud pause. Teatud reeglipärast korduvad need ajakirjanduse niinimetatud hapukurgihooaegadel, st augustikuudel ning aastavahetuste paiku. Jääb lahtiseks, kas kired puhkuste ajal lihtsalt vaibusid või on uute elavnemiste taga olnud meediaväljaannete huvi diskussiooni taas käivitada. Diskursusesse kuulub mitmeid tekste, mis on esmalt ilmunud blogides (st mõeldud oma seisukohtade või vahetute reaktsioonide väljendamiseks kitsamas mõttekaaslaste ringis), kuid seejärel avaldatud kas siis Postimehes või ERR-i „Arvamuse” rubriigis, kus need kirjutised ja seisukohad on saanud hoopis laiemas kõlapinna.

Joonis 1. Avaldatud lehekülgede ning negatiivsete ja positiivsete tundesõnade arvu jaotus ajateljelt.

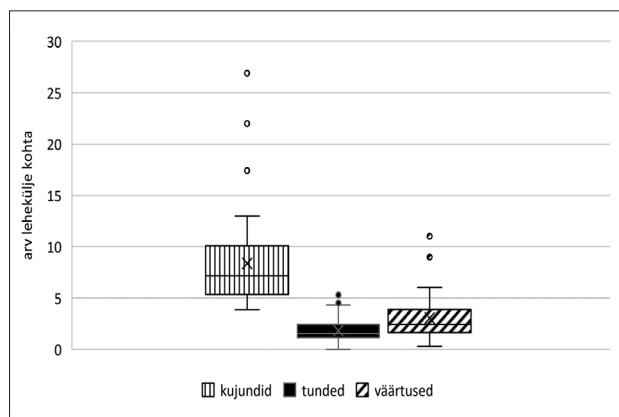
4.3. Kujundlikkuse üldiseloostus

Teoreetilistest lähte-eeldustest tulenevalt märgendati tekstides kolme kategooria elemendid. Joonis 2 näitab, millises ulatuses varieerus kujundite, tunnete ja väärtuste tihedus, st märgendite arv teksti lehekülje (1800 tähemärki) kohta. Suurim on vaieldamatult kujundliku keelekasutuse tihedus, mis oli uurimuse peamine huviobjekt. On märgata mõningaid ekstreemselt suure kujunditihedusega tekste, näiteks „Olu-korrast keeleaias” (21.09/TO/HM), mis kujutab endast allegooriat – keelehoolde kirjeldust imekauni aia aednikust hooldaja vaatepunktist.

On iseloomulik, et keskmisest märksa kujunditihedamad tekstid iseloomustasid just diskursuse pingeperioode, mil võis täheldada nii tekstide hulga kui ka kirjutajate negatiivse meelestatuse kasvu (joonis 1). Kõnekaad on juba ainuüksi meedialugude pealkirjad, näiteks esimesel pingeperioodil: „Keel vabaneb ahelaist” (21.06/AJ/KT) ning „Kirjakeel kui rõhumise tööriist” (21.06/AJ/ME), „Metaraie või mestaraie” (21.06/AJ/MK); 2022. aasta sõjakevadel „Kutsun üles keelerindel sõda lõpetama” (22.04/AJ/AK); ning mõistagi ka teisel pingeperioodil: „Keelearendus kui elevant värvipoes” (22.10/TO/HS), „Kui keel on kaitseta, tuleb umbrohi peale” (22.10/KÕ/TK) ja „Keeleinstituudi jakobiinid tühistavad eesti kirjakeelt” (22.10/AJ/ME).

Kujundlikkus keelekasutuses ja mõtlemises ei ole midagi halba ega iseäralikku, need on inim mõtlemisele üldiselt iseloomulikud (Lakoff, Johnson 2011). Uuritud

diskursuses ilmnes kujundlikkus mitte üksnes arvamustes keele olemuse kohta, vaid keelekorraldusega seotud teemade mitmete aspektide kirjeldustes ja reaalsusest kas soovitud või taunitud pildi konstrueerimises. Kujundlikkus tuli esile nii konventsionaalsete ja teadvustamata mõistemetafooridena kui ka tahtlike ja teadvustatud metafooridena; samuti esines teadlikku võrdlust, allusiooni, ironiat ja muid retoorilisi võtteid.

Joonis 2. Märjendite tiheduse varieerumine diskursusesse kuuluvates tekstides.

Näiteks võis sedastada laia toimevaldkonnaga üldise mõistemetafoori PROGRESS ON TEEKOND (Kövecses 2018: 132). TEEKOND on mugav lähtevaldkond, mille abil kirjeldada protsessi üldiselt, st muudatusi sõnastikes ja keelekorralduses. TEEKONNA mõistemetafoorist annavad tunnistust väljendid nagu *lähtekoht*, *suunamuutus*, *ummiktee*, *kursis olemine*, (normimata jätmine) *on samm selles suunas [---]*, *normingud peavad [---] kaasas käima*, *peetakse sammu ingliskeelse maailmaga*. Järgnevas tsitaadis on TEEKONNA metafooriga põimitud sõnastiku võrdlus EHITISEGA: *See suunav ja soovitat sõnaraamat on otsekui monument kirjakeele korralduse arengu- teel* (22.10/TO/HS). Metafoor VAIDLUS ON SÕDA (Lakoff, Johnson 2011) tuli esile nii teadvustamata protsessi kirjeldustes kui ka teadvustatuna osalejate metalingvistilistes kommentaarides (Steen 2017: 3–5). Näiteks järgnevad tsitaadid: *Kaevikusõda on käinud peaaegu kaks aastat [---] Vahepeal on tükk tühja maad ja hulgaliselt neid, kes on vait ja teeivad näo, et sõda polegi* (22.04/AJ/AK); *Peetud on ka kirjakeelesõda, kuid neis on haavata saanud ehk vaid suured egod, sest relvadeks on olnud pelgalt sõnad. Kuid lahingud ei ole olnud vähem ägedad ega ole ka loota, et keele vallas võiks saabuda tuhandeaastane rahuriik*. (21.06/AJ/ME) Allusioonina lisatud piibli viide, nagu ka samas tekstis esinenud kividega surnuksloppimine ning pöördumine normivabasse Eedeni aeda, annavad tekstile kandvust ja seda kindlasti kavatsuslikult. Allusioone leidis diskursuses teisigi, kas või ainult pealkirjade tasandilt leiame sellised nagu „Eesti keel olgu mugav töövahend, mitte vesikivi kaelas”⁸ (22.04/KT/LL), „Selle

⁸ Viide J. V. Veski nimele (Liina Lindströmi suuline selgitus).

maa keelekorraldus”⁹ (22.10/TÕ/HS), „Tõde ja õigus keeles” (22.11/KT/ML), „Kaalul on rohkem kui ÕS”¹⁰ (22.11/AJ/ME).

Iroonia on võte, mille puhul sõnades öeldu ning kavatsuslikult mõeldu on omavahel vastuolus. Näiteks diskursuse esimese pingeperioodi üks teravamaid kirjutisi torkab just irooniaga: *Keelekorpuse jumaldamine tõe allikana on progressiusked liberaalid viinud järelduseni, et keelekorpus on sisepõlemismootoriga sõiduk ja sõnas-tik veohobune, kelle tõu revolutsiooni hiidlaine peabki maamunalt pühkima* (21.06/AJ/KT). Ehkki sõnades positiivne, raamistab see lause kirjeldatava ettevõtmise – st keelekorpustele tuginemise keelekorraldusotsuste alusena – kui naeruväärse, mille rõhutamiseks asetatakse kogu situatsioon näiliselt XX sajandi alguse revolutsiooniliste ideede konteksti. Verbaalne iroonia on paljuki pragmaatika tasandi nähtus – nutikalt sihitud verbaalse agressiooni abil saab luua solidaarsust ja ühtekuuluvustunnet mõttekaaslastega (Alba-Juez, Attardo 2014).

Diskursus sisaldas ka hulgaliselt fraseologisme, kõnekäande jm mahlakaid ütlismi, mida me käesolevas artiklis ei analüüsi. Olgu siin lihtsalt mõni näide: *näppu pulsil hoidma, vaipa alt ära tõmbama, ajale jalgu jääma, nuta või naera, terade sõkaldest eraldamine, kirvega kurge püüdma, sõelaga vett kandma, puderkapsaatika, mõisa köis, las lohiseb; iga lind laulab, nagu nokk loodud ja [...] bürokraatia kuldvõtted, mis mõjuvad keelelise pasa kõrval lausa pehme paitusena* (21.07/KT/TH).

4.4. Väike väärtuskompass

Tekste avatud skeemiga märgendades kujunes väärtuskategooriate üldarvuks 29. Neist sagedamad olid „vabadus” (N = 89), „selgus ja korrektsus” (N = 65), „arene-mine” (N = 55), „tegelik keelekasutus” (N = 55), „kestmine läbi aegade” (N = 45). Kuna diskussioon käis paljuki keele ja normimisega seotud väärtuste üle, ilmnes tendents, et omadused, mis osa diskussantide jaoks olid positiivsed, ilmnesid opo-nentide tekstides pigem antiväärtustena, nähtustena, millest ühiskond peaks hoi-duma. Lihtsustatult võib öelda, et ehkki kõik pooldasid eesti keele säilimist läbi aegade ning tunnustasid keele kui sümboli rolli rahvuslikus identiteedis, näis taustal toimivat kaks üldisemat ja erinevat väärtusmudelit, mille oleme edasises tähistanud siltidega „alalhoidlik” ja „arengualdis” (vt tabelit 1). Väärtuste lahknemise suhtes osutuvad kriitiliseks: a) suhtumine muutustesse, b) piirangute ja vabaduste vahe-kord, c) keelekuvand, d) keeleotsuste põhjendamine.

Sildid ja sõnastused ei ole mõeldud iseloomustama konkreetseid autoreid, vaid väärtuskategooriate põhimõttelist jagunemist. Autorid võivad eri aspektide osas pai-gutuda skaalal erinevatesse kohtadesse ning ka tähtsustada neid eri määral. Näiteks kui keegi rõhutab keelelise väljenduse selguse ja korrektsuse olulisust, siis osutab see lähtumist keele instrumentaalsest ideaalist ega välista, et sama autor võiks pooldada tõendus põhiseid keelekorralduslikke otsuseid ning võiks koguni mõõdukalt pool-dada indiviidi keelevalikute vabadust sobivas kontekstis ja registris. Viitame edasises

⁹ „Kas siis selle maa keel...” küsis Kristian Jaak Peterson luuletuses „Kuu”.

¹⁰ Vanema põlvkonna inimesed teavad omaaegset Poola spioonisarja „Kaalul on rohkem kui elu”.

kujundliku mõtlemise kirjelduses neile üldistele väärtusmodelitele seal, kus see näib selgitavat teatud kujundi eelistust.

Tabel 1. Alalhoidlik vs. arengualdis väärtusmodel.

Aspekt	Alalhoidlik	Arengualdis
Suhtumine muutustesse	Muutused on potentsiaalne oht.	Keele loomulik arenemine, loovus ja elurikkus on teretulnud.
Piirangute ja vabaduste vahekord	Piirangud ja kontroll, muidu puhkeb keeleline lodevus.	Keeleliste valikute vabadus, vähem piiranguid.
Keelekuvand	Keeleideaalid (instrumentaalne, esteetiline, rahvuskeele puhtus).	Ilustamata, tegelik keelekasutus, nii nagu inimesed räägivad ja kirjutavad.
Otsuste põhjendatus	Autoriteedi usaldamine.	Töendus- ja kasutuspõhise lingvistika meetodid.

5. Keelest mõtlemise kujundid ning nende dünaamika diskursuses

Järgnevas tutvustame peamisi viise, kuidas diskursuses osalejad keelest kujundlikult mõtlesid ja kirjutasid. Oleme lühendanud metafooride formaalset esitust (nt täispikk formuleering oleks: mõistemetafoor KEEL ON ABIVAJAJA) ning kirjelduse liigendanud lähtevaldkondade järgi. Toome näiteid nii teadvustamata ja konventsionaalsest metafoorsusest kui ka juhtumitest, kus kujundliku mõistestamise viisid on olnud teadlikud, kavatsuslikud ja/või metalingvistiliste kommentaaride teema.

5.1. ABIVAJAJA, KAITSEALUNE, OHVER

Keele kujutlemine ABIVAJAJANA tõukub vaikumisi üldiselt aktsepteeritud ning eesti keele arengukavaski kasutusel olevatest terminitest (*keelehoole, keelehooldetöö, keelehooldaja*), mis hooldamise mõiste kaudu kätkeb tegevusalise ehk patsiendi rolli.¹¹ ABIVAJAJA kujund seostub eeskätt alalhoidliku väärtusmodeliga, eriti kalduvusega näha muutustes ohtu.

Diskursuse lõimetusfaasis kirjeldatakse eesti keelt ohustatuna inglise keelest (21.02/TO/VK) ja EKI sõnastikureformist (21.04/MH/MH), millega seoses ABIVAJAJA hakkab pinge kasvades vajama enamat kui lihtsalt hoolt – kaitsmist (*keelekaitseks loodud kord* (21.06/AJ/KT), *kirjakeele kaitsjad kahtlustavad* (21.06/AJ/ME)). Keelt hakatakse kujutlema KAITSEALUSENA ning seda rolli tunnistab groteskses kirjelduses ka end seni vaadetelt liberaaliks pidanud keeleteadlane: *Aga ma poleks iialgi arvanud, et aastal 2021 pean ma hakkama korrektse kirjakeele kaitsjaks* (21.07/KT/TH).

Keele kujutlemine KAITSEALUSENA saab täiesti ilmseks 2022. aasta varakevadel: *Mis või kes siis ikkagi on tänapäeva Eesti keele-elus nõrk ja vajab kaitset? Kaitset ei vaja mitte õpilased õpetajate, autorid toimetajate, võrulased põhjaeestlaste, naised*

¹¹ *Hooldama* 'millegi või kellegi eest pidevalt sihipäraselt hoolitsema, midagi või kedagi korras hoidma' (<https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/hooldama/1>).

meeste ja rahvas mineviku repressiivsete keeleteoste eest, vaid kaitset vajab eesti keel (sealhulgas eesti kirjakeel) inglise, meie maanurgas ka vene keele varjamatu pealetungi eest. (22.03/TO/MK) Reaalsete sõjasündmuste taustal muutub kaitsmisretoorika konkreetsemaks ka selles suhtes, et raamistades sündmused üldiselt sõja metafoori abil, tuuakse sisse vaenlase kuju ning keel (ja selle kaitsjad) hakkavad üha enam tunduma OHVRINA: [---] *institutsioonide jõupositsioonilt rünnatakse kirjakeelt, senise keelekorralduse põhimõtteid ning nende rakendajaid* [---] (22.04/AJ/AK).

Keele kujutlemine abituse OHVRI rollis jätkub diskussiooni teisel pingeperioodil, mil kutsutakse üles jõulisele keelekaitsesele: [---] *seega eesti keel pilastamisest ei pääse* [---] *Digiajastul on vaja jõulist keelekorraldust: see sarnanegu pigem küberkaitse, tarbijakaitse, autorikaitse, tervisekaitse ja keskkonnakaitsega.* (22.09/KÕ/AV) Kui võrd institutsioonid, kellelt jõulist keelealast suunamist oodati, ei ole piisava jõulisusega oma sellisest kavatsusest teada andnud, jätkub keele, aga nüüd juba ka ÕS-i kujundlik ohvrustamine: *Eesti keele olukorda võib praegu võrrelda aia või pargiga, mis kavatsetakse omapäi jätta* [---] *EKI ei kavatse meie (kirja)keelt enam kaitsta ja kasida.* (22.10/KÕ/TK) Ilmub pilt põlema süüdatud ÕS-ist ning keele suurima vaenlasena kujutatakse Eesti Keele Instituuti, seda juhtkirjade ning suures kirjas pealkirjade tasemel: „Keeleinstituudi jakobiinid tühistavad eesti kirjakeelt” ning „Keeleinstituut susserdab emakeele kallal, aga keegi ei saa aru mida täpselt” (22.10/AJ/ME). Keele kujundlik raamistamine ABIVAJAJANA päädib õiguskantsleri kirjutisega „Eesti keel on põhiseadusliku kaitse all” (22.10/RI/ÜM).

Diskursuse rahunemisfaasis võtab Birute Klaas-Lang keele ABIVAJAJANA mõistmise kokku niiviisi: *Visioon õigest keelest nii kõnes kui ka kirjas, mis vajab hooldamist ja ettekirjutusi, mida tuleb võõr mõjude eest kaitsta, püsib mõneski mõttes tänapäevani* (22.12/KT/BK). Samas tekstis osutab ta sellegipoolest ise empaatiliseltselt, et keel vajab toetamist: *Siiski ei tohi jätta keelt selles muutuste tuules omapäi.*

5.2. EHITIS

Lakoffil ja Johnsonil (2011) on esile toodud mõistemetafoor TEOORIAID ON EHITISED; Kõvecses on sõnastanud selle üldisemalt STRUKTUURI STABIILSUS ON EHITIS (Kõvecses 2018: 133). Lähtevaldkond EHITIS sobibki mitme kompleksse ja soliidse mõiste (nt rahvuslik identiteet, keelekorraldus, kirjakeel) metafoorseks konstrueerimiseks ja väljendub keeleliselt mitmesuguste *alustalade, tugisammaste, vundamendi, murendamise, lõhkumise ja ülesehitamise* väljendites. Kuna EHITISE kujund laseb rõhutada püsivust, stabiilsust ja elementide vastastikku toetavat osalemist keerukas süsteemis, sobib see hästi alalhoidliku väärtusmudeliga, eriti selle aspektiga, mis taotleb kontrolli omamist ja näeb piirangute lõdvendamises ohtu.

Taas algab kujundlik mõtlemine üldaktsepteeritud seisukohast „ÕS on kirja-keele normi alus” ning näeme, kuidas moodustub keerukas süsteem keelest, keeleallikaist ning rollist, mis keelel ühiskonnas täita on. Ühest küljest on (kirja)keel ise tugisammas või alustala, nt omariiklusele: [---] *kirjakeele kui ühe riikluse alustala murendamises* (22.03/TO/MK), ja teisalt võib keelt (väga erinevalt abivajaja rollist) hoopis ise kaitset pakkuva kindlusena käsitada: „Keel võib olla kindlus” (20.12/AJ/IT).

Ka kirjakeel ise on ehitis, mis toetub ÕS-i normide vundamendile ja omakorda *Kirjakeel moodustab vundamendi, millele saab tugineda näiteks oskuskeel* (22.03/TO/HM).

Diskursuse esimesel pingeperioodil tajutud keele haavatavus tuleb esile erinevates lammutamise ja kaduvikku vajumise kujutlustes: [---] *reeglite vundamendile toetuv keeleõpetus hääbub* (21.06/AJ/KT); [---] *et ei oleks sellist kivisse raiutud kirjakeele normi alust* (21.06/MH/GR); [---] *tahetakse maja jälle maha tõmmata ja otsast alustada* [---] *Et siis püstitada tühermaale Paabeli torn?* (21.06/AJ/MK); *Ärme lõhu seda, mis on, vaid ehitagem selle ümber ja juurde uut* (21.06/TÕ/ML).

Ukraina sõja puhkedes võimendub diskussiooni raamistamine sõja kujundi abil ning vastavalt teiseneb ka keele olukorra kirjeldus: *Kutsun üles* [---] *sõda kirjakeele, Eesti riigi toimimise aluse vastu lõpetama enne, kui järel vaid varemed* (22.04/AJ/AK). Teisel pingeperioodil argumenteeritakse üldiselt keerukamalt: *Keelesüsteemi muren-damise juures tuleb arvestada lõpuks seda, et keel ei ole mingi omaette ihuasi* (22.10/TÕ/HS); *Lagunemine ei avalduks aasta või kolmega, kuid kümne aasta pärast oleks probleemid juba ilmsed* (22.11/AJ/ME). Teisalt leitakse, [---] *et ametlik kirjakeel on juba lagunenu* (22.11/KÕ/EL).

Keele kui EHITISE kujund jõuab ka kõrgete riigiametnike sõnavõttudesse: *Praegu, kui laene murrab sisse uksest ja aknast keelde* [---] (22.10/RI/TL); *Lagunev eesti keel viiks lõpule hariduse ja teaduse ingliskeelseks muutmise* (22.10/RI/ÜM); *Sel juhul laguneks keel ära* (22.11/MH/JV).

Keeleteadlased kasutavad oma argumentatsioonis samuti EHITISE kujundit, tuues esile pigem konstruktiivset aspekti: *Koolis laotakse kirjakeele vundament, millele ehitatakse tulevase elu (kirja)keelekogemus* (22.12/KT/MA); *eesti keelt on teadlikult üles ehitatud* [---] (22.12/KT/ML). Keele kujutlemine ehitisena realiseerub ka teadlikus ja tahtlikus võrdluses: *Keele ära fikseerimine oleks samaväärne sellega, kui hruštšovkat ei tohiks ümber ehitada* (22.09/KT/LR). Nagu näha, saab kujundit venitada-laiendada nii, et selle abil selgitada uuendamise ehk n-ö keele remondi vajadust. Keele kujutlemine ehitisena sobib seega nutikalt kasutatuna ka arengualti väärtusmudeli tõekspidamistega.

5.3. ELUSOLEND

Keele käsitlemine ELUSOLENDINA ilmneb põhiliselt kontekstides, kus räägitakse keele püsimisest, muutumise võimalikkusest ja vajalikkusest, keele olemasolust või selle lakkamisest. Kujundit lasevad aimata väljendid nagu *elav keel* vs. *surunud keel*, *keele elujõud*, *välja suremine*, *eesti keele tervis*, aga ka *keeleorganism* jpt. Keelest mõtlemine ELUSOLENDINA seondub üldiselt arengualti väärtusmudeliga, mida iseloomustavad väärtuskategooriat tähistavad märksõnad, nagu „loomulikkus”, „arenemine”, „elurikkus”, „loovus” ja „loomingulisus”. Läbi aegade kestmise eesmärgi kontekstis panustatakse pigem keele kohanemisvõimele, laenates seega arusaamu evolutsioonibioloogiast. ELUSOLENDI kujund haakub temaatiliselt LOODUSE ja LOODUSJÕU kujunditega, samuti täpsemate kujunditega LOOM, TAIM ning INIMENE (st personifikatsioon).

Elusolendi kujundit kasutavad rohkem keeleteadlased, kui nad argumenteerivad, et keel muutub ja areneb: *Eesti keel, nagu iga teinegi elus keel maailmas* [...]. [...] *on kohalikud murded sisuliselt välja surnud* (20.10/KT/MM); *Keel ei ole sõnaraamatutes ette kirjutatud staatiline loend, vaid elav nähtus* (21.10/KT/LR); *See, et keel ajas muutub, on aga iga elava keele tunnus* (22.04/KT/LL). Keele elujõule peetakse heaks ka toimuvat diskussiooni (22.10/KT/BK), samuti keelelist mitmekesisust: *Normeeritud kirjakeele kõrval hoiavad keele elujõudu eri piirkondades või olukordades kasutatavad keelevariandid* (22.10/KT/KP); *Küll aga peab keel muutuma, et olla elujõuline* (22.12/KT/ML).

Keele kui ELUSOLENDI kujundi seavad alalhoidlikud hääled esimesel pingeperioodil kahtluse alla: *Uuendajate väitel* [...] *see ohustab keele elujõudu, kestmist* [...] *väide, et eesti keel sureb välja, kui teadlased seda uuel viisil arendama ei hakka, väärib kontrollimist* (21.06/AJ/KT). Ka keeleteadlased seavad selle kujundi küsimärgi alla: *Kui väidetakse, et keel muutub, viitab enesekohasust väljendava u-liitega tegusõna arusaamale, justkui oleks keel puutumatu loodus – nagu ürgmets –, mis muutub inimesest sõltumata, iseenesest* (21.12/KT/PN). Samas alalhoidlike hääle vahendusel ilmub ELUSOLENDI kujund isegi naturalistlikumalt, mainides keele tervist (22.07/AJ/MH), elavale keeleorganismile käärade sisse löömist (22.10/TÕ/HS), keelele surmatsu andmist (22.09/KÕ/AV) ning keele hingusele minekut (22.10/RI/ÜM).

Huvitavalt toimub kujundite dialoog teises pingeperioodis ühe ja sama autori tekstis, kus ühe lauseosaga võetakse omaks, teisega tõrjutakse ning järgmises lauses ikkagi järgitakse ELUSOLENDI metafoori, sulandades seda ABIVAJAJA kujundiga: *Olgu keel üldiselt pealegi loodusjõud, mida ei saa käskida, eesti kirjakeel on igatahes inimtekkeline.* [...] *Eesti kirjakeel ei ole surnud ega sure, aga ta vajab õppimist, harimist, korraldamist ja hoolt.* (22.10/TO/HS)

ELUSOLENDI kujundit ekspluateerib loodusteaduslikul taustal teadlikult Erkki Luuk: *Kui keel on liik, siis erinevad keeled – eesti, inglise, ladina jne – on sellesse liiki kuuluvad organismid, mille vanust mõõdetakse parimal juhul paari tuhande aastaga. Ükski praegu emakeelena kõneldav keel nii vana muidugi pole, kuid kuni on säilinud tekst, mida keegi veel lugeda oskab, on keel vähemalt mingis mõttes elus.* (22.11/KÕ/EL)

5.4. INIMENE

Seda, et keelt kujundlikult INIMESENA käsitatakse, st personifitseeritakse, saab järel-dada väljenditest, milles kõneldakse keelest, nagu oleks sellele omased kas psühholoogilised seisundid või ühiskonnateadustes käsitletavad kalduvused.

Keele personifitseerimisest kõnelevad väljendid *rahuldab* või *ei rahulda* keelt, *keele heaolu*, *käekäik*, *kannatused*, aga ka *nt vägivaldsus*, samuti suhestumine keelega viisil, millega tavaliselt kirjeldatakse inimlikke suhteid (*nt kohtumine emakeelega*, keelest *hoolitakse*, *keel erutab*, *läheb korda*). Taoline psühhologiseeriv lähenemine võimaldab väljendada emotsionaalset seotust keelega, ning seda tuleb esile nii alalhoidlikku kui ka arengualdist väärtusmudelit jagavate autorite tekstides.

Keeletoimetajad viitavad hellitavalt *krutskiga sõnadele* (21.11/TO/HM), vaidlusi põhjustanud sõnu kutsuvad humoorikalt *õnnetuteks paronüümideks* (22.02/TO/HS)

ja elavad kaasa keele saatusele sõnastikus: *Kui need kaks eriülesandega keelevarianti ühte sõnastikku kokku panna, hakkab üks neist paratamatult kannatama* (22.03/TO/HM). Isikustamist viljeleb ka kõrvalseisja hää: [---] *vaid paar arusaadavat eesti keelset lauset, mis ei anu toimetaja kohendavat kätt* (22.09/KÕ/AV). Keele kannatuste kõrval ei puudu diskussioonis teine aspekt – inimese kannatused keele all: [---] *reeglitest, mis on ka minu loomuliku keeletaju suhtes üsna vägivaldsed* (22.06/KÕ/KV).

Psühholoogilist isikustamist leidub ka keeleteadlaste sõnavõttudes: [---] *mida meie ta jaoks teha saaks? [---] on meie ülesanne parandada eesti keele mainet* (22.05/KT/AT). Maine teemat psühholoogilises võtmes ekspluateeritakse teadlikult: *Eesti keel ei lähe kohe hukka, kui sõnaraamatud ja õpikud keelt rangelt kuskil (Pätsu ajas? 1960. aastates?) kinni ei hoia* (22.09/KT/LR). Eesti keelde sobimatule sõnale viidatakse eufemistlikult kui *juhuslikule külalisele* (22.10/KT/BK) või arutletakse, *mida teha kui uuemad laensõnad ei taha kuidagi sobituda [---]* (22.11/KT/ML).

Kriisi teises pingeperioodis on keel juba sedavõrd isikustatud, et räägitakse eesti keele *hea käekäigu eest hoolimisest* (22.10/KT/BK) ning tutvustatakse pikalt-laialt keele *heaolu* kontseptsiooni (22.10/KT/KP). Keelt isikustava ja sellega isikliku vahekorra hoidmise tendentsi võtab kokku Klaas-Lang: *Eesti keel erutab, eesti keelest hoolitakse – kõik need arutelud mõjuvad ju tegelikult eesti keelele hästi* (22.12/KT/BK).

Keele sotsiaalpsühholoogilisest isikustamisest kõneleb aga keele iseloomustamine omadussõnadega, mis üldiselt kuuluvad ühiskonnateadustesse, nt arutlused, kas keel on *vaba, demokraatlik* või *autoritaarne, totalitaarne* või koguni *fašistlik*. Sellised kujundid kerkivad esile seoses arengualti väärtusmudeli aspektiga, mis seab esile indiviidi valikuvabadusi. Just keele sotsiaalpsühholoogilise isikustamise kujund on olnud vastuolulisi tundeid ja reaktsioone tekitavaks ajendiks.

Diskussiooni käivitanud artikkel „Keeleteadlased: eesti keel on vaba, aga võiks olla veel vabam” (20.10/KT/MM) tõi esile indiviidi keelelisi valikuid väärtustava vaatepunkti. Alalhoidliku väärtusmudeli pooldajad aga tõlgendasid seda kui üleskutset keelelisele lodevusele ja selle kehtestamisele käitumisstandardina ning just see asjaolu sai diskussiooni esimese pingeperioodi peateemaks: *Kas keel lastakse liiga vabaks?* (21.06/MH/GR). Juhtkiri „Keel vabaneb ahelaist” võimendas sotsiaalpsühholoogilist isikustamist ironia abil, tuues sisse viite ahelatele kui orjuse sümbolile; keeleteadlasi kutsutakse irooniliselt *kirjakeele vabastajateks* (21.06/AJ/KT). Taustal kulgevate suurte kriiside mõisted ja märksõnad (*autokraatia, totalitarism, fašism*) jõuavad ka keelealastesse diskussioonidesse. Köverpeeglis raamistatakse keelt totalitaarse valitsejana, kes sunnib oma tahtmist peale: *aheldades inimese peamise suhtluskanali, on kirjakeel sõna otseses mõttes totalitaarne [---] keel on rõivastatud lihtsalt teistsugusesse vormi ja marsib teistsuguse muusika järgi* (21.06/AJ/ME).

Iroonia arengualdist väärtusmudelit esindavate keeleteadlaste suhtes jätkus 2022. aasta varakevadel sõjasündmuste taustal, mil sõnastikureformi nimetati *eesti keele vabastamisliikumiseks* (22.03/TO/MK) ning naeruvääristati teaduslikku lähene- mist keelenormidele, nimetades seda *keeleteaduslikuks auruks*, mis on kulunud teatud sõnade „*vabastamisele*” (22.02/TO/HS). Alalhoidliku väärtusmudeli pooldajad jätkavad ironiat ka diskussiooni teisel pingeperioodil: *viib EKI juba teist aastat ellu vabastusoperatsiooni* (22.10/TO/HS).

Leidus aga kõrvalseisjaid, kes keele vangistuse kujundit iroonia asemel tõsiselt võtsid ning arutlesid, kelle tahe peaks peale jääma: *Keelt ei pea puuris hoidma* [---]. [---] *on oluline jätkata katsetamist ning lasta keelel alluda meie reeglitele, mitte meil keele omadele* (22.03/KÕ/EL). Üks pikemaid ja läbimõtestatumaid esseid on Heigo Soomanilt, kes muu hulgas arutleb: *keel on ühest otsast paratamatult üsna repressiivne* [---] *keel on just nimelt fašistlik*, kuna mitte ainult ei keela teatud väljendeid, vaid lausa sunnib ütleva teisi. Sõnaosavalt seob Sooman vabaduse ja autokraatia kokku üheks ja samaks vägivallateoks: *Ülevalt peale sunnitud vabadus on olnud kõigi autokraatide peamine vits* (22.10/TÕ/HS).

Keeleteadlased ühest küljest jäävad diskussiooni vältel truuks keele sotsiaalpsühholoogilisele isikustamisele: *inimkeel on vaba ja kui see seda poleks, ei saaks keel täita oma eesmärgi inimeste mõtlemis- ja suhtlusvahendina* (21.06/MH/GR); *Keel on demokraatlik ja vaba* (22.04/KT/LL), kuid teisest küljest ei ole jäetud ära kasutamata võimalust irooniliselt võimendatud personifitseerimist omalt poolt utreerida ning küsimärgistada: *keele vabaduse või võimaliku vabadusekaotusega ei ole sõnastiku-reformil mingit seost* (21.06/MH/GR); *Ei ole olemas sellist asja nagu tähenduste vabakslaskmine, sest tähendused ei ole kunagi vangis olnud, eriti ei ole neid EKI vangis hoidnud* (22.09/KT/AT).

5.5. TAIME, AED, METS

Loodusest motiveeritud kujundlikkust võib pidada eestikeelsele keeleteaduse terminoloogiale omaseks: sõnael on tüved ja juured. Näib aga, et üleilmse kliimakriisi taustal ja seoses keskkonnateemade aktualiseerumisega on looduse ja keskkonna sõnad osutunud sobivaks, et mõelda ja kirjutada keelega toimuvatest nähtustest, sh nii meeldivatest kui ka ebameeldivatest. Analüüsitud diskursuses tõuseb TAIME kujund esile siis, kui jutuks tuleb keeleline variatiivsus, mitmekesisus, väljendusrikkus ning mõistlike piiride seadmine.

TAIME kujund avaldub sellistes väljendites nagu *juurduma, vohama, keele loomulik lopsakus, pügamine, ära nudimine, välja juurimine* jne. Looduslähedane ja mitmekesisust rõhutav suhtumine klappib ühest küljest kokku alalhoidliku väärtusmudeli kuvandiga keelest, eriti selle esteetilise ideaali aspektist; kuid sama väärtusmudeli teine aspekt – piirangute eelistamine lodevusele – näeb looduslikku lopsakust kui antiväärtust, sest *umbrohi tuleb peale* (22.10/KÕ/TK). Alalhoidlikku keelekuvandisse kuulub puhtuse ja korra ideaal ning võõrliikide tõrjumine. Sellele vaatele vastanduv noor autor ei ole kujunditega koonerdanud: *Hoides eesti keelt hoolikalt lukustatud kõlbluse reeglite kastis, võtame sellelt hapniku ning keel närbub* (22.03/KÕ/EL). TAIME kujund teeb diskussiooni vältel läbi põneva arengu: algsest teadvustamata ja konventsionaalsest metafoorikast kujuneb diskursuse edenedes võimas allegooria „Olukorrast keeleaias” (21.09/TO/HM).

Mõningaid TAIME kujundile viitavaid väljendeid võis kohata juba lõimetusfaasis: *juurdumata tähendussoovitustest võiks loobuda* (21.01/KT/ML); *Siin vohab kõnekeelne ärme* (21.02/TO/VK). Diskussiooni esimesel pingeperioodil saab alguse keelise varieeruvuse võrdlemine umbrohuga: [---] *kui kirjakeele norm teadlikult*

kaotada, hakkab aja jooksul varieeruvus kasvama – täpselt nii nagu aed kasvab umb-rohtu, kui seda mitte harida (21.06/AJ/ME). Edasi võimendub keelega toime pandav (õieti selle ettekujutamine) hirmsaks katastroofinägemuseks, kus paralleelse tuuakse teisest aktuaalsest teemast – Eesti metsade liigraiumisest: *Eesti keele tuleviku küsimus ei ole metsa omast sugugi vähem tundlik ja arendajatel-uuendajatel on väga palju teha kustutamaks sajaprotsendiliselt kahtlused, et keelemetsas võib „sõnastikureform” tähistada lageraie ning et EKI direktor on tegelikult harvester NO-teatri etendusest.* (21.06/AJ/KT). Sama kujundit arendab jõuliselt ja teadlikult edasi ajakirjanik: *[---] ja juurime välja ühtse kirjakeele [---] nagu kaevataks sõnnikuhargiga teadlikult ringi kogu meie esivanemate üles ehitatud ühiskond, juuri segi paisates. Või hävitataks alusmets, et juurdekasv peatuks.* (21.06/AJ/MK)

Pisut rahulikumas toonis kirjeldatakse keelepraktiku suhet keelega aedniku ja taimede suhtena *[---] ametiteksti koostaja või toimetaja ei saa keele loomuliku lopsakusega leppida* (21.07/KT/RA). Allegooria „Olukorrast keeleaia” ei maini tekstis üldse, et juttu on keelest – sõna-sõnalt on jutt üksnes aiatöödest: nt *peenraid tuleb rohida, et eemaldada tarbetu, tühine ja üheülbaline. [---] Kõik lilled on värvuse ja kasvu järgi paigutatud.* Tekst on täiuslik allegooria, mis laseb esile tulla keeleaedniku töö kasulikkusel, esteetilistel ideaalidel ning nõutusel, kuna endisi töövahendeid enam polevat; samuti polemiseeritakse (keelise) elurikkusega: *Vihjamisi on mulle mõista antud, nagu oleks plaan terve aed ainult elurikkusega täita [---] sest elurikkus ju erilist hoolt ei vaja* (21.09/TO/HM). Kirjeldatud allegooria põimib AIA kujundit ka ABIVAJAJA kujundiga, kuivõrd raamistab keelt aedniku hoolt ja häid tööriistu vajava aiana. Teisest küljest on sobinud keeleaia kujund kriitika tegemiseks: *Korralagedus, leidsid keelespetsid, tuleb võtta käärid ja kõik nimetused ühtlaseks pügada* (21.12/KÕ/LV).

Taimede ja aia kujundist saab justkui iseenesest alalhoidliku väärtusmudeli pool-dajate argument, mis võetakse taas kasutusele teises pingeperioodis: Toomas Kiho võrdleb eesti keelt *aia* või *pargiga*, mida kavatsetakse hooletusse jätta *[---]*, kus *hak-kavad vohama võõrliigid (-laenud)*, ja kahtleb, kas *maailma tõmbetuultes sirgub keele-võpsik üldse eestikeelseks kasvab* (22.10/KÕ/TK). Optimistlikumas toonis leiab teine autor: *meil on lopsakas kirjanduskeel [---] Kõigis neis tekstides elab ja õitseb eesti kirja-keel.* (22.10/TO/HS)

On tähelepanuväärne, et AIA ja METSA kujundit keeleteadlased kasutama ei kipu, nende kirjutistes piirduvad viited taimedele keelesoovituste *juurdumise* või *mitte-juurdumise* mainimisega. Nagu eespool juba tsiteeritud, ollakse ka keele kui metsa kujundi suhtes otsesõnu kahtlevad (21.12/KT/PN). Kokkuvõttes esindab TAIME kujund vaateid kultuuristatud ja kultuuristamata elusloodusele (= keekekasutusele) ning kummagi jätkusuutlikkusele, peamiselt alalhoidlikust vaatenurgast.

5.6. TÖÖRIIST JA TEISED ESEMED

Keele kujutlemine tööriistana tundub üsna triviaalne. Juba marksism-leninism õpetas, et töö tegi ahvist inimese – looma, kes kasutab tööriistu, muu hulgas keelt suhtlemiseks. Keele käsitlemine tööriistana seostub alalhoidliku väärtusmudeliga

selle instrumentaalse ideaali aspektis. Arusaama, et keelel on funktsioonid ja et nende täitmiseks peaks ta olema võimalikult tõhus, iseloomustavad sellised (kirja)-keelele esitatavad ootused, mida tähistavad väärtuskategooria märksõnad „suhtlus-sujuvus”, „ühtsus”, „korrektsus ja täpsus”. Iseloomulikult võtab selle hoiaku kokku Lauri Vahtre: *Keel on lõpuks kõigest vahend, suhtlusvahend. Ja iga vahend peab olema võimalikult otstarbekas, tõhus, käepärane [...] Keel – nii suuline kui kirjalik – on suhtlusvahend. Tööriist, kui soovite. Tööriistaga peab saama teha seda tööd, milleks ta on mõeldud.* (21.12/KÕ/LV)

Keele käsitamist tööriistana reedavad sellised väljendid nagu *tööriist, tõhusus*, omistused nagu *jäik* vs. *paindlik*, *nüri* vs. *vahe*. Rida väljendeid aga lasevad mõista, et TÖÖRIISTA kujundi kõrval leidub muudki esemestamist: nt *iluasi, mänguasi* või *museaal* – isegi kui need väljendid ilmuvad eituses ja ilmselgelt ei sobi kokku instrumentaalse ideaaliga.

TÖÖRIISTA kujund ilmub diskursusesse esimesel pingeperioodil esmalt hoopis sotsiaalsete suhete kirjeldamise kontekstis: „Kirjakeel kui rõhumise tööriist” (21.06/AJ/ME). Seda pingeperioodi iseloomustab ka debati algus keele olemuse üle ning TÖÖRIISTA kujund on üks neist, mis seda mõtestada aitavad: *Oleme endale evolutsiooni käigus ehitanud tõhusa ja täpselt meie vajadusteks timmitud tööriista, mis toimib just sellisena, nagu ta on* (21.06/KT/AT).

Keele kui tööriista tõhusus-vahedus on edasiste diskussioonide teema ning eriti tõstetakse esile kirjakeele staatust rafineeritud tööriistana: [...] *mida haritum on arutelu, seda vahedamaks lähevad sõnad. Kirjakeel on tööriist nagu skalpell vere-soontekirurgi käes – ta ei saa oma tööd teha ju tõmbi nuiaga!* (22.10/TO/HS) Ka keele-teadlased nõustuvad töövahendi kujundiga, kuid tõstavad esile selliseid omadusi nagu *paindlikkus ja mugavus* (22.04/KT/LL). Keele kui tööriista vaheduse ja täpsuse seavad omakorda kahtluse alla Arvi Tavast ja Krista Kerge artiklis „Täpne väljendus on keeles põhimõtteliselt võimatu” (22.09/KT/AT). Õiguskantsleri sõnavõtt ei jäta seevastu kahtlust keele kui tööriista väärtuses, seda muu hulgas põlvkondadevahelise sideme hoidjana: *Keel on mõtlemise tööriist ja kannab endas põlvkondade kogemust* (22.10/RI/ÜM).

MÄNGUASJA kujund kerkib esile teisel diskussiooniaastal, kui üks diskussantidest humoorikalt osutab, et keelt ja sõnu ei peaks kergekaaluliselt võtma: *Sõnadega saab mängida, neid käänata ja väänata – aga kindlasti saab neid ka õppida [...] (22.10/TO/HS). Keelerõõmu ja mängulisuse kujundi võtavad kasutusele arengualti väärtusmudeli järgijad: Mängida saab kõigega ning eriti soovituslik on mängida keelega, mida räägime* (22.03/KÕ/EL); *Keel on rõõmu ja mängulusti allikas* (22.05/KT/AT); *Ängi asemel mäng* (22.09/KT/LR).

Kergemeelset suhtumist keelde ei jäta oponendid vaidlustamata: *Esiteks, eesti keel pole mitte tänaval vedelev mänguasi, vaid kujutab endast identiteedina üht kõrgeimat väärtust üldse* (22.09/KÕ/AV). Irooniaga tembitult saab kerglane suhtumine keelde hinnangu: [...] *normi- ja reeglivabadus, standardi vajaduse eitamine on nutune uudis nii kirjakeele tarbijatele kui ka kõigile mänguhimulistele* (22.10/TO/HS). Ja veel kord: *Kui võtta sihiks normingud rõõmu ja mängulusti nimel purustada – lähevad esimesena puruks rõõm ja mängulust* (22.10/TÕ/HS).

Keele kui mänguasja kujund pole midagi uut, seda meenutab Karl Pajusalu diskussiooni teisel pingeperioodil: *Filosoof Ludwig Wittgenstein esitas võrdpildi keelekasutajast kui kassipojast, kes mängib keele nagu lõngakeraga. See lõngakera võib vee-reda ootamatutesse kohtadesse ja teha kassipoja päris nõutuks. [...] Keele kui lõngakera metafoori edasi arendades saab sedastada, et lõngakerasid on mitme suurusega, need võivad hargneda erinevalt, lõng neis võib olla tugevam või nõrgem ning katkigi minna.* (22.10/KT/KP)

5.7. KOKKULEPE

KOKKULEPPE kujund valib keele mitmetahulisest olemusest esiplaanile selle sotsiaalse, ühiskondliku iseloomu. Selle suhtes, mis on ja mis ei ole keeles kokkulepitud või kokkulepitav, on diskussantide arvamused erinevad. Keelest kokkuleppe terminites (*kokkulepe*, *kokku leppima*) mõtlemine ja rääkimine on diskussiooni algaasis omane pigem arengualti väärtusmudeli pooldajatele, kuid hiljem osutub kujund neile pisut ebamugavaks, kuna teised diskussandid ei võta keele kokkuleppelist iseloomu mitte kujundina, vaid täht-tähelt ning neil on raske mõista, miks näiteks ei saa keeleteadlaste väitel sõnadel olla kindlalt kokkulepitud tähendusi; nad otse nõuavad neid.

Keele mõistmine KOKKULEPPENA tuleb esile kohe diskussiooni alguses: [...] *keel on kokkulepe, mida inimesed vabatahtlikult järgivad. [...] kuidas me eesti keeles kirjutame, on ühiskondlik kokkulepe* (20.10/KT/MM). Jõuliselt tõuseb see kujund esile esimeses pingeperioodis, kui keeleteadlased arutlevad keele ja normide olemuse üle: *See on see norm või sotsiaalne kokkulepe, millel suhtlus ja üldse ühiskonna toimimine põhineb* (21.06/KT/AT); *Keel on siiski inimese loodud kokkuleppeline märgisüsteem* (21.12/KT/PN).

Keele käsitamist kokkuleppena ei ole kõigil kohe kerge mõista: *Õigekeelsus on kokkulepe, aga kes ja kuidas kokku lepivad? Millele kokkulepe tugineb?* (21.06/TÕ/ML) 2022. aasta alguses näib KOKKULEPPE kujund olevat keelepraktikutel omaks võetud: *Nimelt, keel on enamasti kokkulepe. Keelekasutajad lepivad kokku, et mingisugusest tähtede kombinatsioonist saab sõna, mis hakkab tähistama mingit kindlat nähtust, olendit või asja.* (22.02/TO/HM) Tasapisi hakkab aga kruttima arusaamatus selle kujundi kasutamise ümber ja ilmuvad vastuolulised väited: *kõik ongi lihtne ja arusaadav, kuni kokkulepped puudutavad vaid sõnade õigekirja. Kõik, mis puudutab sõnade kasutamist, on aga märksa keerukam.* (22.04/KT/LL) Osutub, et keel ühtlasi on ja ei ole loomult kokkuleppeline: *Ent tuleb tähele panna veel üht keele hämmastavat omadust: mõistetavad on ka need sõnad, mille tähendused ei ole eelnevalt kokku lepitud. [...] Rääkimata sellest, et sõnade tähendustes tuleks keele arusaadavuse või püsimise jaoks kuidagi kokku leppida. [...] Üks hea inimkeel peaks üheaegselt [...] põhinema kokkuleppel ja töötama ka kokku leppimata.* (22.05/KT/AT) Selline ebamäärasus – on ja ei ole – pole olnud keeleüldsusele talutav ja ei ole seda olnud ka õiguskantslerile: [...] *sõnadel peavad olema kokkulepitud tähendused, lausetes kokkulepitud sõnajärg* [...] (22.10/RI/ÜM).

Mingis mõttes võib nentida, et KOKKULEPPE kujundist on kaduma läinud selle algselt esil olnud vabatahtlik iseloom ning kujundi tõlgendus on nihkunud rohkem kokkulepete teise olulise omaduse – nende kindluse ja pidavuse aspektile, mis osas keel paraku vaid osaliselt vastab kujundi loodud ootusele.

6. Kokkuvõte ja arutelu

Uurimuse eesmärk oli mõista, kuidas keelekriisi diskursuses osalejad mõtleavad ja räägivad kujundlikult keelest, kuidas seostub kujundlik mõtlemine autoripositsioonide, avaldatud tunnete ning väärtustega ning milline on kujundikasutuse dünaamika. Kokkuvõtlikult võib nentida, et diskussioon keelekriisis oli intensiivne, mis väljendus ühest küljest arvamuste rohkuses, nende kuhjumises teatud pingeperioodidesse (vt joonist 1), ning teisest küljest negatiivsete tunnete ja kujundliku keelekasutuse suuremas tiheduses nendelsamadel pingeperioodidel.

Pingete tekkimise ja kuhjumise põhjuseks võib pidada esile tulnud alalhoidliku ning arengualti väärtusmudeli ühitamatust (vt tabelit 1). Ehkki kõik osalejad pooldavad eesti keele kestmist läbi aegade ja tunnistavad keele sümbolväärtust eestluse keskmene, võivad arusaamad selles osas, kuidas see kestmine peaks aset leidma ja mis on keeleteadlaste ning -praktikute roll selles, olla üsna erinevad. Needsamad erinevad arusaamad kanduvadki edasi kujundikasutusse. Võis märgata tendentsi, et nii mõnigi olemasolev, üldaksepteeritav ja latentselt ning teadvustamatult eksisteeriv kujundlik tõekspidamine võimendus diskussiooni käigus ning jõudis faasi, kus samad kujundid tulid esile tahtlike metafooride ja võrdlustena ja nende üle toimus ka arutelu – kas siis nõustumine või küsimärgistamine, aga ka iroonia ja naeruvääristamine.

Nii näiteks ABIVAJAJA kujund, mis lähtus keele hooldamise kontseptist ja oli juba ametipõhiselt omane keelepraktikutele (toimetajad, tõlkijad, õpetajad), sai diskursuse pingeperioodidel alalhoidlikku väärtusmudelit pooldavate ajakirjanike kujundikasutusest hoogu juurde, nii et keelt hakati käsutama esmalt KAITSEALUSE ja siis juba edasi OHVRINA. Keeleteadlased ei kasutanud ABIVAJAJA kujundit väga aktiivselt, kuid ei seadnud ka kahtluse alla, vastupidi, nii mõnigi keeleteadlane võttis selle mõtestamise viisi diskursuse teatud etappidel omaks.

Teine kujund, mis lähtus latentsest kujundlikkusest, oli keele käsitsemine TAI-MEDE/AIANA. Kujundi olemasolu reedavad mõningad keeleteaduse (nt *sõnatüved*, *juursõnad*) ja keelekorralduse (nt soovitude *juurdumine*) oskussõnad; diskussioonis aga paisus see lähtevaldkond alalhoidliku väärtusmudeli pooldajate sõnavõttudes võimsaks allegooriaks keeleaiast. Keelelisest variatiivsusest hakati rääkima kui umb-rohust, võõrsõnadest kui võõrliikidest, tuleviku keelest kui võpsikust; samas võrreldi keeleteadlaste tegevust irooniliselt lageraiega ning Eesti Keele Instituudi direktorit harvesteriga – Eesti metsade aruteludes demoniseeritud töömasinaga. Taas olid ajakirjanikud need, kelle kirjutistes leidis aset kujundi esmane võimendamine, ning praktikute, aga ka kõrvalseisjate sõnavõttudes toimus selle kinnistamine. Keeleteadlased TAI-MEDE/AIA kujundiga analüüsitud diskursuses kuigivõrd ei suhestunud,

kui mõni üksik *keele loomuliku lopsakuse* mainimine välja arvata. Aedniku kujund on aga tuntud laiemalt, näiteks on see Georg Thomase (1991: 20–21) järgi üks peamisi puristlikku vaadet kandvaid metafoore, mida esineb ka keeleteoreetilistes lähemistes keele standardiseerimisele (nt Praha koolkond).

Kujund, mida nii keeleteadlased kui ka praktikud ekspluateerisid, oli keele käsitlemine EHITISENA. Seejuures alalhoidlikust väärtusmudelist lähtujad kasutasid väljendusi, mis – vastavalt kogetud või kujutletavale ohutunnetusele – esitasid EHITIST kui lagunevat või tahtlikult lammutatavat. Keeleteadlaste kirjutistes pöörati seevastu tähelepanu konstruktiivsele, ülesehitavale aspektile, kuivõrd lähte-eelduseks ei olnud hirm, vaid pigem usk keele kohanemisvõimesse. Just seda aspekti aitas arengualdist väärtusmudelit jagavatel keeleteadlastel väljendada ka ELUSOLENDI kujund, mis ilmus eeskätt kontekstides, milles võis tunda paralleele evolutsioonilise perspektiiviga (nt liikide väljasuremine). Keele käsitlemine elusloodusega võrreldavana ei olnud aga alalhoidliku väärtusmudeli pooldajatele ega keelepraktikutele enamasti vastuvõetav ning selle kujundi üle ka diskuteeriti ja ironiseeriti. Kummagi ei ole keelest bioloogia terminites mõtlemine midagi uut: juba XIX sajandi võrdlev-ajalooline koolkond võttis selle metafoori kasutusele, et kõnelda keelest kui elavast organismist, keele surmast, sünnist jne (Haugen 1972: 326, viidatud Koreinik 2023 kaudu). Nagu näha, on kujunditasandi vastuolu eelkõige selles, kas keelt käsitada kultuuristatud või kultuuristamata loodusena. Alalhoidlik väärtusmudel pooldab esimest, arengualdis teist.

Teine kujund, mida mitmed osapooled jagasid, oli keele käsitlemine TÖÖRIIS-TANA. Oli märgata siiski, et praktikud ja teoreetikud rõhutasid tööriista eri omadusi – esimesed vahedust ja täpsust, teised paindlikkust ning mugavust. Kumbki kujutus jõudis diskussioonis ka äärmusesse: täpsuse taotlejad võrdlesid keelt skalpelliga veresoonekirurgi käes, teise vaateviisi eelistajate silmis võinuks aga keelt tööriista asemel ka MÄNGUASJANA võtta ning sellest pideva muresemise asemel või kõrval ka rõõmu tunda. Keele kujutlemine mänguna sai alalhoidliku väärtusmudeli pooldajatelt tugevalt iroonilise reaktsiooni.

Veel üks keelest kujundlikult mõtlemise viise, mida diskussiooni eri osapooled kasutasid, kuid mille osas esines eri aspektide võimendamist, oli KOKKULEPE. Keele käsitlemine kokkuleppena tõstab esile selle sotsiaalse iseloomu. Osutus aga, et lähitult erinevast väärtusmudelist pidasid arengualtid keeleteadlased silmas keeleliste kokkulepete ja nende järgimise vabatahtlikkust, seevastu aga alalhoidlik väärtusmudel suunas sama kujundi puhul silmas pidama eeskätt kokkulepete siduvat iseloomu, nende kehtivust kõigile.

Vahest üheks suurimaid pingeid põhjustanud kujundiks oli keele personifitseerimine sotsiaalse subjektina, mis sai alguse keeleteadlaste tehtud omistusest sõnaga *vaba – keel on vaba, aga võiks olla veel vabam*. Arengualti väärtusmudeli seisukohast tähendas see indiviidi vabadust (ja vastutust) teha teadlikke keelelisi valikuid; alalhoidlikust perspektiivist paistis aga üleskutsena keelelisele lodevusele, normitusele. Ühiskonnateadustes ja filosoofias on tuntud positiivse ja negatiivse vabaduse mõisted: positiivne – vaba millekski, negatiivne – vaba millestki (Carter 2003). Alalhoidliku väärtusmudeli pooldajate negatiivse vabaduse tõlgendus võimendus

ajakirjanike ülikujundlikes sõnavõttudes, kus maaliti lugeja silme ette irooniliselt keelt nii ahelais kui ka ise mundris marssiva represseerijana. Kuivõrd alalhoidlikud hääled hakkasid üha tugevamalt ja üldse mitte irooniliselt rääkima peatselt keele või tähenduste *vabaks laskmisest*, siis omakorda ironiseerisid selle naiivse kujutluse üle keeleteadlased: *keegi ei ole keelt vangi pannud*.

Ka keelt psühhologiseerivalt personifitseeriva kujundlikkuse puhul tuleb esile eri rõhuasetusi: need, kes mõistestavad keelt ABIVAJAJANA, on empaatilised keele kannatuste suhtes, need, kes keele kohanemisvõimesse ja enesega hakkama saamiseni usuvad, räägivad pigem keele heaolust ja elavad kaasa keele heale käekäigule.

Keele kujundlikku mõistmist iseloomustab üldiselt kujundite paljusus: keegi diskussioonis osalejatest ei kasuta järjekindlalt ainult ühte kujundit, vaid kõik koos panustavad sellesse, et konstrueerida keele kohta erinevaid kujundlikke käsitusi, mida luuakse väitluses läbisegi ning hoitakse alal ka siis, kui neid oma voorudes kas küsimärgi alla seatakse või eitatakse. Analüüsisime siinses käsitluses keele kohta enim kasutatust leidnud kujundeid, kuid diskursuses tuli neid ette teisigi: keel kui SÜSTEEM, TEKST, POSTIPAKK, KAUP, TOIDUAINE jpt.

Siinsest analüüsist võib jääda mulje, et keelekriisi diskursus koosnes läbivalt retoorika mõttes paatosele orienteeritud kirjutistest (Waugh jt 2013: 620). Nii see siiski ei olnud, sest tegu ei olnud üksnes arvamusalustega (vt arvamuse žanrist nt Halpern 2018), vaid paljudel juhtudel pigem teadusartikleid meenutavate artiklitega, kuivõrd need sisaldasid viiteid varasematele käsitlustele nii samas diskursuses kui ka ajaliselt varasematele, nii Eestis kui ka välismaal avaldatutele. Diskursuses kasutati ka mitmeid muid argumenteerimisviise peale kujundlike (vt Koreinik 2023).

Halliday keele metafunktsioonide (2003) rakursist võib sedastada, et diskursuses korduvalt esile tulnud kujundid panustasid nii ideatsioonilise tasandi kui ka interpersonaalse tasandi tähendusloomesse. Ideatsioonilisse selles mõttes, et kujundlikult väljendudes õnnestus diskussantidel esile tõsta ja rõhutada mingit aspekti keele mitmetahulise olemuse juures, midagi selle kohta teatada. Metafoorsel mõtlemisel on omadus, et midagi tõstetakse esile, kuid samal ajal jäävad nähtuse muud aspektid tagaplaanile (Lakoff, Johnson 2011: 42–45). Nii on kujundlik mõtlemine ja väljendus paratamatult selektiivne, teatades maailma kohta vaid osalist tõde. Sellel valikulisel tõekspidamisel põhinevad omakorda eelistatud lahendusteed: kui keelt konstrueerida ABIVAJAJANA, siis on loomulik seda ka piirangute ja normidega „kaitsta”; kui aga konstrueerida keelt ELUSORGANISMINA, mis suurema sekkumiseta endaga hakkama saab, siis on loomulik järeldus lasta keelel kujuneda omasoodu. See tõdemus läheb hästi kokku kujundliku raamistamise teooria ennustustega (Burgers jt 2016).

Kujundliku mõtlemise ja väljenduse panus interpersonaalsesse tähendusloomesse (ehk suhtlejate rolle ja suhteid kujundavasse ning alalhoidvasse funktsiooni) avaldus mitmes plaanis. Kuivõrd tegu ei olnud pelgalt dialoogilise vastastikmõjutusega, vaid kaasatud oli laiem avalikkus, siis kujundikasutuse teadlik osa oli suunatud ühest küljest nii otseselt oponentidele – muutmaks kujundliku raamistamise abil nende vaatenurka (Burgers jt 2016) –, teisest küljest kindlasti ka laiemalt mõttekaaslastele, loomaks ja kinnistamaks omavahelist solidaarsust. Just irooniline kujundikasutus näib olevat võte, mis ühest küljest kehtestab üleolekut oponentidest ja teisest küljest

loob solidaarsustunnet (Alba Juez, Attardo 2014). On leitud ka, et kahe kujundi combineerimise puhul on kriitikutel kujundlikult seatud raamistust raskem vaidlustada, kuna see sisaldab korraga kaht retoorilist operatsiooni, mis muudab öeldu kahtluse alla seadmise väga raskeks (Burgers jt 2016). Irooniat kasutasid selles diskursuses enim alalhoidlikult meelestatud ajakirjanikud, keeleteimetajad ning kõrvalseisjad, mõnel üksikul juhul ka keeleteadlased.

Kujunditega põimitud iroonia osutus osale lugejaskonnast tabamatuks ning juhatus, et kujundlikku keelekasutust tõlgendati otsesõnu (nt sotsiaalsühholoogilise isikustamise puhul n-ö keele vabaduse teema), mis lõi eeldused möödarääkimisteks, väärtõlgenduste võimendamiseks ning informatsiooni moonumiseks. Eraldi tuleb rõhutada meediamajade pealkirjastamispoliitika ning tsitaatväljatõstete mõju, kuivõrd need on tekstiosad, mis saavad peamise tähelepanu, eelhäälestavad lugejaid (Kövecses 2018) ning näiteks tasuliste väljaannete sisust on osale lugejaskonnast ainsana kättesaadavad.

Iroonia ja jõuliste kujundite kaudu hakkas diskursuses toimuma domineerimissuhete uuel viisil paikapanek. Kui eelduste kohaselt on hierarhias n-ö kõrgematel positsioonidel seisvatel isikutel ja institutsioonidel eelis oma keelekasutuse kaudu võimu kindlustada ja kriitilise diskursuseanalüüsi ühe ülesandena on nähtud sellise keelekasutuse paljastamist ja maailma muutmist (Van Dijk 2018), siis analüüsitud diskursuses esindasid institutsioonidega seotud keeleteadlased arengualdist väärtusmudelit, mis propageerib hoopiski indiviidi õigusi keeleliste valikute vabaduseks, ning distantseerisid ennast tahtsi ja avalikult keele kasutamise viiside pealesurumisest. Sellist hoiakut on keelekorraldusteoorias nimetatud „korraldamiseks alt üles” (vt Koreinik 2023 ja tema viide Elspaß 2021).

See olukord tekitas segadust ja nõutust keelepraktikutes, kellel oli õigustatud ootus saada konkreetseid juhtnööre traditsioonilisel viisil. Kui oodatud domineerimissuhted ei toiminud (neist keelduti), siis hakati domineerimissuhteid uuel viisil kujundama ja seda jõulise kujundliku raamistamise, iroonia ning arengualdist väärtusmudelit pooldava hoiaku naeruvääristamise kaudu. Diskursust iseloomustab seegi, et alalhoidlike vaadetega mõttekaaslased suutsid tekitada sellisel määral ažiotaži, kuni asjasse sekkusid ja sõna võtsid kõrged riigiametnikud – õiguskantsler ning haridus- ja teadusminister –, millega justkui täideti keelepraktikute ootused jõuliste ült alla sõnumite järele.

Internetiajastul kaldub suhtlemine ja diskursuses voorude vahetamine toimuma kiiresti, emotsioonidest laetult ning vastavalt on ka kujundikasutus üldjuhul teadvustamata. Metafooride võimet pakkuda selgeid ja lihtsana näivaid mõistmisviise ongi võrreldud Daniel Kahnemani kiire mõtlemise kontseptiga, mis toetub orienteerumiseks heuristikutele, kuid mis on paratamatult jämedakoeline ning ebatäpne (2011). Tahtlikku ja teadlikku kujundikasutust, mis sellisena ka ära tuntakse ja mida töödeldakse, võib omakorda võrrelda Kahnemani aeglase mõtlemise kontseptiga, mis nõuab enam tähelepanu, kuid võimaldab ka rohkem kontrolli (vt Steen 2023).

Lisa 1. Tekstinäidete allikate tähised ja loend

Ilmumisaeg antud aasta ja kuu täpsusega; tekstisisese tähistuse lühiduse huvides on initialsialid esimese autori omad (vaid esimene ees- ja perekonnanimi).

Autoripositsioonide tähised: KT = keeleteadlaste hää; TO = keeleteoimetajate hää; AJ = ajakirjanike hää; MH = mitmed hääled; ÕP = õpetajate hää; TÕ = tõlkijate hää; KÕ = kõrvalseisja, muu ala eksperdi hää.

Avaldamiskohtade tähised: ERR = Eesti Rahvusringhäälingu uudisteportaal; PM = ajaleht Postimees; KK = ajakiri Keel ja Kirjandus.

Aeg/autoriposit-sioon/initialid	Avalda-miskoht	Autori nimi	Artikli pealkiri
20.10/KT/MM	ERR	Merit Maarits	Keeleteadlased: eesti keel on vaba, aga võiks olla veel vabam
20.12/AJ/IT	ERR	Indrek Treufeldt	Keel võib olla kindlus
21.01/KT/ML	Sirp	Margit Langemets, Peeter Päll	Muutuv ÕS
21.02/TO/VK	Sirp	Väino Klaus	Inglispärase grammatika pealetung
21.03/TO/RR	Sirp	Riina Reinsalu, Helika Mäekivi	Keeleteoimetaja muutuste ristteel
21.04/MH/MH	Sirp	kollektiivne	Pöördumine seoses EKI algatatud sõnastikureformiga
21.05/KT/AT	Sirp	Arvi Tavast	Vastus pöördumisele seoses EKI algatatud sõnastikureformiga
21.05/KT/LL	KK	Liina Lindström	Keelekorraldus meie elu kujundamas
21.06/MH/GR	ERR	Greeta-Liisa Roosve	EKI sõnastikureform tekitab keele-inimestes tusk
21.06/AJ/AK	Sirp	Aili Künstler	Mis on „neutraalse” keelearenduse tegelik eesmärk?
21.06/AJ/KT	Sirp	Kaarel Tarand	Keel vabaneb ahelaist
21.06/MH/IO	PM	Indrek Ojamets	Sõnastikureform tekitab segadust ja palju küsimusi
21.06/ÕP/HR	ERR	Hanneli Rudi	Eesti keele õpetaja: jääb mulje, et käib vaikne ÕS-i kaotamine
21.06/AJ/ME	PM	Martin Ehala	Kirjakeel kui rõhumise tööriist
21.06/AJ/MK	PM	Mari Klein	Metaraie või mestaraie
21.06/KT/AT	PM	Arvi Tavast	Kirjakeel kui kokkulepe
21.06/AJ/AK	Sirp	Aili Künstler, Helika Mäekivi	Pealelend – Helika Mäekivi, Eesti Keeleteoimetajate Liidu juhatuses esimees
21.06/TÕ/ML	Sirp	Mall Laur	Liiasuse printsiip ja sõnastikureform
21.07/KT/TH	Sirp	Tiit Hennoste	Kirjakeel hõlmab täitunud kirjakeel
21.07/KT/RA	KK	Reili Argus, Annika Hussar, Airi Männik	Ikka sõnastikest, keelekorraldusest ja -toimetamisest
21.09/TO/HM	ERR (Päevakera blogi)	Helika Mäekivi	Olukorrast keeleaias

21.10/AJ/AK	Sirp	Aili Künstler, Helika Mäekivi	Pealelend – Helika Mäekivi, Eesti Keeletoimetajate Liidu esimees
21.10/AJ/AK	Sirp	Aili Künstler	Kas keeletoimetaja ameti koht on ajaloo prügikastis?
21.10/KT/LR	PM	Lydia Risberg, Küllü Habicht	Loendipõhisusest kasutuspõhisuseni
21.11/TO/HM	ERR (Päevakera blogi)	Helika Mäekivi	Keeletoimetaja sõnaloendid
21.12/KÕ/LV	ERR	Lauri Vahtre	Kui keel on segi, siis on kõik segi
21.12/KT/PN	Sirp	Peep Nemvalts	Eesti keelekorralduse sasipuntrad
22.02/TO/HS	Sirp	Hille Saluäär	Sõnadest ei saa isu täis ehk Elukestva emakeeleõppe kaitseks
22.02/TO/HM	ERR	Helika Mäekivi	Sõnatähendusest keelekorralduseni
22.03/TO/HM	ERR	Helika Mäekivi	Keelekorraldusest kirjakleeni
22.03/KÕ/EL	ERR	Eliis Lelov	Keelt ei pea puuris hoidma
22.03/TO/MK	Sirp	Mari Koik	Keele-elu ja nõrgemate kaitse
22.04/AJ/AK	Sirp	Aili Künstler	Kutsun üles keelerindel sõda lõpetama
22.04/KT/LL	ERR	Liina Lindström	Eesti keel olgu mugav töövahend, mitte vesikivi kaelas
22.05/KT/AT	ERR	Arvi Tavast	Milleks meile eesti keel?
22.06/KÕ/KV	Sirp	Kadri Vider	Sõna vabadusest, andmepõhiselt
22.07/AJ/MH	ERR	Marju Himma	ÕS asendub sõnaveebiga – kas keele- tööriist ikka säilib?
22.07/KT/KK	Sirp	Krista Kerge	Targutaja tahab sõna
22.09/KÕ/AV	Sirp	Anto Veldre	Kust on pärit zuumeri eesti keel?
22.09/KT/LR	ERR (Müürileht)	Lydia Risberg	Mida on ühist eesti keelel ja hruštšovkal?
22.09/AJ/MV	ERR	Maarja Vaino	„Kultuuristuudio. Arutelu” küsib, kas eesti kirjakeele normi aeg on ümber?
22.09/KT/AT	ERR	Arvi Tavast, Krista Kerge	Täpne väljendus on keeles põhimõtte- liselt võimatu
22.10/TO/HS	ERR (Müürileht)	Hille Saluäär	Keelearendus kui elevant värvipoes
22.10/AJ/ME	PM	Martin Ehala	Keeleinstituudi jakobiinid tühistavad eesti kirjakeelt
22.10/RI/TL	ERR	Tõnis Lukas	Õigekeelsussõnaraamatut ja reegleid on vaja
22.10/AJ/ME	PM	Martin Ehala	Keeleinstituut susserdab emakeele kallal, aga keegi ei saa aru, mida täpselt
22.10/TÕ/HS	ERR (Tõlkija Hääl)	Heigo Sooman	Selle maa keelekorraldus
22.10/KT/BK	ERR	Birute Klaas-Lang	Meie ühiskonda ähvardab lõhestada ka keelekriis
22.10/KÕ/LV	PM (L. V. blogi)	Lauri Vahtre	EKI sõnaveeb õpetab eesti keelt valesti kasutama
22.10/RI/ÜM	Sirp	Ülle Madise	Eesti keel on põhiseaduse kaitse all
22.10/KÕ/TK	PM	Toomas Kiho	Kui keel on kaitseta, tuleb umbrohi peale

22.10/KT/KP	PM	Karl Pajusalu	Keele heaolu esmaseks aluseks on keele mitmekesine kasutus
22.11/AJ/ME	PM	Martin Ehala	Kaalul on rohkem kui ÕS
22.11/KÕ/EL	Edasi	Erkki Luuk	Kiri, keel ja selle korraldus
22.11/MH/JV	ERR	Johannes Voltri	Eesti Keele Instituut ei plaani keelekorralduses reforme
22.11/KT/ML	ERR	Margit Langemets, Ene Vainik	Tõde ja õigus keeles
22.11/KT/RK	PM	Reet Kasik	ÕS on eesti kultuuritraditsioon
22.12/KT/ML	ERR	mitu autorit	Keele muutumisega kaasneb alati ka selle üle muretsemine
22.12/KT/BK	ERR	Birute Klaas-Lang	Kirjakeel peab olema üheselt arusaadav
22.12/TO/LR	ERR	Lisbeth Rats	Keeletoimetajad tunnevad muret tulevase ÕS-i pärast
22.12/KT/MA	Sirp	Merilin Aruvee	Emakeeleõpetus, keeleteadlikkus ja keeleallikad
22.12/KT/BK	Sirp	Birute Klaas-Lang	Eesti keelevaldkonna tulised teemad

Uurimust on toetanud PRG 1978 „Uue aja sõnastik: grammatika ja keelepädevuse kirjeldamine integreeritud multifunktsionaalses leksikograafilises ressursis”.

KIRJANDUS

- Alba-Juez, Laura; Attardo, Salvatore 2014.** The evaluative palette of verbal irony. – Evaluation in Context. (Pragmatics & Beyond New Series 242.) Toim Laura Alba-Juez, Geoff Thompson. Amsterdam: John Benjamins, lk 93–116. <https://doi.org/10.1075/pbns.242.05alb>
- Burgers, Christian; Konijn, Elly; Gerard, Steen 2016.** Figurative framing: Shaping public discourse through metaphor, hyperbole, and irony. – Communication Theory, kd 26, nr 4, lk 410–430. <https://doi.org/10.1111/comt.12096>
- Carter, Ian 2003.** Positive and Negative Liberty. Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/liberty-positive-negative/>
- Eesti keele arengukava 2021–2035.** Haridus- ja Teadusministeerium. https://www.hm.ee/ministeerium-uudised-ja-kontakt/ministeerium/strateegilised-alusdokumendid-ja-programmid?view_instance=6¤t_page=1#eesti-keele-arengukava
- Elspaß, Stephan 2021.** Language standardization in a view ‘from below’. – The Cambridge Handbook of Language Standardization. Toim Wendy Ayres-Bennett, John Bellamy. Cambridge: Cambridge University Press, lk 93–114. <https://doi.org/10.1017/9781108559249>
- Fairclough, Norman 2010.** Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language. 2. tr. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315834368>
- Halliday, Michael A. K. 2003.** Introduction: On the „architecture” of human language. – Collected Works of M.A.K. Halliday: On Language and Linguistics. Kd 3. Toim Jonathan Webster. London–New York: Continuum, lk 1–32.

- Halpern, Tess 2018.** Using Genre Theory to Understand the Way Opinion Journalism is Changing in Today's Digital World. University of Massachusetts. <https://www.umass.edu/english/sites/default/files/assets/english/research-on-opinion-writing-halpern.pdf>
- Haugen, Einar 1972.** The ecology of language. – *The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen.* Koost Anwar S. Dil. Stanford, CA: Stanford University Press, lk 325–339.
- Hermann, Charles. F. 1963.** Some consequences of crisis which limit the viability of organizations. – *Administrative Science Quarterly*, kd 8, nr 1, lk 61–82. <https://doi.org/10.2307/2390887>
- Kahneman, Daniel 2011.** *Thinking, Fast and Slow.* New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Koreinik, Kadri 2023.** Extra-linguistic arguments in the XXI century corpus and status planning: „Superdictionary” in between language standardization from above and below. – *ESUKA–JEFUL*, kd 14, nr 1. (Ilmumas.)
- Kövecses, Zoltan 2018.** Metaphor in media language and cognition: A perspective from conceptual metaphor theory. – *Lege artis: Language Yesterday, Today, Tomorrow. The journal of University of SS Cyril and Methodius in Trnava*, kd III, nr 1, lk 124–141. <https://doi.org/10.2478/lart-2018-0004>
- Lakoff, George; Johnson, Mark 2011.** *Metafoorid, mille järgi me elame. (Gigantum humeris.)* Tlk Ene Vainik. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Rugam-Rebane, Eleka 2006.** Infojuhtimine on kriisireguleerimise lahutamatu osa. – *Riigikogu toimetised*, nr 13, lk 1–8. <https://rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-13/infojuhtimine-on-kriisireguleerimise-lahutamatu-osa/>
- Steen, Gerard 2011.** What does ‘really deliberate’ really mean? More thoughts on metaphor and consciousness. – *Metaphor and the Social World*, kd 1, nr 1, lk 53–56. <https://doi.org/10.1075/msw.1.1.04ste>
- Steen, Gerard 2017.** Deliberate metaphor theory: Basic assumptions, main tenets, urgent issues. – *Intercultural Pragmatics*, kd 14, nr 1, lk 1–24. <https://doi.org/10.1515/ip-2017-0001>
- Steen, Gerard 2023.** *Slowing Metaphor Down: Elaborating Deliberate Metaphor Theory. (Converging Evidence in Language and Communication Research 26.)* Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/celcr.26>
- Sundelius, Bengt; Stern, Eric; Bynander, Frederik 1997.** *Krishantering på svenska – teori och praktik.* Stockholm: Nerenius & Santérus.
- Thomas, George 1991.** *Linguistic Purism.* London: Longman.
- Ulmer, Robert R.; Sellnow, Timothy L.; Seeger, Matthew W. 2015.** *Effective Crisis Communication: Moving from Crisis to Opportunity.* Thousand Oaks, CA: Sage.
- Vainik, Ene; Paulsen, Geda.** Values behind metaphors: Figurative speech in the discourse of a “language crisis”. (Ilmumas.)
- Van Dijk, Teun A. 2018.** *Critical Discourse Analysis. – Handbook of Discourse Analysis. (Blackwell Handbooks in Linguistics.)* 2. tr. Toim Deborah Tannen, Heidi E. Hamilton, Deborah Schiffrin. Chichester: Wiley Blackwell, lk 466–486. <https://doi.org/10.1002/9781118584194.ch22>
- ÕSi ja EKI teatmiku koostamise tegevuskava 2022–2025.** Eesti Keele Instituut, Haridus- ja Teadusministeerium, 2023. <https://hm.ee/sites/default/files/documents/2023-02/EKI-tegevuskava.pdf>

Waugh, Linda R.; Álvarez Valencia, José Aldemar; Hong Do, Tom; Michelson, Kristen; Thomas, M'Balia 2013. Meaning in texts and contexts. – The Oxford Handbook of the History of Linguistics. (Oxford Handbooks in Linguistics.) Toim Keith Allen. Oxford: Oxford University Press, lk 612–634. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199585847.013.0028>

Ene Vainik (sünd 1964), PhD, Eesti Keele Instituudi juhtivteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), ene.vainik@eki.ee

Geda Paulsen (sünd 1973), PhD, Uppsala ülikooli vanemlektor/kaasprofessor (Engelska parken, Thunbergsvägen 3 L, 751 26 Uppsala); Eesti Keele Instituudi vanemteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), geda.paulsen@eki.ee

Figurative thought during the “Language crisis of Estonian” in 2020–2022

Keywords: figurative speech, conceptual metaphors, figurative framing, discourse analysis

The paper analyses the patterns of figurative language and thought addressing the abstract domain of “language”, which emerged in the discourse about the language norms and standardisation in Estonian public media in 2020–2022. The situation was perceived as critical by the language practitioners (editors, proof-readers, translators, teachers, etc) because of confusion and ambiguity in respect of when and in what form would the new edition of ÕS (the traditional prescriptive dictionary of Standard Estonian), appear. The ambiguous feelings were accompanied by the sense of threat to fundamental values, and the sense of urgency to act – all the substantial features of a crisis were met. The corpus of texts contained 62 texts by practitioners, journalists, professional linguists (institutional scientists), and state officials. The corpus of texts was analyzed qualitatively from the viewpoint of the Conceptual Metaphor Theory, Figurative Framing, Systemic Functional Linguistics, and Critical Discourse Analysis.

The critical situation stimulated figurative thinking by all the “voices” in discussion: language practitioners framed the Estonian language as a ‘needy’ – an image, which was amplified into an image of ‘protegee’ and further so into ‘victim’. Linguists tended to think and speak of language as a ‘living being’, borrowing vocabulary from evolutionary biology. Both practitioners and researchers also used the image of ‘building’ while highlighting different aspects: linguists talked more about language reconstruction and repair, while the other disputants referred to demolition, breaking down, and decay. Personification was also used, i.e. attributing human qualities and desires to language. The practitioners showed empathy to the language as a sufferer, while the linguists talked about well-being and health. One of the most

disputable images was that of language as a social subject that could enjoy freedom. This image, originally proposed by the progressively minded linguists was sharply rejected and responded to by the journalists and the practitioners by using irony and ridiculing. One of the images used only by the practitioners was that of language as a beautiful garden in threat of getting abandoned.

Ene Vainik (b. 1964), PhD, Institute of the Estonian Language, Leading Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), ene.vainik@eki.ee

Geda Paulsen (b. 1973), PhD, University of Uppsala, Senior Lecturer/Associate Professor (Engelska parken, Thunbergsvägen 3 L, 751 26 Uppsala); Institute of the Estonian Language, Senior Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), geda.paulsen@eki.ee

Atlandi ookeani varjatud allhoovused

KADRI TÜÜR, LAURI ÕUNAPUU

2023. aasta kevadel Eesti Kirjanike Liidu liikmete seas puhkenud ja kolleegide ringist kiiresti väljunud arutelu Juhan Smuuli bareljeefi sobivusest Tallinna kesklinna kirjanike maja seinale tõi lisaks Smuuli kirjandusliku loomingu väärtusele – mille suhtes kellelgi suuri kahtlusi ei paistnud olevat – kõne alla keerukad teemad kollaboratsioonismist, ideoloogia- ja võimutruudusest ning pimedusest kommunistliku režiimi kuritegude suhtes või suisa neis osalemisest. Järgneva artikli seisukohast kerrib küsimus: kas ei oleks hoopis õigem end sellisest abjektsest autorist distantseerida ja tema looming tähelepanuta jätta?

Kirjanduse eripära arhiiviallikatega võrreldes seisneb selles, et see annab võimaluse heita pilk kõiksuguseid tegusid ajendavasse sisekõnesse. Ilukirjandusliku teksti keskmes on üksikisik oma tunnete ja tegutsemismotiividega. Autor võib oma arutlusi ja kõhklusid jagada laiali eri tegelaste vahel, panna nad neid vastastikku läbi vaidlema või lihtsalt tuimalt programmilisi tõekspidamisi esitama. Sestap on vajalik lugeda ka nende kirjanike teoseid, kelle vaateid me ei pruugi jagada, et mõista vastavat ajastut ja seal tehtud kompromisside kaalu vahest paremini kui lihtsalt meie praeguse normaalsuse vaateveerult. Smuuli teostes leidub nii eneserefleksiooni, kahetsust kui ka vigade heastamise võimaluste otsimist – aga ka puhtkirjanduslikku intertekstuaalsust, millele on pühendatud järgnev käsitlus.

Artikli eesmärk on avada Juhan Smuuli näidendis „Atlandi ookean” (1956, raamatuna 1957) viidatud laulude tausta. Selleks oleme ühendanud kirjandusuurija ja pärimuslaulude tundja kompetentsi, et võimalikult täpselt mõtestada nende laulude rolli näidendis, aga ka kirjanduses ja elus üldiselt. Artikkel annab esmalt põgusa ülevaate näidendi retseptsioonist, esitab seejärel arvandmed käsitletavate laulude kohta ning avab nende tagamaid kirjeldava ülevaate vormis. Sellele järgneb arutelu laulude funktsioonist suletud ruumi tingimustes (tekstuaalses ruumis, laevas, ühiskonnas, riigis) ning lõppsõna.

Smuul kirjutas „Atlandi ookeani” 1955. aastal Norra merel heeringatraaleri pardal kogutud muljete põhjal. Raamatus „Lahekäärust ookeaniavarustele” on selle reisi kohta öeldud järgmist: „3. juunil 1955 väljus Tallinna sadamast Norra merele kapten Väino Noore¹ juhtimisel esimene Nõukogude Eesti heeringapüügilaev SRT numbriga 4244. Koos 25 meeskonnaliikmega alustas reisi ka kirjanik Juhan Smuul.”² (Oras, Sammet 1982: 125) Smuul pöördus maale tagasi juulis, kalapüügimeeskond naasis

¹ Õige nimekuju on Väino Noor. Kapten Noor (1928–2000) oli pärit Koguva Kaljult ja Smuul pääses laevale osalt oma küla mehe poolest. Toona 27-aastane Noor oli selleks ajaks töötanud Põhja-Atlandil juba viis aastat, algul Murmanski laeval madrusena, hiljem tüürimehena (Oras, Sammet 1982: 125).

² Smuuli saatmist sellele merereisile kajastab südamlikult Kersti Merilaasi luuletus „Läks heeringalaeva üks Muhumaa mees” (vt Merilaas 1973).

oktoobris. Püügiretke kajastava näidendi käsikiri valmis 1956. aastal ja Tallinna draamateatris lavastas selle kohe Voldemar Panso. Esimene vaatus avaldati 2. IX 1956 ajalehes Rahva Hääli ning terviktekst ajakirja Looming sama aasta oktoobrinumbris. Kordustrüki leiduvad peale 1957. aasta raamatu veel valikkogus „Valus valgus” (1972) ning Smuuli kogutud teoste 6. köites (1990).

Neljavaatuselise näidendi tegevus leiab aset heeringatraaleri SRT-8200 pardal 1955. aasta suvel umbes seitsme nädala jooksul. Tegelaskond koosneb 16 mees-konnaliikmest ja kümmekonnast teeselaatjast, kes ilmuvad ainult esimeses vaatuses, kus laevameeskond teeb Tallinna sadamas ettevalmistusi lahkumiseks. Teises vaatuses ollakse merel, oodatakse kala, pinged kuhjuvad, kuid nende leevenduseks tellitakse soovikontsert; kolmandas vaatuses juhtub palju hirmsaid asju ning neljandas vaatuses parandab raske töö tegemist soodustav rikkalik kalasaak kõigi tegelaste meeleolu. Globaalse kalandusajaloo seisukohast on tegu unikaalse allikaga, kuid näidendi kunstiline külg on kriitikutes kõhklusi tekitanud. Smuuli loomingule üldiseltki iseloomulik tekstiloomestrateegia on muusikapaladele viitamine. Rahvapäraste lauluvara vaatevinklist ootab ülelugemist kogu Smuuli looming, ent alustagem „Atlandi ookeanist”, kus vihjed eri ajastute lööklauludele moodustavad kaaluka osa teksti koost: näidendi napil 66 leheküljel (raamatuna) leidub neid tervelt 22.

Üldkäsitlused ja retseptsioon

Peale Panso lavastuse 1956. aastast³ ning samuti Panso lavastatud raadiokuuldemängu 1957. aastast⁴ on näidend lavale toodud 1959. aastal Tartu linna kultuurimaja näiteringi esituses, 1972. aastal Saaremaa ja Tartu rahvateatris ning 1979. aastal Lydia Koidula nimelises Pärnu Draamateatris.

Luule Epner on nõukogude perioodi Eesti näitekirjanduse uuenemist alates 1956. aastast seostanud teiste hulgas „Atlandi ookeani” lavaletulekuga (Annus jt 2001: 382). Seda arusaama toetab teose ilmumisejärgne retseptsioon, mis ääri-veeri tõstis laeva juhtkonna näitel esile nn inimliku suhtumise küsimuse: kas inimest tuleb hinnata tema tööse suhtumise või tema „ankeedi” järgi? See oli stalinismi painest vabanemise ajal oluline ja julge küsimus, kuid tõenäoliselt oli siiski hea mõte asetada selle üle arutlemine keskmise nõukogude kultuuritarbija jaoks sedavõrd eksootilisse ja kaugesse konteksti, nagu seda oli kaugesõidu traallaev.

Ülo Tonts (1987: 197) on „Atlandi ookeanis” esitatud konflikti mõtestanud inimesesse suhtumise küsimusena, mis „oli isikukultusest väljuva ühiskonna suur-probleem”. Näidendit tervikuna iseloomustades kirjutab Tonts:

„Atlandi ookeanis” ei ole sündmustikulist tihendatust, esiletõusvat peategelast ega teravakonfliktilist tegevuslikku intriigi. Inimesed ja miljöo on rõhutatult argised.

³ Katkendit sellest saab vaadata Eesti Filmi Andmebaasi (EFIS) meediateegis ringvaatest „Nõukogude Eesti”, nr 40, oktoober 1956: <https://www.efis.ee/et/filmiliigid/film/id/14448/>

⁴ Kättesaadav ERR-i arhiivis: <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/kuuldemang-kuuldemang-atlandi-ookean>

Draamatehnilise arendamatuse kompenseerib küllaga ehtne olustik, värvikad elulised karakterid, valitsetud dialoog, väljendusriikas keel, teosest kui tervikust väljakasvav ideeline programm – kõik see, mis loob püsiva ja tiheda meeleolulise atmosfääri. (Tonts 1987: 198)

„Atlandi ookeani” lavastusest draamateatris on kirjutanud omaaegne teatrikriitikute paremik: Karin Kask (1956), Lea Tormis (1956), Huko Lumet (1956). Kask märgib ahast tegevusruumi ning käsitleb meeskonda kollektiivse peategelasena, kelle vastasteks on „karm ookean ja bürokraatlik-töplik suhtumine”, kuid vastanduse kulminatsioon jääb tema hinnangul näidendis saabumata. Kiita saab olustiku tõepärasus ning selle loomiseks kasutatud kujundlik keel. Siinse teema jaoks on oluline, et Kask toob esile „tugeva alltekstiga” laulu „Päev ammugi õhtusse kulus” esitamist etenduses. Samu tähelepanekuid on teinud Tormis: kitsas laevaruum, keskse intriigi puudumine, isikukultusest üle saamise problemaatika, aga ka autentne mereargipäeva kujutamine koos rahvaliku keele ja meeleolu loovate lauludega. Lähemalt peatub Tormis Kulli ja Köstri kujudel: nad on heade töömeestena vastandiks tsinovnikust Ausile, kellel aga on kaldal tugev parteiline seljatagune. Oluline on tähele panna, et Tormiski peab laule näidendi kompositsioonis tähendusriikasteks elementideks.

Lumet keskendub peamiselt dialoogides kõlavate huvitavate väljendite edasi andmisele, näiteks „Päike vahib nädalate viisi illuminaatorist sisse nagu roosa kaalikas”.⁵ Huvitaval kombel viitab Lumet laevapere liikmete Estri ja Anni romantilistele suhetele vastassoost meeskonnaliikmetega, kasutades sõnu „konflikt”, „võitlusliin”, „võitlus”. Lumet (1957) on „Atlandi ookeanist” kirjutanud veel aasta teatriülevaates, kus ta – vana stalinisti kohta küllaltki ootamatult – resümeerib, et teos jääb ebarahuldavaks, kuna armastust on selles liiga vähe ja tootmiskirjeldusi liiga palju.

Ingo Normeti lavaversiooni vabanduseks 1979. aastal Pärnu teatris kirjutas J. Vares (1980), et selle näidendi lavastamine võeti ette „osalt ka sellepärast, et mereja kalapüügiteema on Pärnu publikule südamelähedane ja hästi mõistetav”. Tonts (1979) taunis lavastuse puhul iseäranis kärpeid dialoogides ja originaalteksti laulude vahetamist ooperist „Tormide rand” ja tsüklist „Kuidas kalamehed elavad” pärinevate Smuuli tekstidele loodud palade vastu. Niisiis peab lauludel olema näidendis kanda mingi olemuslikult kaalukas roll, kui nende asendamisel lavastus ebaõnnestub.

Sellele on tähelepanu juhtinud Mari Peet (1980) artiklis Smuuli näidendite struktuurist. Ta märgib, et Smuuli teoste faabula aluseks on enamasti reis või elulugu; süžee esindab aga sageli nn panoraamsüžeed, kus tegelasi on palju, kuid olukordi, kus kõik võtaksid mingist tegevusest korraka osa, vähe. Rohkem olukorramuutusi leiab aset üksikutel tegevusliinidel ning tegelased ei jaotu selgepiiriliselt gruppidesse „meie” ja „nemad” (Peet 1980: 1023). „Atlandi ookeanis” on tegelaste liigendumist ja grupeerumist võimalik lähemal vaatlusel siiski tuvastada, kuid dramaatilisteks vastasseisudeks ei ole neid arendatud. Smuuli varasemate panoraamsete

⁵ Kirjakeelseks kohendatuna kaotab see vormel kahjuks üle poole oma võlust, mis sellel on muhukeelsena kujul „päeas paestab nii kut lõeges”. Lumeti tsitaat on ebatäpne viide soolamis-meister Köstri tekstile lk 27.

teoste näiteks toob Peet (1980: 1023) jutukogu „Kirjad Sõgedate külast” (1955), pika följetonilaadse pajatuse „Muhulaste imelikud juhtumised Tallinna juubeli-laulupeol” (1957) ja poemi „Järvesuu poiste brigaad” (1948). Samuti panoraamsüzeeline „Atlandi ookean” on selle loominguliini loogiline osa. Laulude tähtsuse kohta ütleb Peet:

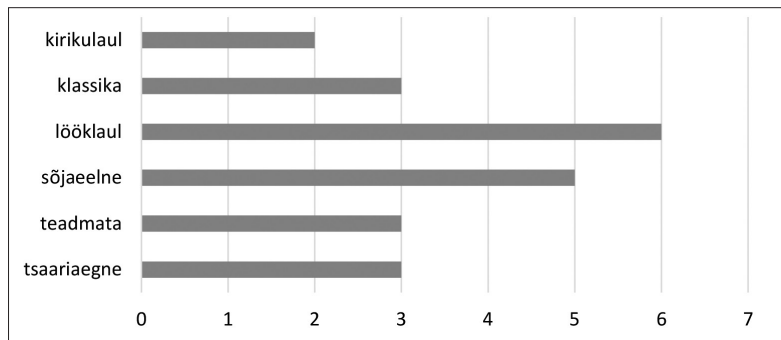
Laeva väljasõit, meretöös tihti korduv, on laulu abil I vaatuse tundekulminatsiooniks tehtud. Lauludel tuleb selles teoses meeolusid süvendada ja sündmusi asendada. Soovikontserdi kava koostamine II vaatuses esindab meeolukude mitmekesistavat vahepala ja võimaldab ühtlasi emotsionaalset kontrasti järgmises vaatuses, kui Kassi lemmikpalal lastakse kõlada pärast tema vettehüppamist. Näidendi peaprobleemiga (teadupärast inimestesse suhtumine) on kõigel, mis soovikontserdiga seotud, muidugi mõningaid kokkupuutepunkte. (Peet 1980: 1023)

Lisaks nimetatud meeolu loomisele, sündmuste asendamisele ja emotsionaalse värvingu andmisele nimetab Peet laulude otstarbena Smuuli teostes kontrasti loomist, saatefunktsiooni ja helikommentaari (nt sõjaväemuusika „Polkovniku leses”). „Kihnu Jõnnus” toimib laul olukorrast teatamise vahendina („Janulaul”). Nagu Peet osutab, on Smuuli näidendid oma olemuselt kommenteerivad, mitte dramaatilist pinget kerivad: mingit probleemi, näiteks inimese väärtuse küsimust, tutvustatakse autori kommentaariga varustatud episoodide abil. Autori suhtumise väljendus ei ole enamasti näpuga näitavalt sõnaline, vaid esineb kaude, sageli muusikaliste viidetena. Kui neid vihjeid ära ei taba, võivad nii üksikud episoodid kui ka teose tervikidee jääda kättesaamatuks. Smuuli looming on niisiis kontekstisidusam kui sõnakunsti-teosed keskmiselt, mis ühelt poolt raskendab tema teoste mõistmist mõnel hilisemal ajaperioodil, teisalt kujutab endast harvaesinevalt huvitavat sissevaadet kirjutamisaja õhustikku ja kultuurikonteksti. Näidendi kesksed teemad – suletud ruum ja inimese tõelise väärtuse küsimus – jäid teksti kuhjatud olustikulise kribu-krahu varju ning muutusid aja möödudes ühiskondlikult vähem tähtsaks: koos sulaaaja süvenemisega tekkis inimestel soov stalinismi õudused unustada, mitte tegeleda nende lahendamise keeruka mälutööga.

Järgnevas vaatame lähemalt „Atlandi ookeani” laulutekstide, -katkendite ja tervikpalade hulka, jaotumist ning avame nende tausta. Selle „tekstist läbi” lugemise abil saab näidata, et Smuuli inimese- ja miljöökujutuse juured on märksa sügavamates kultuurikihtides kui pelgalt tema kaasaeg.

Arvulisi näitajaid

Näidendi tekstis on võimalik tuvastada viited vähemalt 22 laulule või seotud kõnes fraasile, mille kasutamise kontekst lubab arvata, et tegu on värssidega mõnest rahvalikust laulust.⁶ Laulude algupära järgi jaotasime need kuude kategooriasse, mille arvulist koosseisu on kujutatud joonisel 1.

Joonis 1. Näidendis „Atlandi ookean” esinevate laulude tüpoloogia.

Pisut üle veerandi kõigist lauludest (ehk 6 laulu) moodustavad näidendi kirjutamise hetkel populaarsed lööklaulud, mis olid esiklavastuse publikule ilmselt tuttavad. See soodustas tegelastega samastumist: nad kuulavad samu laule, on „ikkagi inimesed”! Ühtlasi on tegu lihtsate muusikapaladega, mille meloodia ega sõnumi jälgimine ei nõua kuulajalt suurt vaimset pingutust, küll aga võib kergesti tekitada äratundmisrõõmu.

Vaid ühe võrra vähem (5) esineb sõjaeelseid lööklaule, mida 1956. aasta teatripublik – eeldades, et draamateatris käisid valdavalt täisealised inimesed – küllap samuti äratundmisega tervitas. Nende laulude kasutamine on ühelt poolt seotud Panso isikuga, kes oli neid sõja eel ansambli Laulvad Seiliorid koosseisus esitanud, teisalt toimivad need ridadevahelise vihjena sellele, et kultuuri viljeleti Eestis ka enne sõda ja stalinismi võidukäiku.

Võrdselt (3) on esindatud tsaariaegsed laulud, klassikaline muusika ja tuvastamata jäänud katkendid. Lisaks mainitakse näidendis kaht kirikulaulu, kusjuures mitte ainult möödaminnes, vaid nende sisu ja tausta dialoogis avades.

Lööklauludena oleme määratlenud näidendi juhtlaulu „Päev ammuugi õhtusse kulus” Smuuli sõnadele ja Gustav Ernesaksa viisile, mille loomise aeg jääb ilmselt näidendi ja lavastuse valmimisega samasse perioodi, 1955/56. aastasse, samuti Boris Kõrveri ja Ardi Liivese „Kerjuse laulu” („Kõik roosid ma kingiksin sulle”) 1955. aastast, 1954. aastal loodud levilaulu „30 kevadist minutit” Gennadi Podelski viisi ja Uno Lahe sõnadega ning 1955. aastal Aino Otto tõlkes eestikeelsed sõnad saanud

⁶ Põgusat ülevaadet „Atlandi ookeani” lauludest koos helinäidetega on võimalik kuulata Lauri Õunapuu ettekande „Millised viisid keerlesid Smuuli peas? Juhan Smuuli näidendist „Atlandi ookean” ja seal viidatud lauluvarast” salvestusest Juhan Smuuli 100. sünniaastapäevale pühendatud konverentsil Tallinnas 16. II 2022: <https://www.youtube.com/watch?v=tC3BNxbFk1A>

laulu „Hõbedaselt helgib juuste kuld”. Lisaks liigituvad sellesse gruppi laulud „Oh, sa Põhjameri” (vn k 1950, e k 1955) ja „Uraali pihlakas” (vn k 1955, e k 1956).

Sõjaeelses Eesti Vabariigis populaarsust nautinud lööklaulud on „Kapten Kliiverpoom”, „Kui heeringas elas kuival maal”, „Viljandi paadimees”, aga ka tudengiorganisatsioonides tänini lauldav „Nooruse laul” ning külapidude tantsulaulusalm „Kui teaksid seda lilled, puud”.

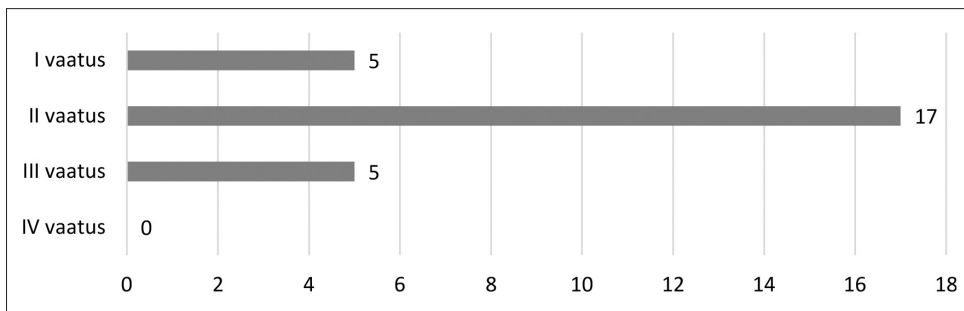
Tsaariaegseid laule esindavad sentimentaalne „Oh, mis olen vanematel’ teinud” XIX sajandi lõpust, sunnitööliste laul („Pimm-pomm...”) ning Vene-Jaapani sõda kajastav „Varjaag”. Viimast võiks mööndustega pidada ka lööklauluks, kuna seda esitati 1955. aasta laulupeol, kuid päritolu poolest kuulub see siiski tsaariaegsete laulude gruppi.

Lööklaulu ja klassikalise muusika vahealasse (liigitatuna viimaseks) paigutub Aram Hatšaturjani 1943. aastal loodud valss süidist „Maskeraad”; klassikalisest muusikast on esindatud veel viited „Luikede järvele” ja „Hällilaulule”. Viimasega on õieti mõnevõrra segased lood, sest pole selge, kas silmas on peetud Mozarti pala „Unu, mu väsinud lind” või hoopis Schuberti (1816) või Brahmsi (1868) „Hällilaulu”.

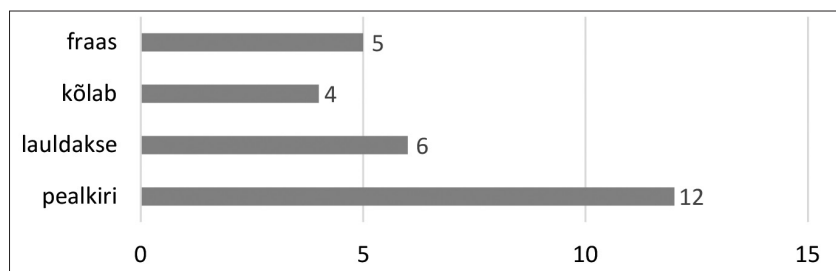
Luterlikud kirikulaulud „Oh anna tuhat keelt sa mulle” (KLPR 301) ning „Surma laps on inimene” (KLPR 381) kuuluvad vastavalt selle kogumiku teemarubriikidesse „Tänu ja ülistus” ning „Surm ja igavene elu”.

Määratlemata jäävad kolm laulukatket: „Nii hirmsat taevast kui Kap Hornis...”, „Kallikene läks, aga las tal minna” ning „... elumerel eksind laev”. Võib-olla ilmuvad ka nende tagamaad kunagi välja.

Laulude jaotumist vaatuste vahel kujutab joonis 2. Nii esimeses kui ka kolmandas vaatuses viidatakse viiele laulule. Kõige tihedamalt on laule teises vaatuses, kus tegevust on vähe (kala ei ole, meeskond ootab, tegevused on otsitud), kuid tellimused soovikontserdi saatmiseks maalt tekitavad rohkesti elevust ning loovad sedasi nii teise vaatuses kui ka kogu näidendi üldise meeleolu. Neljandas vaatuses ei ole üllataval kombel ühtki viidet lauludele – meeskond teeb tööd, käsitletakse tootmisprobleeme, alles lõpus tuleb teade ühe meeskonnaliikme isaks saamisest, kuid muusikat tähistamisega ei kaasne (vähemalt remarkides ei ole seda märgitud). Joonisel 2 on tulpades kokku 27 laulu; esimesel joonisel toodust suurem arv on tingitud sellest, et mõni laul kõlab näidendi vältel mitu korda.

Joonis 2. Näidendis „Atlandi ookean” esinevate laulude jaotumine vaatuseti.

Joonis 3. Näidendis „Atlandi ookean” esinevate laulude jaotumine esitusviisi järgi.

Laulude mõtestamisel on oluline silmas pidada, kas neid ainult mainitakse või ka esitatakse ning kas esitamisele tuleb salm, refrään või laul tervikuna. Seda jaotumist on näha joonisel 3. Kui laulu esitavad tegelased ise vahetult ja tervikuna, on sellel kahtlemata suurem emotsionaalne kaal nii näidendi kontekstis kui ka publiku emotsionaalsel mõjutamisel. Tervikuna esitatakse näiteks juhtlaul „Päev ammugi õhtusse kulus”. Kaks terviklikku laulu („Nii hirmsat taevast kui Kap Hornis...” ja „Kui teaksid seda lilled, puud”) esitab kapteni kolmas abi Rudolf Kull, ühe laulu refrääni kordab murelikult triivmeister Ivan Bogoljubov. Ühe salmi ulatuses esitab „Kippar Kliiverpoomi” laulu madrus Suurvärav ning üks laeva Tallinnas saatev tütarlaps esitab irooniliselt laulurea „Kõik lilled ma kingiksin sulle”. Laulukatkeid pillutakse dialoogis üksteisele fraasidena (viiel korral) või nimetades nende pealkirju (12 korral, soovikontserdi tellimise episoodis). Neljal korral kõlab laul reproduktorist, st vahendatult, muu tegevuse taustana: ühel korral laeva merele mineku stseenis, kolmel korral kolmandas vaatuses, kus edastatakse soovikontserti, mille aga katkestab järsult madrus Kassi üle parda hüppamine. Võib niisiis öelda, et koos meloodiaga kostab lavalt umbes kolmandik kõigist mainitud lauludest, kahe kolmandiku äratundmine sõltub aga vaataja kultuurilisest kompetentsist.

Intertekstuaalsus

Laulude palett selles näidendis on niisiis kirju. Mõni neist esineb värsina, mõni on lihtsalt n-ö parool. Mitte kõik ei ole külavahelaulud – erinevalt näiteks neist, mis leiduvad rahva- ja rahvalikke laule otsast otsani täis „Kirjades Sõgedate külast”. „Atlandi ookeanis” on vaid mõni tekst, mida võis ehk leida Juhani või tema sõprade laulukladest. Mõni on ka Smuuli enda tekst, nt sõnad laulule „Päev ammugi õhtusse kulus”, mis peaks olema näidendi tipphetk: sügav, enesesse vaatav, igatsev.

Vahetus retseptisioonis eraldi esile tõstetud „Päev ammugi õhtusse kulus” edastatakse salvestusena kahe salmi ulatuses esimese vaatuse lõpus (Smuul 1957a: 22–23), kui laev lahkub sadamast. Täies pikkuses, neljasalmilisena, kõlab laul teise vaatuse keskel (Smuul 1957a: 31–32), kui meeleolu pardal kipub langema: „Mängi jah. Ajad maa meelest ära.” Madrus Labakov mängib lõõtsa, kogu meeskond laulab kaasa. Laulu salmiosa on aeglane ja minoorne; vahemänguks on helilooja Ernesaks lisanud reipa mažoorse *lal-la-lal-laa* (tõenäoliselt mõne siseretsensendi algatusel, tege-

lastesse ja vaatajatesse kohustusliku optimismi sisendamiseks).⁷ Laulu viisis leidub tugev paralleel „Kerjuse lauluga”, mis omaaegse lööklauluna mängib etenduses samuti rolli.

„Päev ammugi öhtusse kulus” loob haruldase, kõiki tegelasi koondava harda hetke, mis seob enese ümber kogu näidendi. Nagu Peet osutas, on Smuuli panoraamnäidendites väga vähe selliseid hetki, kus kogu tegelaskond oleks haaratud ühisesse tegevusse. Kooslaulmine pakub selle võimaluse, ühendab nii tegelased, tegevuse kui ka pealtvaatajad. Oleme näidendi juhtlaulu liigitanud lööklauluks, sest nii lavastuse kui ka raadiokuuldemängu tunnusmeloodiana oli see tajutav iseseisva teosena.

Ometi võiks lähemalt uurides paigutada selle ka sõjaeelsete laulude hulka. Laulu sõnadest ja sõnumist leiab mitmeidki romantilisevõitu fraase: „kursi võõrale ran-nale anti” – traaleri meeskonnale ei olnud viiekuise püügiperioodi jooksul randu-mist tegelikult ette nähtud; „kuid süda, mis sulle jäi panti” – maale maha jäänud romantilise varjundiga suhetest saab rangelt võttes rääkida ainult kapteni puhul, tei-sed meeskonnaliikmed on kas vallalised (enamik), sissetöötanud seaduslikus abielus (Kuzmin, Bogoljubov) või talitavad oma südamega meelsamini mõnel muul moel (madrus Kass). Ei ole sugugi võimatu, et laul võis Smuulil olla valmis enne kui näi-dend ning näidend sobitus lihtsalt hästi selle ümber.

Laulu sõnad aga viivad meid ühe tähelepanuväärse XIX–XX sajandi vahetuse literaadi juurde. Selleks on Võrumaalt pärit luuletaja ja hiljem Tallinnas tegutse-nud ajakirjandustegelane, Päevalehe kauaaegne peatoimetaja Georg Eduard Luiga (1866–1936), kes noorpõlves avaldas kaks värsivihikut, „Laulud” (1888) ja „Uued laulud” (1901). Nende kohta ütleb Oskar Kruus (1995: 305), et tegu oli isikupäratute värsikogudega, mõõndes, et rahvalikku pruuki on Luiga sulest jäänud rootsi šlaagri „Barndomshemmet” järgi mugandatud laul „Seal, kus rukkiväli lagendikul heljub”. Luiga värsikogudest on aga rahvalike lauludena käibele läinud teisigi tekste.

„Päev ammugi öhtusse kulus” on „Atlandi ookeani” ainus pikem laulutekst, millel ei ole otsest vastet rahvalikus repertuaaris, kuid lähemal vaatlusel tuleb esile põnev paralleel. Nimelt on salmide viimased värsid sarnased Luiga tekstiga „Palve” ja Smuul on oma teksti luues talitanud nagu rahvalaulik muiste: ta on kõigepealt valmis teinud salmide kõlisevad viimased värsid ja siis leiutanud neile midagi ilusat ettepoole.

Juhan Smuul (1957a: 31)

Voog kerkib ja tuul aina ulub,
täht valgustab tundmatut teed.

[---]

Must ookean ohkab ja oigab,
on tume ta tormine hing.

Georg Eduard Luiga (1888: 44)

Tuul hulub ja wihma sadab,
Wälk hirmutab pimedat ööd.

[---]

Mu põues tuiskab ja tormab
Ja marus mul laenetab rind:

⁷ Laulu noot Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumi kogus, ETMM_5644 M 41:2/149.

Vaevalt teadis Smuul isegi, et see on just Luiga, keda ta mugandab ja parafraseerib. Küllap olid talle meelde jäänud koduste külapidude laulukatked, mida ta oma laeva-, mere-, kauguse- ja koduigatsuse lauluks kokku segas.

Luiga salmidel põhinev valsirütmis laul „Me seisime ehavalgel”⁸ on sama viisi ja sõnadega tuntud üle kogu Eesti, seda trükiti populaarsetes rahvalike laulude vihikutes, mille tiraažid ulatusid mitme tuhandeni. Laulikute anonüümne laul oli tegelikult kokku pandud kahest tekstist, peale eeltoodud „Palve” ka Luiga luuletusest „Mälestused”. Mõnikord on laulukladedesse ümber kirjutatud ainult üks pool laulust, nimelt see luuletus, mis algab tuule ja vihmaga. Küllap jättis see lugejale sügavama mulje. Need kaks luuletust ei asetse Luiga kogus üksteise järel, mis oleks loogiline kontamineerimise alus, vaid on vastupidises järjekorras ja eri lehekülgedel („Mälestused” algusvärsiga „Me seisime eha valgel” lk 49 ja „Palve” lk 44). Luiga luuletusi oli aga ilmunud juba 1881. aastal ajalehes Meelejahutaja ning hiljem „Meelejahutaja laulikus” (1888). Mõlemad luuletused leiduvad käsikirjalistesse lauluvihikutesse kirjutatuna juba enne Luiga kogu ilmumist, mistõttu võib arvata, et sellal saigi laulu levik esimese hoo sisse. Sama teksti kahesalmiline parafraseering „Torm põues” esineb näiteks J. A. Weltmanni (kodanikunimega Jakob Vanaaus) kogus „Pärnumaa Sinilille kimbuke” (1892).

Sellega ei ole Luiga mõju Smuulile lõppenud. Kolmanda vaatuse algul (Smuul 1957a: 45, 47), kui aktiivne kalapüük on lahti läinud, meeskonna meeleolu tõuseb ja kapteni kolmanda abi Kulli koredas hinges on tärganud õrnad tunded junga Anni vastu, hakkab Kull roolivahis olles ümisema laulu, mille teine pool kattub salmiga luuletusest „Mu arm” Luiga kogus „Uued laulud” (1901). See on mugandus šoti luuletaja Robert Burnsi ühest tuntumast luuletusest „A Red, Red Rose”, mis omakorda oli Burnsi üleskirjutus šoti rahvalaulust.

Juhan Smuul (1957a: 45)

Georg Eduard Luiga
(1901: 35)

Robert Burns (1794)

Kui teaksid seda lilled, puud,
et haavatud minu rind,
nad avaksivad omad suud
ja trööstiksivad mind.

Kui kaljud kokku langevad
ja kuivab mere pind,
kui kuu ja tähed kustuvad,
siis armastan ma sind.

Kui kaljud kokku sulawad
ja kuiwab mere pind,
kui kuu ja päike kustuwad –
weel armastan ma sind.

Till a' the seas gang dry, my dear,
And the rocks melt wi' the sun;
I will love thee still, my dear,
While the sands o' life shall run.

Ka Luiga Burnsi-mugandust tundis Smuul ilmselt sentimentaalse salmikuna. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis leidub sama laulu sõnade üleskirjutus Sulevi asundusest 1958. aastast (EKM ERA, RKM II 216, 473/74 (548) < Sulevi asundus – J. Olev (1958)). XIX sajandi lõpul olid levinud mälestussalmide

⁸ Laulu kohta kuula lähemalt 25. V 2022 Vikerraadio eetris olnud „Huvitaja” rubriiki „Päritud laul”: <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/paritud-laul-me-seisime-ehavalgel>

kogud, kust sai hõlpsasti võtta midagi näiteks postkaardile või sõbra salmikusse kirjutamiseks. Salme kirjutati üksteise kladedest maha ja koguti luulekogudest uusi ja ilusamaid juurde, nii võisid eri allikatest pärit katkendid rahvalikus kasutuses lihtsalt üheks lauluks kokku sulada.

Kapteni kolmanda abi Kulliga on seotud veel kaks krüptilisevõitu algupäraga laulukatket. Kulli esimesel lavale ilmumisel märgib tema purjusoleku ja bravuuriga varjatud üksildust tangorütmis (sellisena kõlab see raadiokuuldemängus⁹) laul: „Nii hirmsat taevast kui Kap Hornis / ei ole näinud ma” (Smuul 1957a: 10–11). Selle fraase kordab ta järgnevas dialoogis. Kust see laul pärineb, ei ole selge, kuid võib arvata, et see ei ole saajaprotsendiliselt Smuuli looming (eriti laulu keerukale rütmile mõeldes).

Kapteniga usalduslikult vesteldes pillab Kull veel lause „Kallikene läks, aga las tal minna, küll peagi tuleb teine” (Smuul 1957a: 45), mida võib samuti hästi ette kujutada mõne polkarütmis tantsulaulu „vaherallina”, kuid selle algupära ei ole lihtne selgeks teha. Näidendi keskse, kõiki meeskonnaliikmeid hõlmava soovikontserdi laulude tellimise episoodis on Kull kui meeskonna kõige laulualtim liige kahjuks parasjagu roolis ega saa oma muusikalisi eelistusi väljendada, küll aga teeb seda tema eest junga Anni.

Soovikontsert

Enne kui läheme näidendis väga olulise episoodi lähema vaatluse juurde, on tarvis selgitada, miks oli soovikontserdi tellimine merel nii tähtis sündmus. 1960.–1970. aastail Tallinna traallaevastikus töötanud radistide¹⁰ sõnul ei olnud reaalarajas raadioside toona – ega varemgi – kaugpüügilaevadel võimalik. Sõnumeid edastati morse-signaali kasutavate raadiosideaparaatide kaudu. Kui nimekiri soovitud lauludest oli Tallinna edastatud, koostati seal magnetofonilint või vinüülplaat, mis teise heeringalaeva pardal püügipiirkonda saadeti ning merel ühelt laevalt teisele üle anti.¹¹ Selle kogumi laulude saatel elas meeskond ülejäänud neli või viis püügikuud. Niisiis oli väga oluline, et tellitavad laulud oleksid sellised, mis meeskonnaliikmeid korduva kuulamise järel ärritama ei hakkaks.

„Atlandi ookeanis” tuleb soovikontsert esitamisele kolmandas vaatuses, mis aligusremargi kohaselt toimub Norra mere põhjaosas, teisest vaatusest „nädal-kaks hiljem” (Smuul 1957a: 40). Kohtumist teise traallaevaga näidendis ei kajastata, kuid muul moel ei oleks tellitud laulud saanud jõuda sündmuste toimumiskohta, SRT-8200 pardale. Näidendi laiendusena võib käsitleda Smuuli „Luuletust kahe Nõukogude Eesti heeringalaeva kohtamisest Põhja Atlandil ja inimlikust suhtumi-

⁹ <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/kuuldemang-kuuldemang-atlandi-ookean-alates-10-17>”.

¹⁰ Eravestlused 1968. aastal kalalaevastiku töötajaid ette valmistanud nn Karukooli, toonase ametliku nimega Kutsekooli nr 1 radistidena lõpetanud Paul Tüüri, Toivo Kasoneni ja Rein Vaiksaarega 2022. ja 2023. aastal.

¹¹ Taolist „postitünni” üle andmist ühelt laevalt teisele 1961. aastal on kujutatud „Laheäärust ookeaniavarustele” ühel pilditahvil (Oras, Sammet 1982: s.p.).

sest”, mis on ilmunud Rutt Hinrikuse saatesõnaga Edasis 20. II 1982.¹² Luuletus on ilmselgelt jooksnud rappa ja jäänud poolikuks, kuid paar lüürilisemat salmi kõlavad kokku „Atlandi ookeanis” esineva igatseva allhoovusega: „Ta õõtsus ja ootas kui igaüks meist, / keda piirasid meri ja taevas. / Nii üksik ta oli ja igatses teist, / – teist Tallinna heeringalaeva. // Kaks lainet käib paaris ja kajakaid kaks, / kaks kivi ja kotkast ja kaske / – nii kõneleb laulik. Kui kaks – see on taks – / siis laeval on üksinda raske.” (Smuul 1982)

Soovilugude tellimisest saab näidendis otsekui laulusümbolite kaudu üksteise kallal aasimine, kuid ühtlasi avanevad vastastikku pillutud paarisõnaliste fraaside tagant tegelaste iseloomujooned, meeldumused, minevik – ja mõnel juhul isegi tulevik.

Esimesena lastakse oma eelistus välja öelda mehaanik Jassmannil – valss „Maske-raadist” (sellest pikemalt allpool, seoses tema paarikategelase kokk Estri eelistustega). Edasi on koomilise, kuid sümpaatse tegelase, mulgist soolamismeistri Köstri kord, kes vahetult enne soovikontserdiepisoodi meenutab ilusat elu kuival maal: „Kru-tid raadiot. On poliitika – ära; Beethoveneist libised üle, püüad kuskilt džassi kinni ja kuulad õiget muusikat.” (Smuul 1957a: 26–27) Džassi merele paraku ei saadeta. Lõuapoolikust madrus Suurvärav (nime järgi otsustades hiidlane) soovitab Köstril tellida laulu „Kui heeringas elas kuival maal”, vihjates tema tööle heeringate soolamise eest vastutava isikuna. Köstri ja radisti vahel areneb järgmine dialoog:

Köster: Mis heeringas? Mulle üks õige isamaalaul.

Radist: Isamaalaul? Missugune?

Köster: „Viljandi paadimees”.

(Smuul 1957a: 29)

Siinkohal on tähelepanuväärne, et Köster ei räägi tollases ametlikus retoorikas (aga ka tolle aja luules) valdavast kodumaa-kontseptsioonist, vaid kõneleb isamaast, kuid mõistab seda kitsalt, oma päritolupiirkonna ulatuses. Teisalt tuleb märkida, et laul „Viljandi paadimees” pärineb lätlastelt, viisi on loonud Alfrēds Vinters (1908–1976) Teise maailmasõja eel ning algupärandi pealkiri on „Gaujas laivinieks” („Koiva paadimees”). Igal juhul on tegu kodukoha-igatsusest lähtuva sooviga, mis aitab Köstril vastu pidada harjumatus keskkonnas pikal merereisil.

Põnev lugu on lauluga, mille madrus Suurvärav soovitab tellida pootsman Kirvel, tsiteerides laulu üht salmi: „Kord sõitsime paksu udu sees, / oo-riia-hei! / Siis pootsman kõndis, käärid käes.” (Smuul 1957a: 29) Esitamata jääb laulu populaarne refrään, mida teadsid kõik lauluhuvilised veel XX sajandi lõpulgi: „Räägi-räägi veel, / küll me usume, / jutusta aga julgesti, / küllap me usume!” Selle, pealkirja „Kippar

¹² Muuseas, ka selles luuletuses leidub kaks lauluvihjet, millest üks jääb tuvastamata, teine kõlab nii: „„Mandžuuria mägede” kodune viis / reproduktoreist armsasti kajas.” Tegu on lauluga „Ha сопкахъ Манчжурii” 1906. aastast, mis on pühendatud 214. Mokša jalaväepataljoni sõduritele, kes langesid 1905. aasta veebruaris Vene-Jaapani sõjas lahingutes Mukdeni linna lähedal. Meloodia – Ilja Šatrov, Mokša rügemendi kapellmeister; tekst – Stepan Petrov. „Armsalt kodune” on nimetatud viis Smuulile seetõttu, et laulu seade kuulus mandoliiniorkestrite repertuaari raudvarasse, neid kollektiive aga leidis Muhus XX sajandi alguses iga kooli ja rahvamaja juures. Nimetatud seoseid teadmata jääb viide hämaraks või tundub lihtsalt ogar.

Kliiverpoom” (või „Kapten Kliiverpoom”) kandva laulu¹³ sõnad kirjutas Eerik Laid-saar, kodanikunimega Johannes Pillikse, kes Teise maailmasõja ajal emigreerus Austraaliasse. Laul oli kirjutatud mereromantilisi palasid esitanud pundile nimega Laulvad Seilolid, mille liikmete hulka kuulusid Voldemar Panso, Hardi Tiidus, Johannes Aare, Hugo Laur, Kaarel Toom,¹⁴ Pillikse ise ja veel mitmed teatrituden-gid. „Kippar Kliiverpoom” oli esimest korda eetris Riigi Ringhäälingus 3. aprillil 1940 ajaviitesaates „Ohtlikul merel. Meremeeste lugusid ja laule tormidest, miini-dest ja jääst” ning sai kohe populaarseks. Sõnad olid loodud soome laulu „Intian kuu (Ankkurilaulu)” ainetel. Nimetatud saates kõlanud laulude populaarsusele aitas kaasa kogutavate väljalõigetena kujundatud laulusõnade sari Jutulehes, kus „Kippar Kliiverpoomi” sõnad on avaldatud 19. VI 1940 (vt Jutuleht 1940).¹⁵

Meloodia jõudis Soome Ameerikast Christy’s Minstrelsi repertuaarist ja selle oli kirjutanud Stephen Foster, kelle kõige tuntum laul on „Oo, Susanna”. Siin vaadeldav laul loodi 1850. aasta paiku pealkirjaga „Camptown Races (Gwine to run all night)”. Seda esitasid Ameerikas omalaadsed meelelahutajad (ingl *minstrel* ’rändlaulik, muu-sik’), kes valgete meestena mustadeks võõbatud nägudega üritasid imiteerida musti mandrikaaslast. Algse laulu sõnad räägivad kiirelt laieneva raudteevõrgustiku ehi-tajate telklaagri (ingl *camptown*) asukatest, kes hobuste võiduajamistel kihlvedusid sõlmivad ja segaverelistele hobustele panuseid teevad ning matkivad mustanahaliste ameeriklaste keelemurret. Selle taustaks esitati tollast ultramoodsat tantsu nimega *cakewalk*, mille stiil oli laenatud Ameerika mustanahaliste kultuurist, vahest isegi taipamata, et need omakorda parodeerisid sellega oma valgenahaliste mandri-kaaslaste totakaid pühapäevaseid jalutamismaneere. Igal juhul jagus nalja nii siia- kui ka sinnapoole nahavärvierinevusi ja suurt ookeani; kokkuvõttes on raske aru saada, kes keda õigupoolest parodeeris või kelle kulul nalja tehti. Sarnane mitmekordne ja segadusse ajavalt edasi-tagasi looklev loogika on omane saare huumorile. Smuul ei pruukinud „Kapten Kliiverpoomi” oma tegelastele suhu sättides laulu tausta teada, kuid kõiki siin kirjeldatud kasutuskontekste ühendab karnevalilik element. Karne-val, grotesk ja sellega seonduv vabastav naer on Mihhail Bahtini järgi olulised abi-vahendid kriisidest ja raskustest ülesaamisel, iseäranis tegevusruumiga piiratud ja sellega lahutamatuult seotud folkloorse tagapõhjaga loojutustamise puhul. Rituaalne ropendamine, rituaalne naer, rituaalne paroodia ja pila aitavad leevendada pingeid ja hoida ära konflikte (Bahtin 1987: 109–156, iseäranis 147–148).

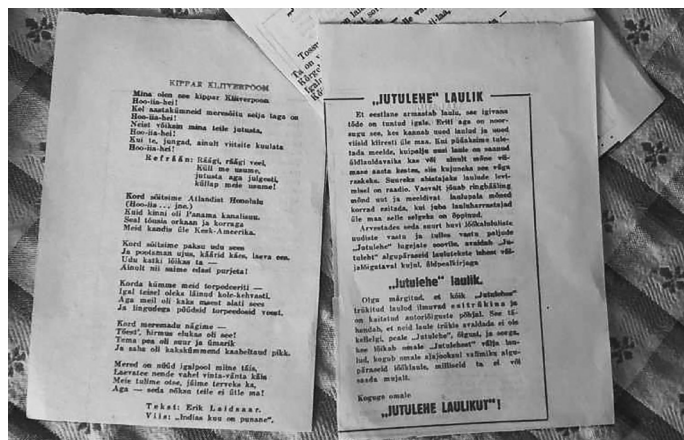
Võib arvata, et emigrandist Pillikse ei oleks olnud nõukogude lavadel eriti tere-tulnud meelelahutuslaulude autor, kuid ilmselt ei afišeerinud keegi asjaosalistest laulu kahtlast tausta. Laulvate Seilorite repertuaarist mainiti „Atlandi ookeanis” (Smuul 1957a: 29) teistki pala: „Kui heeringas elas kuival maal”, mis selleks ajaks oli rahva mälus kaotanud autori, kuid kogunud kuulsust Artur Rinne esituses. Teksti

¹³ Laulu kohta kuula lähemalt 8. V 2019 Vikerraadio eetris olnud „Huvitaja” rubriiki „Päritud laul”: <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/paritud-laul-kippar-kliiverpoom-lauri-ounapuu>. Ori-gi-naalesituse visuaalse poolega saab tutvuda siin: https://www.youtube.com/watch?v=_tuu5YtkPIo

¹⁴ Kaarel Toom tegi Panso lavastatud „Atlandi ookeanis” kaasa soolamismeistri abi rollis ning oli 1957. aastal sama näitlejate koosseisuga raadioeetris kõlanud kuuldemängu režissöör.

¹⁵ Kättesaadav DIGAR-is: <https://dea.digar.ee/article/jutuleht/1940/06/19/37>

kirjutas Tiit Targama ja viisi seadis Hardi Tiidus akordionil rahvaliku viisi ainetel; seade ja esmaesitus on aastatest 1939–1940. Ilmselt oli viis pärit Muhust või Saaremaalt, kust Pillikse kogus raadiosaadete jaoks meremeeste laule, kuid kogutu eetrielsel kontrollimisel selgus, et sõnad ei sobi sugugi raadioetrisse. Kuna saateag oli paigas, tuli kiirelt tekitada uued sõnad ja uus, Eesti esimene mereromantilis laule esitav ansambel Laulvad Seilorid.¹⁶

Joonis 4. Jutulöhe laulik, mis tuli välja ühe XX sajandi algupoole käsikirjalise lauluklade vahelt.

Pootsman Kirves, kes paistab silma isaliku ja hoolitseva suhtumisega kõigisse meeskonnaliikmetesse, palub „Kippar Kliiverpoomiga” lõõpimise asemel laulu tõsistest meremeestest, „Varjaagi”. Laul „Гибель Варяга” („Varjaagi hukk”) räägib Vene-Jaapani sõjast, Tšemulpo merelahingust, kus ristleja Varjaag koos abilaevaga Koreejets andsid 20 minuti pikkuse lahingu kogu Jaapani eskaadrile, mis koosnes üle 20 lahingulaevast. Lahingus osales kaheksa Eesti saartelt pärit meremeest. Kõik ellujäänud pälvivad Georgi risti IV järgu, mis oli Venemaal kõrgeim autasu lihtsõdurile vaprase eest.

Laulu sõnad on tõlge poeet Rudolf Greinzi meeleheitlikust satiirilisest luuletusest „Der Warjag”; tema autorsus vaikiti nõukogude ajal maha ja laulu päritoluks märgiti „rahvaluule”, või ka tõlkija Jevgenia Mihhailovna Studenskaja.¹⁷ Meloodia on kombineeritud stereotüüpsetest rahvalikest lauludest, esimene motiiv pärineb vangilaulust „Hüvasti, Odessa!”. Varjaagi laul on esimest korda teadaolevalt heliplaadile salvestatud 1908. aastal ning see kuulus Eestis 1955. aasta laulupeo repertuaari.¹⁸

¹⁶ Johannes Pillikse vend Eino Pillikse (1980) kirjutab artiklis „Osnapi esimene roll” pikemalt Panso esimesest rollist ansambliga Laulvad Seilorid ning ansambli sünniloost.

¹⁷ Luuletus ilmus esimest korda Müncheni ajakirjas Jugend 25. II 1904, kolm nädalat pärast Varjaagi hukku. Studenskaja tõlge ilmus aprillis 1904 ajakirjas Новый журнал литературы, искусства и науки koos viitega algse teksti autorile.

¹⁸ Kui 2022. aasta veebruaris Orissaare raamatukogu lugejatele „Atlandi ookeani” lauludest kõnelesime, esitas üks vanem daam kuulajaskonnast ettekande illustreerimiseks spontaanselt venekeelse „Varjaagi” ühe salmi ja refrääni.

Endale tellib Suurvärav luigepoegade tantsu Tšaikovski „Luikede järvest”, mis võib viidata nii ookeani pilavale järveks pisendamisele kui ka Suurvärava positsioonile noormadrusena: „Saa enne pootsmaniks, luigepoeg,” ütleb talle pootsman Kirves (Smuul 1957a: 29).

Kapteni poliitabil, venelasel Juri Aleksandrovitš Trofimovil lastakse soovi-kontserdi episoodis mainida paari venekeelset uudislaulu: „Oh, sa Põhjameri” ja „Uurali pihlakas” (Smuul 1957a: 29). Esimene räägib tormist, sõprusest ja igatsusest kaugetel põhjapoolsetel merealadel, teine on töölisromanss, kus kajastuvad tehas, rongid, koosolekud. Tüdruk läheb pihlaka alla kahe noormehega kokku saama ning küsib puu käest nõu, kuna ta ei tea, kumba eelistada – üks on sepp, teine treial. Näidendi tegevuse ajaks ei olnud need laulud eesti keelde tõlgitud. Hiljem sai mõlemast laulust Eestis omaaegne menuk („Oi, sa kauge põhjameri” tõlkis 1955. aastal Raid Paavel, „Uraali pihlapuukese” Erich Kumar 1956). Smuul viitab neile oma vabatoelkes nii „Atlandi ookeanis” kui ka mõnes hilisemas teoses. „Põhjamere” esimese ja kolmanda salmi kaks viimast korduvat rida „Слушай, друг мой, голос друга, / слушай дальний голос мой!” („Kuula, mu sõber, sõbra häält, / kuula mu kauget häält!”) kajavad ehk vastu „Muhulaste imelike juhtumiste” alguslauses: „Mu kauge sõber!” (Smuul 1957b: 3)

„Jäises raamatus” kirjutab Smuul:

Mul on oma armastatud laulud. Heeringalaevas mängiti kümme korda päevas „Pihlakat”:

„Oi, sa kähar pihlakas,
sinu valged öied...”

ja seda kuulasin alati hea meelega. Sama „Pihlakas” on ka siin. See laul on nagu loodud kaugesõidulaevade, pikkade lahusolekute ja varjatud igatsuste laevade jaoks. Ta on nukker, ilus ja puudutab meis kõigis peaaegu samu keeli. (Smuul 1959: 27)

Kokk Ester ütleb radistile oma soovilooks esimese hooga „Elu, see võib põrgu minna” (Smuul 1957a: 30), mis ei ole midagi muud kui üliõpilaste paroodia „Nooruse laulust” Jüri Rimmelga sõnadele: „Elu, see võib põrgu [mõnes versioonis ka: perse] minna, / sinna parata ei saa, / aga teel, mis viib meid sinna, / viin peab voolama!” Algupärased sõnad kõlavad nii: „Kevade võib mööda minna, / sinna parata ei saa. / Aga laul, mis tuksub rinnas, / alati peab kõlama!” Pealkirja all „Vennad, tehkem puhtaks hääled” oli see laul sõjaeelsel ajal populaarne Artur Rinne esituses. Ka tänapäeva korporantide laulikud sisaldavad seda lugu – elule hinnangut andev salm esineb meeskorporatsiooni laulikus (Toomet jt 1993: 312), kuid mitte naiskorporatsiooni omas (Ertis jt 2004: 263). Sellest saab omakorda kaude järeldada, et Ester on suhelnud, joonud ja laulnud koos meeskorporantidega, mis tema minevikust muidugi üleliia siivsat muljet ei loo.

Ester tahab siiski laulu kaudu kinnistada oma sidet emotsionaalselt apaatsevõitu mehaanik Jassmanniga, mistõttu palub ta endale saata samuti valsi Aram Hatšaturjani süidist „Maskeraad” („Маскарад”, 1943, Mihhail Lermontovi sõnadele). Sama

muusikapala esineb teoses „Kirjad Sõgedate külast”, kus sellele antakse isiklikes suhetes toimuva lahendamatu pettumuse tähendus:

Kunagi õhtul, sõnakehavad ja kinnised, istusid nad [truudusetu peategelane ja tema abikaasa, hüüdnimega Nuku – K. T.] raadio juures, kuulasid muusikat.

„Hatšaturjan. Valss „Maskeraadist”” teatas diktor ükskõiksest.

Ilus, piinav muusika voolas, keerles, lootis, pettus, ja lõppes lõpetamatult, lahenduseta. Nuku elas üle kõiki selle tõuse ja langusi ning pannes käed silmade ette hakkas valjusti, ahastades nutma. (Smuul 1955: 146)

Ka junga Anni seob end kolmanda tüürimehe Rudolf Kulli külge ühise soovi-lauluga „Hõbedaselt helgib juuste kuld”, mis oli eesti keelde jõudnud Aino Otto tõlkes tolsamal 1955. aastal. Algupärandiks on „Silver Threads Among the Gold” (sõnad Eben E. Rexford, viis Hart Pease Danks, 1873). Laul räägib igavesest armastusest, mis jääb kestma vanadusele vaatamata.¹⁹ Kui radist avaldab kahtlust, kas Kull ikka tahab seda laulu, vastab junga: „Aga mis tema teab? Mis tal tahta on? Küll lepib.” (Smuul 1957a: 30) Sellega on tulevase ühiskonna algrakukese jõuvahekorrad kehtestatud ning Rudolfi ja Anni edasine elusaatus publikule selgesti nähtavaks tehtud.

Madrus Kass on soovikontserdi tellimise ajal kusagile kadunud ning lõua-poolikutest kaasmadrused Suurvärav ja Kuzmin soovitavad kumbki tellida talle ühe õnnetust armastusest rääkiva laulu, vastavalt „Oh, mis olen vanematel’ teinud” ning „Viisteist kevadist minutit” (Smuul 1957a: 30). Esimene neist on hale lauluke XIX sajandi lõpust, mis räägib loo Wilhelminest, kelle vanemad panid kloostri- keelatud armastuse pärast.²⁰ Tavaliselt lauldakse seda Tartus sündinud laulu „Kitarre käes ja mantel üle öla” viisil.²¹ Kuzmin aga eksib oma laulupakkumist tehes peal- kirjaga, mõeldes ilmselt Gennadi Podelski ja Uno Lahe laulu „30 kevadist minutit”: „Kevadise Tallinna / igivanal puisteel / ootan oma kallimat.”²² See kirjeldab tun- deid kohtamisele hilinevat neiu ootava noormehe hinges. 15 minuti peal otsib ta veel vabandusi, pisut hiljem mudib taskus kinopileteid, neidu veel ei tule... Kui too viimaks saabub, on kogu pahameel unustatud. Võib-olla on tähenduslik, et Kassile omistatakse ainult 15 minutit ootust: lahkub ta ju laevastki poole reisi pealt, kuna jääb vahele oskamatus, looderdamise ja simuleerimisega ning hüppab kerges rõi- vas üle parda – juhtumisi samal hetkel, kui raadio edastab laevaperele tema soovi- kontserdiviisi (Smuul 1957a: 48–49).

¹⁹ Algne tõlge oli originaalilähedasem: „Kallim, hõbedaselt mul helgib juba juustekuld”, praegu aga lauldakse seda „hõbedaselt sul helgib”.

²⁰ Seda laulu tuletab oma monoloogis hea sõnaga meelde ka Polkovniku lesk.

²¹ Selle laulu kirjutas Vladimir Sollogub Tartu ülikoolis olles 1833. aastal pealkirja all „Serenada” ning pühendas Emilie Krüdenerile. Emilie oli olnud linna kõige kaunim tütarlaps, kes pimestas nii mõnegi silma ja südame, tema akna all käidi laulmas või ka vaikimas. Ilmselt on tegu saksa rahvaviisiga, millest aga sai sel teel üks kuulsamaid vene romansse.

²² Vanalinna Hariduskolleegiumi õpilaste värsket ja veenvat esitust kuula siit: <https://www.youtube.com/watch?v=ks5R2xSHCFQ>

Soovikontserdi tellimise episoodis iseloomustatakse pea kõiki meeskonna-liikmeid laulude kaudu, mis moel või teisel kajastavad nende loomumadusi, elu-valikuid ja tulevikuperspektiive. Paari napi fraasi abil on võimalik tegelasi sügavamaks muuta, avada nende tegutsemise tagamaad ning tekitada publikus äratundmist ja samastumist. Sellisena on teine vaatus koos 17 lauluviitega näidendi kõige kaalu-kam osa, seda just tegelaskonna esitlemise seisukohast.

Teisi laule teksti koes

Smuul on lahendanud „Atlandi ookeani” tegelaste tutvustamise operetlikult: nad tuuakse sisse paarikaupa ning tihtipeale saadab neid mõni iseloomustav laul või viide laulule. Erandina paistab silma madrus Richard Kass, hüüdnimega Casanova, kelle kannul käivad koguni kaks saatjat, tõsi küll, nimedeta, olles tähistatud kui Tütarlaps I ja Tütarlaps II. Kokku juhtudes küsib teine esimeselt: „Kas ta teile ka laulis: „Kõik roosid ma kingiksin sulle”?” (Smuul 1957a: 20) Tänapäevalgi vanema generatsiooni seas populaarne viis on kerjuse laul Boris Kõrveri²³ operetist „Ainult unistus” (1955), sõnad Ardi Liiveselt. Eesti üheks kaunimaks valsiks tituleeritud lugu – Ukuaru, Pühadekari ja Saaremaa valsi kõrval – on siinkohal kasutatud otsekui tõgamiseks: „kingiksin”, mitte „kingin”. Midagi, mida võiks teha, aga ei tehta. See vihjab Kassi ole-musele: ta tahaks paljutki (teenida head raha, käia mitme ilusa tüdrukuga korraga, võib-olla isegi läände ära hüpata), aga tema kavatsused jäävad poolele tee, ei teostu.

Muretsev triivmeister Bogoljubov²⁴ laulab Siberi sunnitöölise laulu: „Pimm-pomm, pimm-pomm, / jalaraua kõlin. / Pimm-pomm, pimm-pomm, / raske vangi-põli. / Pimm-pomm, pimm-pomm, / Siber kaugel ees. / Sunnitööle viiakse me kal-lis seltsimees.” (Smuul 1957a: 36, 39) Sõnad on kolme salmi ulatuses loonud krahv Aleksei Tolstoi 1845. aastal; laulu jaoks (1907) töödeldi need ümber ja lisati refrään, mis pole Tolstoi oma. Viisi päritolu pole teada. Tekst räägib jalaraudade kõlinal kõn-divatest vangidest, kelle poole pöördub valvur küsimusega, miks nad laulavad. Nad laulavad vabadusest, lootusest vabadusele – aga päev loojub ja vangid lohistavad raudu edasi. Laul kommenteerib Bogoljubovi muret ja südamevalu tiisikusega haig-lasse viidud poja pärast, kelle surmateade kolmanda vaatuse lõpus saabubki. Lisaks on laulul nii meeoleu edasi andev kui ka tulevase sündmuse ettevalmistav roll.

Taolisi mõru-romantilisi lootusetuse laule laulsid tsaari-Venemaal teatraliseeritud *brodjaga*-koorid: professionaalsed lauljad esitasid vabakäiguvangide ehk *brodjaga*-de laule, millest mõni oli uuslooming, mõni üsna mitteautentne vangilaagriteemaline kaunisteos. Kui inimestele meeldisid vangilaulud raskest saatusest ja süütust kannatajast, tuli neid pakkuda; *brodjaga*-koore käis esinemas ka Eestis. Smuul viitab *brodjaga*-kultuurile poemi „Mina – kommunistlik noor” kolmandas osas, kirjeldades protagonistit ettekujutust Siberist. Selle alajaotus „Lüüriline” algab: „Suur Siber, karm ja kaunis maa” (Smuul 1966: 186; vrd *brodjaga*-lauluga „Seal Siberis Baikali taga, kus

²³ Boris Kõrver (1917–1994) oli armastatud helilooja, kellel õnnestus parteituna olla aastaid Eesti NSV Heliloojate Liidu juht.

²⁴ Bogoljubovit mängis Panso lavastuses Arno Suurorg, A. H. Tammsaare õepoeg.

ääretud metsad ja laas”) ning jätkub: „Süngena / kui vanast laulust kurb Brodjaaga / sind nägin unes.” (Smuul 1966: 188). *Brodjaga*-laulu tuletab Smuul (1959: 71) meelde ka „Jäises raamatus”, kus selle ja teiste sarnaste laulude laulmisega lõpeb nõukogude ja Jaapani polaarekspeditsioonide liikmete kohtumisõhtu.

Kirikulauludega on seotud madruste tandem Suurvärav ja Kuzmin. Raffael Suurvärav pruugib mitut puhku luterlikke kõnekujundeid surma ja patu teemadel, kuid tema suust tulevad need ilmselge lõmpsimisena. Fraasidega, nagu „Surm on patu palk” (Rm 6:23; Smuul 1957a: 20) ja „Surmalaps on inimene” (KLPR 381; Smuul 1957a: 27), katkestab ta meeskonnakaaslaste kahetsust ja enesehaletsust sisaldavad tiraadid. Laul „Surma laps on inimene” esineb ka „Kihnu Jõnnus”, kus meeskonna lahkudes tuletab kapten meelde selle teist rida: „Liha on kui lillekene” (Smuul 1965: 100). Omal kombel on seegi laul optimistliku alatooniga, sest esimene salm jätkub nii: „kõik, mis elab, see kaob enne, / kui ta tõuseb uuesti”. Kuna laulu teema on „Surm ja igavene elu”, võib seda tõlgendada üldise meeldetuletusena sellest, et enne, kui midagi uut saab sündida, peab vana lahkuma, surema, närbuma – kuid lootus uuele algusele jääb vankumatuks. Nii võib Suurvärava fraase tõlgendada kui osutamist raskuste ajutisele iseloomule.

Teine kirikulaul, mida tekstis mainitakse, „Oh anna tuhat keelt sa mulle” (KLPR 301; Smuul 1957a: 30), on Kuzmini aasiv soovilaulu-pakkumine Annile, märkimaks tema teravat ja kiiresti käivat keelt, mis kunagi vastust võlgu ei jää. Laulu algupärane mõte on Issanda kiitus, millest võib kaudselt välja lugeda Kuzmini komplimendi Annile. Usuasjades on Kuzmin perekondliku surve tõttu suhteliselt kodus, kuna märgib, et tema ämm käib kirikus ja sooviks ka peatselt sündiva lapselapse ristimist.

Laeva meeskonnas on mitu vene nimega liiget: triivmeister Ivan Grigorjevitš Bogoljubov, kapteni esimene abi (ehk pompoliit, asetäitja poliitalal, st julgeoleku esindaja laevas; selle ameti kohta vt Kermik 2010) Juri Aleksandrovitš Trofimov ja madrus Vladimir Petrovitš Kuzmin. Huvitaval kombel ei ole teisele vene nimega madrusele, Gennadi Labakovile, isanime lisatud, kuid tema on ka tegelasena vähe esil. Kuzmini isanimi omandab tähtsuse lapse sünni kontekstis: Kuzmin on kogu aeg rääkinud sellest, et sünnib poeg, Peeter, tsaar, niisiis näeme siin nimede üle põlvkonna taaskasutamise mustrit. Kui aga sünnib hoopis tütar (ultraheliuuringuid loote soo kindlaks tegemiseks 1955. aastal veel ei tehtud), nimetab Kuzmin last Kataariinaks, samuti Vene isevalitseja järgi. Nagu eespool märkisime, valitseb Kuzmini soovikontserdiks laulu tellimises mõningane segadus. Teises vaatuses ütleb junga: „Andke talle midagi poja jaoks. „Uinu, Peeter, mu väikene lind.” Oli ikka Peeter?” (Smuul 1957a: 30) Kolmandas vaatuses teadustab diktori häälsalvestusel: „Ja nüüd täidame madrus Kuzmini soovi. Ta soovis kuulata Schuberti „Hällilaulu”” (Smuul 1957a: 47) Võimalik, et esimesel juhul on silmas peetud Mozarti pala „Uinu, mu väsinud lind”, mis leidub kogumikus „Laule naiskooridele” (1953), kus on ilmunud ka laul „Mai tuli” Smuuli sõnadele (vt Saviauk 1953). Samuti võis algne soov viidata Brahmsi palale eestikeelsete sõnadega „Uinu vaikselt, mu lind”, mis oli XX sajandi esimesel poolel kõigi algkoolide repertuaaris tänu Riho Pätsi laulikutele. Kuidas emmast-kummast ilma pikemate kommentaarideta Schubert saab, seda pole kelleltki küsida.

Kummalisel kombel ei iseloomustata individuaalsete lauluvalikutega (kui mitte arvestada kogu meeskonda hõlmavat „Päev ammugi öhtusse kulus”) näidendi peamist antagonistide paari, kapten Anton Poopuud ja tema teist, hiljem kolmandat abi Valentin Ausi, kes esindavad vastavalt üks orgaanilist, teine parteilist autoriteeti. Et neid ei ole laulude abil mitmemõõtmelisemaks muudetud, adusid ilmselt teatrikriitikudki, kuid nende tegelaste skemaatilisuse põhjused jäid jooksvas kriitikas väljendamata. Tegelaste iseloomu ökonoomselt laiendavate laulude puudumist nende kahe tegelaskuju juurest võiks pidada kõnealuse näidendi üheks suuremaks kompositsiooniliseks vajakajäämiseks.

Ja siis on „Atlandi ookeanis” peidus veel üks laul, mis kirjutatakse alles poole sajandi pärast. Kapteni kolmanda abi Kulli ja junga Anni usaldusliku vestluse lõpetuseks teise vaatuse lõpus laseb Smuul Kullil sõnada:

KULL (*nagu ärgates*): Nõnda, Anni. Imelik – oma poistele midagi ei räägi, aga vahel satud vagunis kokku võhivõõraga, tundmatu inimesega ja kukud laulma, nagu huvitaksid teda kõik need lood. (Smuul 1957a: 36)

Ansambli Sõpruse Puiestee 2004. aastal avaldatud laul „Armastuse vajadus” Mait Vaigu sõnadele algab nii: „Üks ärklitoas veedetud sügiseöö / ja magamisvagunis võõraga vestlus”. Laul väljendab samasugust vajadust usaldusliku vestluse ja inimliku kontakti järele nagu Kulli ja Anni dialoog, kasutab samu sõnu ja kujundeidki: rongivagun kui pikki üksluiseid distantse läbivate reisijate juhuslik kohtumispaik, mis võib ootamatult pakkuda võimaluse suletud ruumi hetkeliseks õdusaks muutmiseks.²⁵ Paralleeli võiks jätkata Sõpruse Puiestee albumi „Oota mind ära” (2007) ja „Atlandi ookeani” juhtlaulu lõpuvärssidega („Mind oota! Mind oota! Mind oota!”) – tekstide vahel otsest seost ei ole, kuid tundetoon on sama: igatsus, melanhoolia ja õrn pinnaalune lootus.

Smuuli teosed on pungil kodeeritud vihjetest: laulud on nagu salasignaalid, mis aitavad mõista, mida kirjanik on tahtnud ütelda või targu ütlemata jätta, lastes oma mõtet aimata vaid nendel, kes koodi lahti muugivad. Nende „paroolide” taha, mis tsiteerivad ka nõukogude ühiskonnas ebasoosingus olnud autorite laule, on peidetud rohkemat kui laul – sinna on peidetud toonane elu, millest me ei saa alati hästi aru, kui ise seda elanud ei ole.

Miks on laule vaja?

Üldinimlikele ja üldarusaadavatest tunnetest kõnelevatele lauludele viitamine sõnakunstiteostes ei ole uudne võte. Intertekstuaalsed põimingud, mis haaravad kultuuri kogu selle paljususes, võivad tekstile luua koguni omaette subkultuurilise

²⁵ Vaik ei pidanud seost Smuuli näidendiga otseseks, kuigi arvas, et võib seda lugenud olla (e-vestlus 2017). Smuul on sedasama motiivi kasutanud poeemis „Tee Leningradi”: „Ja hing on korra imeliselt lahti, / nii, nagu vahel võhivõõrale / me jutustame öises, vaikes rongis / kõik oma mured ära hinge pealt” (Schmuul 1951: 106).

tarbijaskonna (nagu juhtus näiteks Hirami romaaniga „Mõru maik” (1999), mis sai *indie*-muusika austajate seas populaarseks tänu rohketele viidetele ansambli Suede muusikale).²⁶ „Teiste” hääle põimimine teksti on iseloomulik mis tahes ajastu loomingle poliitilistest ja ühiskondlikest oludest hoolimata. Iseäranis aitab selline võte muuta talutavamaks suletud ruumi.

Mari Peet osutab, et kõigile Smuuli näidenditele on omane ahas tegevusruum. „Kihnu Jõnnust” alustades kirjutab ta:

[...] sündmuskohaks [on] nii selles kui teistes näidendites kas laev või siseruum, millest sõltub muide ka tegelaskonna koosseis. Niisugusel paiguti otse suletud ruumil on teinegi aspekt. Ahistavad tingimused valitsevad nii pikka aega ookeanil viibival laeval kui ka sakslaste poolt okupeeritud saarel, samuti praamil, mis ähvardab õhku lennata (filmistsenaarium). Saatuslik paratamatus on määranud tegelased seal viibima. Igaühe eetilises säärastes oludes on osaliste väärtuse peamisi kriteeriume. (Peet 1980: 1027)

Maie Kalda (2000) märgib, et taoline paratamatusetunne ei ole Smuuli erijoon, vaid seda võib seostada üldiselt sõjajärgses eesti kirjanduses, nii kodu- kui ka väliseesti kirjanike teostes sageli esineva suletud ruumi kujundiga. Teiste suletud ruumis aset leidvate teoste kõrval toob Kalda näideteks laeva kui tegevuspaiga Valev Uibopuu romaanis „Neli tuld” (1951) ja Aadu Hindi lühiromaanis „Tulemees (Trimmer)” (1939), viidates lisaks Smuuli luulevormis Muhu-kirjeldustele piiratud ruumina. Suletud ruumi võib tõlgendada väljapääsmatu poliitilise olukorra võrdpildina, kuid mitte ainult. Kalalaev on tegevuskoht, kust omapäi lahkuda ei ole võimalik. Seda tuletatakse paaril korral tegelastele meelde ka „Atlandi ookeanis”. Näidendi lõpus, kus kapteni ja tema antagonistist abi vastasseis paisub teravaks dialoogiks, teeb kapten teisest tüürimehest kolmandaks alandatud Ausi protesti peale retoorilise ettepaneku: „(ookeanile näidates): Soovite jala astuma hakata?” (Smuul 1957a: 65)

Rein Oras ja Jaak Sammet kirjeldavad kaugsõidu-kalapüügilaevade psühholoogilisi tingimusi määravaid tõsiasju:

Meremehe koduks olev laev võib olla sisustatud tehnika viimase sõna järgi, kuid see ei suuda kättesaadavaks teha näiteks tavalist metsatukka jalutuskäiguks. Ookeanikaluril tuleb pikki kuid viibida väikeses kollektiivis oma kõikuval alusel, kus pole üleliigseid ruutmeetreid pinda ega saa emotsionaalse pinge eest kuhugi pageda. (Oras, Sammet 1982: 134)

Laevas kujutavad laulud ja naljad endast kõige käepärasemat vahendit suletud ruumis tekkivast ahistusest üle saamiseks. Mootorlaev Kooperaatsia pardal meenu- tab Smuul (1959: 25) üht varasemat vaikset õdusat olemist laeval: „Tuletasin meelde jaaniööd 1955. aastal Põhja-Atlandil. Seal me istusime kapteniga tema väikeses kajutis, laulsime igasuguseid ilusaid laule, kuid nii tasa, et see endalegi vaevalt kuulda oli.”

²⁶ Helidest ja kõlalisusest eestikeelsetes proosatekstides on paar uurimust kirjutatud ka varem (nt Kaarep 2015; Vaher 2014a, 2014b), kuid neis ei tegeleta detailset tekstides viidatud lauludega, vaid käsitletakse helide maailma tekstuaalset edasiandmist üldiselt.

Laulu abil saab ka kõige ebameeldivamates oludes tekitada väikese õdusa ruumi ning ilma huumorita ei pea kaua vastu, kui on vaja kitsastes oludes ühtede ja samade inimestega kuid koos veeta. Huumor ja laulud (nagu ka vanasõnad jm paröömilised vormelid) võimaldavad säilitada autoriteeti ja sirget selga, anda eri keerukusastmega olukordadele kaude hinnanguid ning lasta asjaosalistel ise järeltada, kas nende roll antud olukorras on heaks kiidetud või mitte. Eesti meremeeste perspektiivist on laulude tähtsust merereisidel avanud Evald Past (1936). Laulude ja muusika olulisus merenduslikust perspektiivist²⁷ jääb siinkohal küll pikema käsitletuse, kuid viidakem põgusalt James Sethi teosele „Maritime Musicians and Performers on Early Modern English Voyages: The Lives of the Seafaring Middle Class” (2022), kus ta märgib, et ka meremeeste tantsud on loodud sobituma ahastesse ruumioludesse (Seth 2022: 18). Muusika teeb võimalikuks mitteverbaalse suhtlemise ja seda näeme „Atlandi ookeani” laulude puhulgi: mitmed meeldumused, sümpaatiavaldused, aga ka tege-laste negatiivsed küljed on esile toodud viidetega lauludele, mis ühe või teise tegela-sega seostuvad.

Igasugusest kirjandusteosest saab palju suurema naudingut, kui tajuda konteksti. Kui ei tunne ära teksti poetatud vihjeid, ei saa hästi aru ka kirjutatust ega kirjanikust. Aga avastamisruumi jagub tuttavaski materjalis. Rahvalaulude elaval esitamisel ei ole lauljatel sarnaselt jutustajatega vähimatki kahtlust, et see, mis on laulus või jutus, on sulatõsi – jutustamise hetkel on see kõik päriselt. Lauludest saab otsekui esitaja enda elu. Smuul kirjeldab rahvalike laulude leevendavat ja rahustavat mõju nii:

Põrgu, mida lahkusulised meile ette maalisid, muutus lapse elava kujutlusvõime tõttu kohutavaks oma väävlijärvedega ja patustega, kes siplevad nagu angerjad ahingu otsas. Aga läheb vingetuulelisel mihklipäeval mu armas ristiisa mööda külavaheteed, ta „möödab seinad süllaga / ja kiviaiad...” (siin on veel vastav riim) ja hõiskab viisil „Jää terveks, õnn”:

„Kõik põrgu vait ja kurat magab.

Ja põrgu parsil paganad

– need oma händu liputavad

ja nobedasti norskavad.”²⁸

²⁷ Muusika tähtsust meresõidus käsitletakse 4. IV 1979 eetris olnud saates „Muusikaline tund. Muusika mereavarustes, muusika mereüksinduses”, kättesaadav ERR-i arhiivis (<https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/muusikaline-tund-muusika-mereavarustes-muusika-mereüksinduses>). Annoteeritud bibliograafiat meremeestelaulude kogumikest ja käsitlustest möödunud sajandi lõpu seisuga vt: A Bibliography of Sea Chanteys & Sailors' Songs. Muusika kui inimesi ühendava tegevuse kohta kultuuridevahelises merelises suhtluses vt Wilkins 2017.

²⁸ Seegi laul pole ehtne külavahelooming. Algtekstiks on saksakeelne „Still ruht der See” („Nüüd järv on vait”), mille autor on Heinrich Pfeil. Parodeeriva teksti autor on Juhan Lilienbach (pseudonüüm Mürgioja); tekst ilmus 1906 kogumikus „Meie Matsi Pilke ja nalja laulud”. „Jää terveks, õnn” teksti autor on Andres Rennit, viisi seadis Karl August Hermann, laul ilmus teoses „Uus Mõistlik seltsiline: Tarwiline õpetus igale noorele inimesele” aastal 1894. Muhi rahvalauliku Pauline Vapperi ehedas esituses saab seda laulu kuulata 30. IX 1956 eetris olnud saatest „Rahvaloomingu varasalvest”: <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/rahvaloomingu-varasalvest-rahvaloomingu-varasalvest-pauline-vapper-01>, alates 15'32”.

Ja pole enam ahingutega sarviklasi, pole väävlj järvi: on ainult soe, kodune pilt põrgust, mis vana soojaks köetud rehetuba meelde tuletab. See lõhnab nii armsalt kuivavast viljast ja kadakasuitsust. See on minu lapsepõlve kodune tuba! Ja pimedal õhtul kujutad ette nobedasti norskavaid paharette ja tõstad käed parte poole, et saatanat sabast sikutada. Hirm lendab kus kurat! (Smuul 1961: 306–307)

Smuuli lapsepõlvemaailm oli külavahelaule ja lugusid täis, see peegeldub tema teostele iseloomulikus keelekasutuses. Seal kajavad vastu XX sajandi alguse Muhu laulud, mis 1950. aastatelgi olid traditsioonina väga elujõulised. Smuul kasutab toona üldtuntud värsse, millega on võimalik öelda ka seda, mida muidu tuleks märkida kolme punktiga või sootuks väljendamatagi jätta. Vahel võidakse laulust tsiteerida ühtainust rida, mis mõjub suhteliselt ilmsüütult, kuid motiiv avaneb alles siis, kui teada salmi või laulu tervikuna.²⁹

Smuuli loomingus tasukski vaadata just ridadevahelist teksti ja konteksti. Mõnigi kord võib tunduda, et Smuul käitub hasartselt nagu kaardimängus, pannes oma kirjanduslikele kujudele suhu satiirilisi kõlke otsekui Muhu külavahelauludest, kus ennast tagasi eriti ei hoitud. Ümber nurga või otse, aga ära sai öeldud kõik. Smuul on laulutsitaate kasutades teinekord päris terav. Ja kui teada, mida ta tsiteerib või mis on selle alltekst, annab see põneva pildi ja paneb mõtlema, et ehk libises ka tema tänapäeva mõistes „purupunaste” luuletuste ridade vahele midagi, mis on jäänud märkamata. Muhu satiir ja külavahelaulude ümberütlemine on tõsine nagu madruselaalud, aga alati alttõmbava alatooniga – teisiti ju kitsastes oludes ei saa.

Kokkuvõte

Artikli eesmärk oli heita pilk Juhan Smuuli esimese näidendi, heeringalaeva pardal toimuva „Atlandi ookeani” tekstis ette tulevatele lauludele ning nende tagamaadele. Ilma selle pika kirjelduseta ei ole võimalik mõista, kui olulist rolli mängivad laulud, muusika ja viited lauludele Smuuli selles ja teisteski tekstides. Selle mõistmine aitab omakorda muuta mitmemõõtmelisemaks arusaama ajast, mil need teosed sündisid, samuti sellest, kuidas oli ajastu ideoloogilistele piirangutele vaatamata võimalik luua tekst, mis publikut kõnetas ning neid, nagu näidendi tegelasigi, hullude olukordade üleelamisel aitas.

„Atlandi ookeani” paarikümnel viitel lauludele ja laulukatketele on äärmiselt kirju taust. Neid ei ole teksti põimitud odava populaarsuse võitmiseks, vaid need toimivad viidetena sellele vaimsele maailmale, kust Smuul pärines ja mida ta endaga kaasas kandis nii merel olles kui ka kirjanike liidu asju ajades. „Atlandi ookean” ei kuulu Smuuli kõige tuntumate või tüvitekstiliste omadustega teoste hulka. Seetõttu on artikli algul esitatud põgus ülevaade selle mainimisest eesti kirjanduse ajaloo üldkäsitlustes

²⁹ Näiteks selleks, et kuulda fraasis „Tuntud teed sa mätta alla jälle põgene” (Smuul 1957b: 23) kauni loodusmotiivi asemel üpris rõvedat pikalt saatmist, peab tundma „Saaremaa uskude vahetamise laulu” kõiki kolmekümmet salmi. Laulu kohta kuula lähemalt 19. I 2022 Vikerraadio eetris olnud „Päritud laulu”: <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/paritud-laul-saaremaa-uskudevahetus>

ning näidendi ilmutamisele ja lavastamisele järgnenud retseptisioonist, millest jäävad kõlama kaks peamist mõtet. Esmalt näidendi keskne probleem: stalinistliku „puhtast ankeedist” lähtuva suhtumise asendamine inimese väärtustamisega. Teine läbiv tähelepanek on õnnestunud atmosfäärilukujutus panoraamsüžee näidendis, kus suur hulk tegelasi on haaratud sõna otseses mõttes meeskonnatöösse, kuid ükski ei tõuse teistest tähtsamaks. Seda muljet aitavad muu hulgas luua näidendis esinevad laulud.

Tekstis leidub viiteid 22 laulule või laulukatkele, mis jaotuvad kirikulauludeks, klassikaliseks muusikaks, tsaariaegseteks, sõjaeelseteks ja kaasaegseteks lööklauludeks ning kolmeks tuvastamata jäänud algupäraga laulukatteks. Umbes kolmandik neist kõlab lavalt lauludena, koos meloodiaga; ülejäänute puhul peab publik looma seose lauluga oma peas pealkirja või tekstis esineva fraasi põhjal. Kõige lauluderikkam on teine vaatus, kus meeskond saab võimaluse tellida maalt soovi- kontserdi salvestise, mille saatel kogu järgneva püügireisi vältel merel meeolelu ülal hoida. Esimeses ja kolmandas vaatuses on tegevuste taustaks kummaski viis laulu; viimases, neljandas vaatuses puuduvad laulud sootuks.

Smuuli viidatud rahvalikus lauluvaras on tuvastatavad intertekstuaalsed seosed XIX–XX sajandi vahetuse literaadi Georg Eduard Luiga loominguga ning sedakaudu isegi Robert Burnsiga. Näidendis mainitud laulude algupära uurides tuleb välja pöörasevõitu taustalugusid, mis viivad Lätti, Soome, Ameerikasse, Saksamaale, Venemaale, Jaapani sõtta ja Mandžuuria sopkadele, Siberisse, Aafrikasse ja Põhjamerele. Ühest küljest võimaldab sellist kosmopoliitset haaret laev kui liikumisvahend, teisalt kujutab merel sõitev laev endast puhtakujulist suletud ruumi, kust pääsemise võimalusi üksikisikul (peale üle parda hüppamise) ei ole. Selle olukorra talutavaks muutmisel on lauludel ja huumoril suur, et mitte öelda asendamatu roll.

Laulude abil on võimalik anda hinnanguid kaaslastele ja olukordadele ning väljendada suhtumist nii, et seda ei tehta otsesõnu, vaid tõlgendamine jääb iga asjaosalise intellektuaalse pingutuse varale. Vihjete, mitte näpuga näitamise abil on võimalik konflikte eos lahendada või taibukamate osaliste korral lihtsalt ära hoida. Seda teeb Smuul ka siin vaatluse all olnud näidendis, mistõttu on õigustatud omaaegses kriitikas kõlanud etteheited selle kohta, et dramaatilist pinget teoses napib. See lihtsalt lahendatakse enne eskaleerumist – suuresti laulude abi kasutades.

Lisaks leevendavale funktsioonile pakuvad laulud näidendis tegelaste lühiiseloostusi. Kahjuks jäävad muusikalise mõõtmeta kapten Poopuu ja tema teine abi Aus, kelle vaheline konflikt esindab näidendi peamist küsimust inimlikust suhtumisest. See võib olla üks põhjustest, miks nad ülejäänud meeskonna taustal silma ei paista, vaid jäävad visandlikeks kujudeks.

Muusika täiendab ja süvendab kommunikatsiooni sõnalist kihti. Jagatud lauluvara toimib ühendava ja turvatunnet loova meediumina kui tahes piiratud, ebaumagavates või hirmsates oludes. Seda ei ole liigne meele pidada tänapäevalgi.

Kadri Tüüri kirjutamist on toetanud ETAG-i rühmagrant PRG908 „Eesti keskkonna- liikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad”.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

RKM II 216, 473/74 (548) < Sulevi asundus – J. Olev (1958).

Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum (ETMM)

ETMM_5644 M 41:2/149. Gustav Ernesaks, laul „Atlandi ookean”. Muusika näidendile. Käsikiri.

VEEBIVARAD

DIGAR. Eesti artiklid. dea.digar.ee

EFIS = Eesti Filmi Andmebaas. efis.ee

ERR-i arhiiv. <https://arhiiv.err.ee/>

Youtube. <https://www.youtube.com/>

KIRJANDUS

A Bibliography of Sea Chanteys & Sailors' Songs. – Mystic Seaport Museum. <https://research.mysticseaport.org/info/ib93-2/>

Annus, Epp; Epner, Luule; Järv, Ants; Olesk, Sirje; Süvalep, Ele; Velsker, Mart 2001. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri.

Bahtin, Mihhail 1987. Valitud töid. Tallinn: Eesti Raamat.

Burns, Robert 1794. The red, red rose. – Poetry Foundation. <https://www.poetryfoundation.org/poems/43812/a-red-red-rose>

Ertis, Eva; Lepasepp-Mugu, Anu; Tuur, Kaire; Pärnamäe, Liina; Raadik, Egle; Lembavere, Lagle-Katrin (koost) 2004. Korp! Filiae Patriae laulik. Tartu: Korp! Filiae Patriae.

Jutuleht 1940 = „Jutulehe” laulik. Kippar Kliiverpoom. 19. VI 1940, lk 7–8.

Kaarep, Maria-Silvia 2015. Helilised kujundid 21. sajandi eesti maagilis-realistlikus lühi-proosas. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, eesti kirjanduse õppetool. <http://hdl.handle.net/10062/48776>

Kalda, Maie 2000. Suletud ruum tegevuspaigast kujundiks. – M. Kalda, Mis mees ta on? (Collegium litterarum 12.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 326–363.

Kask, Karin 1956. Atlandi ookean. – Noorte Hää 31. X, lk 2–3.

Kermik, Heino 2010. Vene meri. Tallinn: Go Group.

KLPR = Kiriku laulu- ja palveraamat. Toronto: Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirik; Tallinn: Eesti Evangeelne Luterlik Kirik, 1991.

Kruus, Oskar (koost) 1995. Eesti kirjarahva leksikon. Tallinn: Eesti Raamat.

Luiga, Georg Eduard 1888. Laulud. Tartu: K. A. Hermann.

Luiga, Georg Eduard 1901. Uued laulud. Tallinn: J. Ploompuu raamatukauplus.

Lumet, Huko 1956. Atlandi ookean. – Rahva Hää 14. XI.

Lumet, Huko 1957. Mõtisklusi dramaturgiast, teatrist ja kriitikast. – Eesti nõukogude teater. Almanahh III. Toim H. Lumet. Tallinn: Eesti NSV Teatriühing, lk 20–45.

Merilaas, Kersti 1973. Poeem Pärnu silgust. Tallinn: Eesti Raamat.

Oras, Rein; Sammet, Jaak 1982. Lahekäärust ookeaniavarustele. Eesti kalanduse ajaloost. Tallinn: Valgus.

- Past, Evald 1936.** Meresõidu romantikat ja traagikat. Tallinn: Tallinna Merekooli Lõpetanud Kaugesõidukaptenite Ühing.
- Peet, Mari 1980.** Arupidamine Juhan Smuuli näidendisüžeede üle. – *Looming*, nr 7, lk 1023–1027.
- Pillikse, Eino 1980.** Osnapi esimene roll. – *Sirp ja Vasar* 28. XI, lk 10.
- Saviak, Väino (toim) 1953.** Laule naiskooridele. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Schmuul, Juhan 1951.** Et õunapuud õitseksid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Seth, James 2022.** Maritime Musicians and Performers on Early Modern English Voyages: The Lives of the Seafaring Middle Class. Amsterdam: Amsterdam University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv2n06jc7>
- Smuul, Juhan 1955.** Kirjad Sõgedate külast. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Smuul, Juhan 1957a.** Atlandi ookean. Näidend neljas vaatuses. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Smuul, Juhan 1957b.** Muhulaste imelikud juhtumised Tallinna juubeli-laulupeol. Üks Norra mere kiri. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Smuul, Juhan 1959.** Jäine raamat. Antarktise-reisi päevik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Smuul, Juhan 1961.** „Keele ja Kirjanduse” ringküsitlus kirjanikele. – *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 306–309.
- Smuul, Juhan 1965.** Kihnu Jõnn ehk Metskapten. Lavatükk lauludega. Tallinn: Eesti Raamat.
- Smuul, Juhan 1966.** Luuletused ja poeemid. Tallinn: Eesti Raamat.
- Smuul, Juhan 1982.** Luuletus kahe Nõukogude Eesti heeringalaeva kohtamisest Põhja Atlandil ja inimlikust suhtumisest. – *Edasi* 20. II, lk 5. <https://www.etera.ee/s/3qogJuKPOJ>
- Tonts, Ülo 1979.** „Atlandi ookeani” uuslavastus Pärnus. – *Sirp ja Vasar* 26. X, lk 10.
- Tonts, Ülo 1987.** Juhan Smuul. – Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. V kd, 1. rmt. Eesti nõukogude kirjandus. Peatoim Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 173–208.
- Tonts, Ülo 1979.** „Atlandi ookeani” uuslavastus Pärnus. – *Sirp ja Vasar* 26. X, lk 10.
- Toomet, Lauris; Kukk, Toomas; Harak, Margus (koost) 1993.** Korporatsioon Ugala laulik. Tartu: Korp! Ugala kirjastus.
- Tormis, Lea 1956.** „Atlandi ookean” V. Kingissepa nim. TR Draamateatris. – *Sirp ja Vasar* 7. XI, lk 6.
- Vaher, Berk 2014a.** Baturini helid ja vaikused I: „Ringi vangid”. – B. Vaher, Sõnastamatu lend sõnades. Kirjutusi kirjandusest I. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 254–285.
- Vaher, Berk 2014b.** Baturini helid ja vaikused II: „Lendav hollandlanna”. – B. Vaher, Sõnastamatu lend sõnades. Kirjutusi kirjandusest I. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 286–306.
- Vares, J. 1980.** Teatريفestival Pärnus. – *Rahva Hää* 2. XI.
- Weltmann, J. A. 1892.** Pärnumaa Sinilille kimbuke. Pärnu: Bormi pärijad.
- Wilkins, Frances 2017.** ‘Da merry boys o Greenland’: Explorations into the Musical Dialogue of Shetland’s Nautical Past. – *Folk Music Journal*, nr 11 (2), lk 17–37.

Kadri Tüür (snd 1975), PhD, Tallinna Ülikooli teadur (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), tyyr@tlu.ee

Lauri Õunapuu (snd 1976), pärimusmuusik, Arhailise Meestelaulu Seltsi eestvedaja, Eesti Folkloorinõukogu juhatuse esimees (Vene tn 6, 10123 Tallinn), lauri@metsatoll.ee

Hidden undercurrents of “The Atlantic Ocean”

Keywords: Estonian literature, theatre, songs, Juhan Smuul

The play “The Atlantic Ocean” (*Atlandi ookean*) by the renowned Soviet-era Estonian writer Juhan Smuul has received very little critical attention so far. By closely looking at the work, we can find nuances and undercurrents that help us understand the motives and reasoning behind the characters’ – but in some cases also their author’s – deeds, choices, and attitudes. This article focuses on the songs referred to in the play. The shortish four-act play that is set onboard a Soviet Estonian herring trawler in the summer of 1955 contains references to 22 songs in total. The origin of the songs is remarkably heterogenous: there are songs from a Lutheran service book, references to classical music, hit music from pre- and post-WWII times and village dance parties, heroic songs from the tsarist period, and also some unidentifiable folk songs. Roughly one third of them are performed or played with melody; others are mentioned by either title or lyrics. The songs primarily function as condensed characterizations of the wide array of crew members (16 characters). Songs also function as indirect comments on a certain situation or character, letting the viewers draw their own conclusions. Such a writing technique – embedding songs into the texture of his stories – is characteristic of Smuul also in his other works which are yet to be studied from this angle.

We first provide a short overview of the critical response to the play upon its initial staging by Voldemar Panso and discuss the reasons for its subsequent limited success. After that, a statistical overview of the studied songs is provided. In the first part of qualitative analysis, the intertextual ties between Smuul’s own lyrics and those by an Estonian popular poet of the turn of the century, Georg Eduard Luiga, are discussed. The motifs and influences can be traced back to Robert Burns and Scottish folk songs. The songs referred to in the play are discussed in the two subsequent sections: first, the crew members’ favourite songs of which they request a recording from the onshore office; and second, the songs that the characters themselves sing during the voyage. The article concludes with a discussion of the necessity of songs and singing under the conditions of an enclosed space (be it real, as in the ship, or metaphorical, as in an authoritarian state), followed by a formal conclusion briefly summing up all of the foregoing.

Kadri Tüür (b. 1975), PhD, Tallinn University, Researcher (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), tyyr@tlu.ee

Lauri Õunapuu (b. 1976), folk musician, founder of the Society of Traditional Male Singing, Head of the Estonian Folklore Council (Vene 6, 10123 Tallinn), lauri@metsatoll.ee

„Tülitän teid oma Siberi keelega”

Rosalie Ottessoni mängukirjeldused

Eesti Rahvaluule Arhiivis

ANU KORB, ASTRID TUISK

Artiklis käsitleme 1960.–1970. aastail ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnale¹ kaastööd teinud, Siberi Krasnojarski krai Ülem-Bulanka külast pärit Rosalie Ottessoni (eluaastad 1899–1979) saadetiste üht osa – mängude kirjanekuid oma sünnikülalt ja naabruses asuvast Ülem-Suetukist.

Ottessoni mängude ja mängusituatsioonide kirjeldustele läheneme rahvaliku kirjalikkuse (ingl *vernacular literacy*) mõiste kaudu, jälgides, missuguseid valikuid ta oma kogutu kirjanekina tegi. Kuna folklooritekstid arhiivis ei kajasta elavat suulist esitust, vajavad need „tõlkimist” arhiivile sobivasse vormingusse. Ottessonil tuli rahvaluule üleskirjutamiseks välja töötada nii keeleliste vahendite kasutamise kui ka (suulise) külakultuuri rahvaluulekogumise konteksti asetamise viis. Ottessoni rahvaluule üleskirjutuste põhjal teeme ülevaate tema kogutud mängupärimusest. Tema arvamused ja mõtisklused, mis tundusid toleaegetele kogumistöö juhendajatele ebavajalikud, avardavad tänapäeval, kui valdavaks on saanud esitajakeskne uurimisuund, ainese tõlgendamisvõimalusi.

Rosalie Ottesson ja tema kodu Siberis

Tänapäeva eesti kultuuris seostatakse Siberit eeskätt küüditamiste ja vangilaagritega, kuid põhiosa Siberis elavaid eestlasi on kunagiste väljarännanute järeltulijad. Ulatuslikum väljarändamine Siberisse algas Trans-Siberi raudtee valmimisega XIX sajandi viimasel kümnendil ning kestis Esimese maailmasõja alguseni (vt Nigol 1918; Kulu 1997). Väljarännanutest alguse saanud Siberi eesti kogukonnad moodustati enamasti ühest piirkonnast pärit inimestest. Vanemad luteriusuliste segaasundused, kus eestlased olid üheks etniliseks rühmaks, said alguse XIX sajandi esimesel poolel tsaarivalitsuse väljasaadetutest ja sundasunistest. Ka Ottessoni esivanemad olid „Siberi tühja” saadetud. Krasnojarski krai lõunaosas asuvast Ülem-Suetukist (vn *Верхний Суетук*, asutatud u 1850) sai esimene luterlik koloonia Ida-Siberis, kuhu koondati eestlased, soomlased, soomerootslased, lätlased ja sakslased. Ülem-Suetuk asub praeguse Hakassia ja Tõva vabariigi piiride läheduses ning mõnisada kilomeetrit põhja pool Venemaa ja Mongoolia piirist.

¹ Alates 1995. aastast kannab osakond Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) nime.

Kui asundus jäi kitsaks, hakati külasid moodustama rahvuste järgi: 1858. aastal asutasid lätlased Alam-Bulanka, kuhu hiljem lisandus sakslasi (Viikberg 1988: 286–287). Esimeseks eesti külaks Ida-Siberis sai Ülem-Bulanka (vn *Верхняя Буланка*, asutatud 1861) (Must 2012: 383–402). Ülem-Suetuk jäi sestpeale põhiliselt soome külaks, kuid 1902. aastal elas külas soomlasi ja eestlasi peaaegu võrdselt ning Johannes Gabriel Granö (1905: 52) ennustas edaspidi Ülem-Suetukis eestlaste arvukuse suurenemist, kuna soomlaste juurdevool oli peatunud. Edaspidi lisandus eestlasi vaba maa otsingul väljarännanute arvel nii Ülem-Suetuki kui ka Ülem-Bulanka külla. 1918. aastal ilmunud väljaandes „Eesti asundused ja asupaigad Venemaal” toob August Nigol Ülem-Bulanka eestlaste arvuks 900 hinge. Külas oli kool ja palvemaja. Ülem-Suetukis elas samal ajal 130 perekonda ning seal asus kirik ja kahekordne koolimaja. (Nigol 1918: 59–60)

Järgnevat aastail said külade elanikud kannatada nii sõdade, repressioonide kui ka sundkollektiviseerimise tõttu. Pärast Teist maailmasõda algas massiline küladest lahkumine, mindi nii Venemaa linnadesse-asulatesse kui ka emamaale Eestisse. Rahvaluulekoguja Rosalie Ottesson märgib 1971. aasta saadetises, et Ülem-Bulankas elab üle 200 inimese (EKM ERA, RKM II 288, lk 60), Ülem-Suetuki elanike arvu ta ei esita, kuid küla oli sel ajal kindlasti Ottessoni sünnikülast suurem. Kuigi Siberi külade eestlaskond on vananemas ja vähenemas, on mõlemad külad senini alles.

Keeleteadlaste hinnangul räägitakse Ülem-Suetuki ja Ülem-Bulanka külas põhjaeesti ühiskeelt, millele Eestis täpset vastet ei leia. See on kujunenud välja Eesti eri paikadest pärit asukate idiolektidest (Viikberg, Vaba 1984: 216). Iseloomulikud on muutused häälduses ja morfoloogias, kasutusele on võetud uusi sõnu. Sõnavaras on jälgitav vene mõju, laenu on hästi mugandunud eesti keele häälikusüsteemiga. Uutes oludes tundma õpitud taimede, loomade, pinnavormide jne nimetused, aga ka uus ühiskondlik sõnavara on saanud enamasti vene keele vahendusel. Külade ja nende ümbruse mikrotoponüümika löid eestlased ise. Nooremate generatsioonide keelekasutuses on võõrmõjud enam tuntavad. Vene keele lausmõju Siberi eesti küla-des sai alguse 1930. aastail, kui riiklike survevahenditega likvideeriti eesti keel avalikust elust (Viikberg 2010: 534–541). Eestikeelne kooliõpetus kaotati Venemaal 1937. aastal (Valmis 1997: 8, 18–19). Pärast 1930. aastat sündinud noored said hariduse vene keeles, eesti keel jäi kõogikeele staatusesse.

Kui me 1990. aastail ERA välitöödel kogusime rahvaluulet ja kultuuriloolist pärimust samades külates, kust Ottesson oli materjali saatnud, tõdesime, et küla-des sai endiselt eesti keelega hakkama, kuid siberlaste kõnekeel erines Eestis räägitavast. Sujuvalt lülitati eestikeelses juttu vene sõnu ja lausekatkeid või mindi üle ühelt keelelt teisele. Koodivahetusel, mitmekeelses keskkonnas tavalisel nähtusel, võib olla erinevaid põhjusi, kuid kommunikatsiooni seisukohalt on oluline, et sõnum saab edastatud (vt lähemalt Viikberg 1989).

Ajavahemikul 1969–1976 saatis Rosalie Ottesson toleaeegsesse kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonda ligi 3000 lehekülge mitmekesisist folkloorimaterjali, Ülem-Bulankast ja Ülem-Suetukist.² Oma kirjapanekud tegi ta käsitsi kooli-

² Saadetised sisaldavad rahvajutte ja jutustamisolukordade jäädvustusi, uskumuste ja kommete kirjeldusi, majandus- ja arstimisloitse, laulusõnu, mängude ja tantsude kirjeldusi, vanasõnu,

vihikutesse, saates materjali osade kaupa (Korb 2013: 9–11, 16; 2015: 13). Ottessoni kogutu põhjal on varem käsitletud ühe rahvaluulekogu kujunemise lugu (Korb 2013), lähemalt analüüsitud muinasjuttude talletamist (Korb 2019a) ja pärimuskogukonna rahvameditsiinialase teabe jõudmist arhiivi perioodil, mil seda peeti ideoloogiliselt sobimatuks (Korb 2019b). See artikkel jätkab Ottessoni kogu analüüsi, lähtudes mängude talletamisest.

Kuna kogumistöö juhendajate palvel pani Ottesson lühidalt kirja oma elukäigu, on meie käsutuses ka need andmed. Ottesson lõpetas kodukülas Ülem-Bulankas neljaklassilise eestikeelse kooli, edasi õppis venekeelses koolis Jermakova külas, elades sel ajal vanaema juures. Pärast kooli lõpetamist töötas naine mitmel pool apteegiteenija ja juhutöölisena. Ottessoni noorusaastad jäid enamlaste võimuletuleku ja sellele järgnevasse aega, mis tõi Siberi eestlaste ellu suured muutused. Aktiivne ja organisatorivõimetega Ottesson astus 1924. aastal Krasnojarskis töötades kommunistlikku parteisse ja lõpetas 1925. aastal Krasnojarski parteikooli. Seejärel töötas ta partei suunamisel koduküla lugemistoa juhataja ning Karatuži rajooni naisorganisatorina ja oli üks kolhooside organiseerijaist. Ajavahemikul 1932–1940 töötas ta kooliõpetajana nii kodukülas Ülem-Bulankas kui ka naabruses asuvas Ülem-Suetukis, kuigi tal ei olnud pedagoogi haridust. Ametist pidi ta loobuma tervislikel põhjustel. 1941. aasta sügisest töötas Ottesson külanõukogus, kus tal tuli täita mitmesuguseid ülesandeid, sest sõjapäevil jäi külaelu suuresti naiste kanda. Alates 1956. aastast pidas Ottesson pensionipõlve, kuid jäi ühiskondlikus elus endiselt aktiivseks ja aitas külas kultuuritööd edendada ning kogus rahvaluulet. (RKM II 271, lk 225–232)

Rahvaluule, sealhulgas mängude kogumine

Tänapäeval lähtutakse rahvaluulekogujate tegevuse analüüsimisel arusaamast, et folkloorikirjeldused ehk representatsioonid luuakse kogujate-esitajate ja kogumistöö läbiviijate koostöös. Refleksiivsust, teadlikkust uurijate ja uuritavate vahelistest suhetest nähakse kogumistöö loomuliku osana (Pilt 2017: 207). Folkloorikirjeldused on suulise pärimuse representatsioonid: pärimus arhiivis ei ole identne loomulikus keskkonnas oleva pärimusega, elava esitusega. Üles kirjutatud folklooritekstid ei kajasta elavat suulist esitust, need on suulise ja kirjaliku vahevormid, mis on „tõlgitud” või „filtreeritud” arhiivile sobivasse vormingusse (Järv 2017: 313). Uurijad rõhutavad arhiivis säilitatava ainese valikulisust. Missugused mälestused, aga ka konkreetsed jutud, laulud jm ühiskonnast säilivad, sõltub suures osas arhiividest ja neis tehtavatest ideoloogilistest, erialastest ja muudest valikutest, nii surub arhiiv paratamatult alla osa mälujälgi ja ülerepresenteerib teisi (Kulasalu 2013: 9; vt ka Oras 2009: 704). Ottessoni kirjapanekud ei kajasta kogu pärimuskogukonnas ringelnud rahvaluulet, vaid kallutatud valikut sellest. Üleskirjutused sõltusid nii sellest, mida arhiivitöötajad tal kirja panna palusid, kui ka tema enda huvidest ja soovidest.

kõnekäände, mõistatusi, lisaks kultuuriloolisi, etnograafilisi ja olustikulisi kirjeldusi. Valik Ottessoni kogutust on ilmunud raamatuna (Korb 2015).

Ottestsoni kaasajal lähtuti eeskätt tekstikesksest kogumistööst, enam tunti arhiivis huvi rahvalaulude, muinasjuttude ja muistendite ning folkloori lühivormide (vana-sõnade, mõistatuste) vastu.

Kui Ottestson toleaegele kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnale oma kaastööd saatis, valitses arusaam, et folklooritekstides tuleb edasi anda pigem kollektiivset kui isiklikku kogemust (vt Oras 2008: 40–41). Ottestson, üks paremaid pärimusetundjaid külas, kirjutas põhiosa oma koduküla Ülem-Bulanka ja naabruses asuva Ülem-Suetuki küla pärimusest üles mälu järgi, vahendades pärimust küla-kogukonna ühise teadmisenä. Kuigi Ottestsonil paluti küsitleda ka teisi koduküla vanemaid inimesi, ei saanud sellest eriti asja.

Kõigil aegadel on folkloorikogumise³ üleskutsetega kaasnenud kogujate juhendamine: on jagatud õpetusi, mida koguda ja kuidas kogutut kirja panna. Kaastöölistele abiks ja innustamiseks andsid rahvaluule osakonna töötajad välja „Rahvapärimuste koguja” kümme numbrit (1961–1976), eeskujuks 1930-ndatel ERA toimetamisel ilmunud Rahvapärimuste Selgitaja. Brošüürid sisaldasid kogumistöö juhendeid, küsitluskavu, aga ka kokkuvõtteid senisest kogumistööst. Neis avaldati üks spetsiaalselt mängude kogumisele suunatud küsitluskava ja üks üldisem niinimetatud lastefolkloori küsitluskava, milles paluti mängudele lisaks saata materjali mängimisega seonduvast.

Mängude üleskirjutajailt nõuti nii 1930.–1940. aastail kui ka nõukogude ajal, mil Ottestson arhiivile kaastööd tegi, võimalikult paljude mängude dokumenteerimist ja täpsete mängureeglite kirjeldusi. Oluliseks peeti andmeid mängusituatsioonide kohta ning teavet sellest, kellelt mängud on õpitud, mis piirkonnas ja mis ajal neid mängiti (Eesti Rahvaluule... 1934: 3; Viidalepp 1940: 37). Tekstikeskne ajaloolis-geograafiline uurimisviis vajas suuri tekstimassiive (tekstikorpust), et nende abil levikuteid, esinemissagedusi jm välja selgitada. 1934.–1935. aastal toimunud mängude kogumisvõistlusega laekus üle 14 000 mängukirjelduse (Tõõjuhiseid... 1939: 1; vt 1001 lastemängu...). Nende põhjal koostati ERA mängude kartoteek, kus mängud tüpologiseeriti liikide ja tüüpide järgi. Rahvamängude kirjeldused on jaotatud 17 liiki: pallimängud, peitemängud, jooksumängud jm (Mirov 1986: 206). Kui jagada Ottestsoni kogu mängu samade kriteeriumide järgi, leidub nende seas kõige rohkem seltskonnamänge, ka teiste mänguliikide – pimesiku-, peite-, osavus-, jooksu- ja pallimängude – seas on ülekaalus mitmekesi rühmas mängitavad mängud. Kogus tuuakse ära ka imitatsiooni- ehk kujutlusmänge, omaloomingulisi ja erinevaid, täpselt liigitamata mängu, millest tuleb edaspidi lähemalt juttu.

³ Esimese ulatusliku korrespondentide võrgu lõi Jakob Hurt aastail 1865–1906. Oma kaastööliste (kirjasaatjate-korrespondentide-vabatahtlike rahvaluulekogujate) võrk oli nii Eesti Vabariigi päevil 1927. aastal asutatud Eesti Rahvaluule Arhiivil kui ka nõukogude võimu päevil rahvaluule osakonnal, kaastöölistes teevad koostööd ka praeguse rahvaluule arhiiviga (ERA kogumistöö).

Rosalie Ottessoni kogutud Siberi eestlaste mängukirjeldused

Krasnojarski krai lõunaosa eesti külade piirkond oli rahvapärimuse poolest rikas: rahvalaulud, usundilised jutud, vanad uskumused ja kombed olid 1960.–1970. aastail igapäevaelu osa. Ottessonil võis olla keeruline teha valikut, mida talle teadaolevast materjalist arhiivi tarvis kirja panna. Kuigi püüti koguda kõiki folklooriliike, mõjutasid kogumistööd paratamatult kaastöötajate juhendajate uurijahuvid. Perioodil, mil Ottesson tegi arhiivile kaastööd, olid arhiivi teadurid ametis eeskätt rahvalaulude, rahvajuttude ja folkloori lühivormide uurimisega. Kirjavahetusest selgub, et Ottessonil paluti ka mänge kirja panna, eeskätt laste mängitusi ja nooremate laste seas mängitavaid mänge: „Seekord palun kirja panna väikeste laste mängitamise ja hüpitamise laulusid ja mängusid” (17. septembril 1969, EKM ERA, EFAM, RO kirjavahetus). Kindlasti teadis Ottesson rohkem mänge, kui ta on neid oma saadetistes üles märkinud. Kuna tema pärimusalased teadmised olid rikkalikud ja arhiivitöötajad esitasid rohkem küsimusi laulude, rahvajuttude ja -kommete kohta, jäid mängud kogumistöö äärealale.

Mängukirjeldused, ühtekokku 34 mängu, lisaks laulumängud, liisklugemised, kiirkõned, salakeeled, narritamised ja muu lastepärimus ei ole Ottessoni kogus esiplaanil. Mängukirjeldused asuvad juttude, laulude, kombestikukirjelduste, lühivormide, etnograafiliste tähelepanekute ja olustikukirjelduste vahel. Mängujuhised on esitatud arusaadavalt, täpselt ja selgelt, nagu järgnevas näitetekstis.

Kitse linna ajamine. Lastemäng

Mängijad seisavad krugas,⁴ üheteisest natuke eemal. Igaühel on kepp käes. Igal mängijal oma ees maa sees on auk, kepiots on selles augus. Ringi sees maa sees on ka auk, see auk, mis ringi keskel, on „kitselinn”. On pall, mitte suur, see on „kits”. Sedasama palli üks mängijatest ajabki linna. Muidugi ükski vabatahtlikult ei taha kitseajajaks hakata. Siis võetakse kepp, millega kitse linna aetakse. Kõik võtavad ühe käega kepi kinni ja hakkavad käsa keppipidi ülessepoole tõstma. Kelle käsi kepi otsas on viimane, see on kitseajaja.

Kitseajajal omal maa sees auku ei ole. Pall pannakse mängijate seljataha maha. Kitseajaja hakkab seda palli kepi linna veeretama. Veeretab tema mängijate keskele, püüab tema auku veeretata. No mängijad peavad oma kepi palli ringist välja lööma. Lööma peavad kõik korraga, et kits linna ei saa. Selle aja sees, kui linnakaitsjad kitse löövad, kitseajaja ruttu paneb oma kepiotsa kellegi mängija auku. See mängija, kes jäi oma august ilma, püüab oma kepiotsa kellegi teise mängija auku panna. Kes jääb august ilma, hakkab kitse linna ajama.

Mängu seadus on niisugune. Kõik peavad korraga kitse ringist välja lööma ja ruttu oma kepiotsa oma auku panema, et kitseajaja oma kepiotsa sinu auku ei paneks. Kui linnakaitsjad lasevad kitse linna ajada, mängul on lõpp. Kõiki mängijaid strafi-

⁴ Ringis (vrd vn *крыз*).

takse⁵. Kitseajaja, kes kitse linna ajas, võtab kõigi mängijate kepid ja viskab eemale, määratud kohale. Määratakse koht, kuhu kepid viskab.

Kui loeb „üks, kaks, kolm” – kõik mängijad korraga jooksevad oma kepi järele. Igati võtab oma kepi ja jookseb ruttu tagasi, paneb kepi oma auku, kui kitse linnaajaja pole veel oma kepiotsa tema auku pannud. Aga kui kitse linnaajaja juba oma kepiotsa tema auku on pannud, siis paneb ta oma kepiotsa kellegi teise mängija auku. Kitse linnaajaja oma keppi ei viska ja ka kepi järel ei käi. Jääb kohale ja paneb oma kepiotsa, kelle auku soovib. Muidugi, kes kepi toomisega hiljaks jääb, jääb ka august ilma. Hakkab kitse linna ajama, selle jaost jäätakse värv.

Me koolis õpetasime lastele. Pärast lapsed mängisivad seda mängu ka kodus. Mängu aeg on kisa ja nalja küll. (RKM II 288, lk 127–129 (1971))

„Kitse linna ajamise mäng” on tuntud eri nimede all, nagu ämmamäng ja muna auku ajamine, ning seda on mängitud nii Eestis, Venemaal kui ka mujal. Seletus on küllalt keeruline, Ottessoni kirjapandud variant sisaldab lisaks infot mängu alguses liisuvõtmise abil kitseajaja määramisest.

Siberis, Eestist tuhandeid kilomeetreid eemal asuvate külade pärimuses on toimunud mitmesuguseid muutusi. Kuna külates elasid Eesti eri piirkondadest pärit inimesed, segunesid esivanematelt kuulnud kodumaalt kaasa võetud mängud omavahel. Mõjutusi saadi uuest elukeskkonnast, näiteks polnud Siberis mängimiseks sama avaraid siseruume kui Eestis, seevastu sai joosta laiadel külatänavatel ja mitmekesisel maastikul külade ümbruses. Kuna elati külas koos, leidis ka hulgaliselt mängukaaslast. Mänguvara ja -nimetusi täiendasid laenu teistelt ümberkaudsetelt rahvastelt. Seda võib täheldada ka Ottessoni talletatud mängutraditsioonis.

Hulk mängu katab ERA mängukartoteegis olevatega, need on tuntud tolleaegsed lastemängud: pimekukk, peitus, värvimäng, pikk nina, kitse linna ajamine (ämmamäng). Kuna nimetatud mängud sarnanevad Eesti mängudega, on need suure tõenäosusega ümberasumise ajal kaasa võetud, nagu järgnev Eestis rohkete variantidega tuntud pimesikumäng.

Lastemäng. Pime

Lapsed võtavad kepi. Niipalju, kui lapsi on, võtavad ühe käega kepi kinni. Hakka- vad käsi keppipidi edasi tõstma. Kelle käsi on viimane kepi otsas, selle silmad seotakse rätikuga kinni. Võetakse ta käelt kinni ja viiakse nurka.

Pime küsib: „Kuhu teie minu viite?”

Viijad: „Sia lauta.”

Pime: „Mis sinna?”

Viijad: „Pudru sööma.”

Pime: „Kus kulp on?”

Viijad: „Otsi ise.”

Viijad jätavad pimedat nurka, ise jooksevad talle eemale. Pime püüab teisi. Kelle ta kätte saab, ütleb kohe selle nime, keda ta arvab olevat kätte saanud ja teeb oma silmad

⁵ Trahvatakse (vrd vn *уштрафовать*).

lahti. Kui ta ütleb õige nime, seotakse selle silmad kinni, kelle ta ära tundis ja viiakse tema sealauta. Kui „pime” ei ütelnud õieti, seotakse tal uuesti silmad kinni ja viiakse ta tagasi sealauta. Niikaua teda tassitakse sealauta, kui ta püüab kellegi kinni ja ütleb ta õige nime. (RKM II 271, lk 203 (1969))

Mängukirjeldustes avaldub keeleline ja laenuline mitmekesisus. Mängu „Haned-luiged” kohta kirjutab Ottesson, et see on 1939. aastal vene keelest eesti keelde tõlgitud. Ometi leidub nii „Hanede-luikede” kui ka „Hundi ja lammaste” variante ERA mängude kartoteegis, baltisakslased tunnevad seda lambamänguna „Lämmerchen” (Bender 2019: 103), Venemaal teatakse mängu kui „Hunt ja haned”, „Haned-luiged” jt (Pokrovski 1994 [1895]: 168–169). On võimalik, et mäng võidi trükistest või naaberrahvastelt Siberis uuesti „avastada” ja eesti keelde tõlkida.

Lastemäng. Haned-luiged kodu

Määratakse maja ja õue koht. Lapsed mängivad lindude osa. Mõni laps määratakse hundiks. Huntide koht määratakse sinna, kuhu perenaine oma haned ja luiged ajab.

Perenaine küsib lindude käest: „Hani-hani...”

Haned vasta: „Ga-ga-ga!”

Perenaine: „Süüa tahate?”

Haned: „Jah, jah, jah.”

Perenaine ajab haned ja luiged kesale, ise tuleb kodu, siis kutsub: „Haned-luiged, tulge kodu.”

Haned-luiged vastavad: „Me ei saa tulla.”

Perenaine: „Miks?”

Haned-luiged: „Hundid on ees, ei lase.”

Perenaine: „Mis nad teevad?”

Haned-luiged: „Laksutavad hambaid, tahtvad meid ära süüa.”

Perenaine: „Tulge, tulge, ärge kartke!”

Linnud hakkavad kodu poole tulema, hundid on ees, püüavad neid kinni. Need haned ja luiged, kes jooksid kodu, võtavad [edasi] mängust osa, aga need linnud, kelle hundid kinni püüdsid, kukkusivad mängust välja. Niikaua mängitakse seda mängu, kuni viimase linnuni. Siis algab mäng jälle uuesti, kui soovitakse.

See mäng on vene keelest eesti keelele viidud 1939. aastal. (RKM II 271, lk 256–257 (1969))

Ottesson annab teada, et mõningaid jutte, laule ja muud pärimust võidi tema kodukandis esitada nii eesti kui ka vene keeles. Mängu „Царь Картошка” („Kuningas Kartul”), mis meenutab Eestis juba 1930. aastatel tuntud „Mooramaa kuningat”, nimi on vene keelest laenatud. Mängu teatakse Venemaal eri variantides ning sel on mitmeid nimesid, nagu „В короли” („Kuninga juures”), „Дедушка Мазай” („Vana-isa Mazai”; Pokrovski 1994 [1895]: 157; Igrö 1985: 19–20). Ottesson kirjutab mängu nime vene keeles ja annab selle eesti vasteks „Keiser-kartul”. Mängutegelastena esinevad lapsed, aga ka keiser ja brigadir, mis viitavad mängu tõlkimisele (RKM II 288, lk 346–348 (1971)). Sellist varianti me ERA mängude kartoteegist ei leia.

Keiser-Kartul. Царь картошка. Lastemäng

Lapsed oma hulgast määravad keisri ja brigadiri. Keisrile määratakse koht ära, kus ta on. Keiser ja brigadir räägivad, teised lapsed ei räägi, näitavad käega. Brigadir läheb lastega keisrist eemale mõtlema, mis nad keisrile kätega näitavad: mängivad kätega pilli või söövad või pesevad pesu – igakord teevad ühe tegevuse. Keiser vaatab ja arvab välja, mis lapsed kätega näitavad, ütleb brigadirile. Kui keiser õieti välja arvab, brigadir ütleb „jah”, aga kui valesti, brigadir ütleb „ei”. Lapsed näitavad oma tegevust kätega edasi. Keiser uuesti arvab. Niikaua keiser arvab, kuni arvab laste tegevuse välja ja keiser ütleb välja, mis lapsed talle näitavad. [Kui] brigadir ütleb „jah”, lapsed jooksevad keisri juurest minema. Keiser jookseb lastele järele, püüab kedagi kinni, toob oma juure vangi.

Lapsed tulevad jälle brigadiri juure, mõtlevad välja, mida keisrile näidata. Niikaua kestab mäng, kuni keiser püüab viimase lapse kinni ja viib oma juure vangi. Kui keiser viimase lapse kinni püüab, brigadir paneb jooksu. Keiser oma vangidega püüavad brigadiri kinni, kõdistavad ja näpistavad nii, et see nende käes karjub.

Mäng algab uuesti. Keiser hakkab brigadiriks, keegi laste hulgast hakkab keisriks. Lapsed keisrile sõnagi ei räägi, näitavad tumma moodu kätega. Keiser laste käest ka midagi ei küsi, ütleb brigadirile välja oma arvamise. Brigadir ise ei näita kätega, seisab ja ootab, mis keiser talle ütleb. Kui keiser laste tegevuse üles arvab, ütleb brigadirile, brigadir ütleb „jah”, lapsed panevad jooksu. Brigadir seisab oma kohal kuni keiser kinnipüütud lapsega tagasi tuleb, siis brigadir ülejäänud lastega läheb jälle välja mõtlema, mida keisrile näidata. Keisril on õigus kaks-kolm last korraga kinni püüda. Kui juba keiser kinnipüütud lastega oma kohale tagasi tuli, enam lapsi püüdma ei lähe enne, kui uue tegevuse välja arvab. Mis lapsed talle näitavad, võib tumma moodu näidata: lehmaliõpsmist, lambaniitmist, viiulimängu, heinaniitu, koore kokku löömist, sirbiga lõikust jne. (RKM II 288, lk 346–348 (1971))

Ottestsoni kogust leiab ka laiemalt tuntud mängu, mis sarnanevad mõne detaili poolest vene traditsiooniliste mängudega, näiteks mäng „Kolme palju”⁶

Kahte vähe, kolme palju

Noored või lapsed seisavad paaris ringi, mitte kõrvuti vaid teineteise sabas. Üks on üksik, teine on „rihmamees”.

Algab mäng. See, kes üksik on, jookseb kellegi paari ette ja jääb seisma. Niipea kui kolmas paari ette jookseb, tagumine isik peab kohe ära jooksmas kuhugi teise paari ette. Kui jääb kauaks [mõtlema], siis rihmamees laob talle rihmaga selga, ise sõnab: „Mine sinna, kus sa lisna⁷ ei ole.” Keda rihmamees sai lüüa, annab kohe rihma selle kätte, see jääb [järgmiseks] rihmameheks, olgu ta meisterahvas või naisterahvas. Aga ise jookseb kellegi paari ette. (RKM II 272, lk 61 (1970))

Kui mängu tunti rihmaga mängituna Siberi ja Volgamaa eesti kogukondades veel XX sajandi viimasel kümnendil, siis Musta mere äärse Sulevi küla traditsioonist leiab

⁶ Vrd vene mänguga „Третий лишний” („Kolmas on liigne”, Igrõ 1985: 20)

⁷ Üleliigne (vrd vn лишний).

sama mängu nimetuse alt „Kaks leske”, kus kohaotsija-püüdja puudutab teist mängijat käega ja rihmaga mängujuhti ei ole (RKM II 249, lk 231–232 (764) (1966)). Üldiselt ei kasutata rihma ka ERA kartoteegis olevates „Kolme palju” variantides, mis lubab arvata, et rihmaga löömine on Venemaa eestlaste mängudesse jõudnud vene traditsiooni mõjul. Rihmaga lööja esineb ka Siberi eestlaste koosviibimiste populaarsetes „Naistevahetuse” mängus, millest ka Ottesson teada annab.

Teiste rahvaste mõjusid on Ottessoni mängukogus vähem märgata, kuid Ülem-Suetuki soomekeelselt elanikkonnalt ning algselt Karjalast⁸ pärineb suuremalt osalt väljamõeldud sõnadest koosnev kõlamänguline liisklugemine, mida enne mängu algust püüdja või lugeja kindlakstegemiseks kasutati:

Vidisesin, vädisesin, vaarmani kouga, louga okas, pukas poiss. See kes oli poiss⁹, see jääb välja, teist korda ei loeta. Nii kaua loetakse kui viimase lapseni – kes jääb viimaseks – ei saanud poisi nime see pidas silmad. (RKM II 271, lk 201–202 (1969))

Sama liisklugemise talletasime Ülem-Suetuki ja Ülem-Bulanka küladest 1990. aastail. Mujal Siberi eesti asundustes ega Eestis seda teadaolevalt fikseeritud ei ole.

Ottessoniga samal ajal kirjutas mängu ja muud lastepärimust üles kümme aastat varem Eestist, aga ka Põhja-Kaukaasiast Livooniast pärit Laura Pihlapuu¹⁰ ja Abhaasiast Sulevi külast pärit Johannes Olev¹¹. Viimane selgitab, et tema kirja pandud enam kui 40 mängu ja liisklugemist olid tuntud Sulevis ja teistes lähedal asuvas Musta mere äärses eesti küla. Mitme mängu ja lastelaulu juurde lisab üleskirjutaja selgituse, kus seda mängiti, osa tekstidele on lisatud arvatav mängimise aeg.

Sarnaselt Ottessoniga, leidub ka Johannes Olevi mängude hulgas mitmeid Eestis tuntud mängu, nagu „Mats” (kull), „Tagumine paar välja”, „Pimesikk”, „Ratta ajamine” (ratta viskamine), kuid ka omapäraseid variante mängudest, nagu peitusemäng nimetusega „Suur”. Kuna sõna kasutati mängijate kinni- ja lahtilöömiseks („Liisa suur!”), on see laen vene sõnast *чур*. Sõna märgib lastemängudes puudutamise keeldu, mängust välja astumist.¹² Ida-diasporaa eestlaste mängud, sealhulgas Ottessoni ja Olevi kirjeldatud, sarnanevad üksteisega emamaalt kaasa võetud tutvade ning mõningate laenuliste elementide poolest.

⁸ Soome regilaulude andmebaasi (Janicki jt 2022) põhjal selgub, et liisutuslugemine on olnud levinud Karjalas. Tüüpi „Ykitin, tokitin toukan loukan – oravia käpäliä” (SKVR-i tüüp XIII:3 7661) on aastatel 1895–1924 talletatud 13 teisendit, enamik Põhja-Karjalast, üks teisend Lõuna- ja üks Raja-Karjalast (Runoregi, https://runoregi.rahtiapp.fi/theme?id=skvr_t050400_2100).

⁹ Vrd sm *pois* 'väljas'.

¹⁰ Vt nt RKM II 246, lk 1–17, 47–52, 85–92 (1966–1967), kirjutatud enda mälestuste järgi ning küsitletud Livooniast pärit Liisa Kangurit (snd 1880) ja Hilda Akkenit (snd 1898).

¹¹ Vt nt RKM II 249, lk 224–794 (1966), kirja pandud kogu (snd 1901) enda mälestuste järgi.

¹² Vrd vn *чур*. Sarnane mäng nimetuse all „Чур у палочки” („Tšurr ja pulgake”), „Палочка-выручалочка” („Pulgake-väljaaitaja”) jt (Pokrovski 1994 [1895]: 113–114).

Rahvalik kirjalikkus ja eesti keeles kirjutamine

Kirjaoskus ei ole inimkonda alati saatnud, ka kirjakultuuriga ühiskondades on kirjalikkusel ajalooline mõõde – praktikad muutuvad. Võib eristada rahvalikku või rohujuuretasandi ja domineerivat või ametlikku kirjalikkust. Rahvaliku kirjalikkuse (ingl *vernacular literacy*) piirid sõltuvad uurija huviorbiidist ning sellest, keda ja mis kontekstis vaadelda. Rahvalik kirjalikkus hõlmab nii igapäevaelulist kirjakasutust üldise kirjaoskusega ühiskondades kui ka kirjakasutust ühiskondades, kus kirjaoskus pole kõigile elanikele kättesaadav (Barton, Hamilton 1998; Kikas 2014). Üks viis rahvalikku kirjalikkust defineerida on lähtuda selle tunnustest. Rahvaliku kirjalikkuse praktikad on juurdunud igapäevaelus, need on sageli isiklikud, inimesed loovad neid vajadusel ise või õpivad neid näiteks teisi jälgides või oma loomingulisi ideid katsetades (Barton, Hamilton 1998).

Eestis on rahvalikku kirjalikkust vaadeldud rahvaluulekogumise kontekstis, sest rahvaluule kirjanemine tähendab uut moodi suhet kirjutatud ja suulise sõna vahel, seda eeskätt ühiskonna moderniseerumise aegadel XIX sajandi teisel poolel (Kikas 2018; Oras 2017). Katre Kikas (2018: 25–26) tõstab esile üksikute kirjutada soovivate inimeste eripärast positsiooni suulise ja kirjaliku maailma piiril. Selleaegseid rahvaluule kirjanikke saab käsitleda kui vahepealseid, suulise ja kirjaliku maailma vahendajaid, kes esindavad rahvalikku või rohujuure tasandi kirjalikkust.

Kuigi Rosalie Ottessoni kirjanekud pärinevad märksa hilisemast ajast, XX sajandi teisest poolest, saab ka tema kogutut käsitleda rahvaliku kirjalikkuse võtmes. Ottessoni tegevust saab vaadelda kui viisi painutada oma teadmised kogukonnaelust rahvaluulekirjutuse normide alla. Üksiti tähendab see suulise kultuuri kirjalikus vormis esitamist, milleks tal eeskuju võtta polnud. Rahvalikule kirjalikkusele peetakse omaseks, et kirjutaja töötab katsetades ja improviseerides välja endale vajalikud vahendid. Sellega seoses vaatleme kolme aspekti: keelelisi vahendeid, suulise külakultuuri kirjalikku rahvaluulepala vormi asetamist ning tekstide valikut.

Mänge pole kerge kirja panna. Esiteks valmistab probleeme mängureeglite täpne edasiandmine. Kui jutu või laulu saab üles kirjutada nii, nagu seda on lauldud-räägitud, siis mängukirjeldus tuleb endal koostada (vt Tuisk 2018). Ottesson pani kogutud materjali kirja eesti keeles, kuigi ta emakeelne haridus oli jäänud poollikuks ning ta tundis end tekste kirja pannes ebakindlalt. Rahvaluulekogu kujunemist mõjutavad koht, aeg, ümbritseva sotsiaalse grupi uskumused. Need kujundavad inimeste seisukohti, mõtteid, hinnanguid ja seda, kuidas nad keeleliselt oma mõtteid väljendavad (Billig 1991: 1–30). Ottessoni neljaklassilisest eestikeelsest haridusest ei piisanud, et ta tundnuks end emakeeles väljendades kindlalt. Oma kirjades rahvaluule osakonna töötajale vabandas ta seeütle korduvalt, nt: „Meie oleme venerahva hulgas, räägime ja kirjutame enamasti kõik vene keeles. Eesti keelt praegu on meil kirja töös, kui ka rääkimises puudus, kippuvad vene sõnad ja ka tähed kirja sisse tulema. Palun ärge selle üle pahantage – kui mõni lause ja sõnad ei ole nii moodu kirjutatud nagu tarvis.” (RKM II 271, lk 224 (1969))

Praegusele lugejale teeb tekstidest arusaamise raskemaks asjaolu, et tolleaegses Ülem-Bulanka ja Ülem-Suetuki kõnekeeles leidis vanapäraseid sõnu ja väljendeid.

Jänesepüük

Tehakse nõõrist argan.¹³ Kaks last hoiavad arganid kinni. Teised on jänessed. Argan on ümarik nagu võre, mitte suur ega ka veike, vaid kust võib inimene küürus läbi hüpata.

Tulevad jänessed üheteise järel jänesse moodu hüpates. Niipea, kui jänas hüppab läbi nõõri, püüdjad tõmmavad nõõri otsast. Teise nõõri otsas on petel¹⁴, kust nõör läbi pannakse, nii et nõör vabalt peteltpidi jookseb, kui püüdjad teisest nõõri otsast nõõri tõmmavad. Jänas jääb nõõri sisse. Mismoodi, seda näitab mäng. (RKM II 272, lk 55 (1970))

1960.–1970. aastatel eelistati rahvaluulet koguda vanematelt inimestelt – väärtustati eeskätt kadumas olevat endisaegset pärimust. Kuigi 1967. aastal ilmunud „Rahvapärimuste koguja” üleskutses „Kogugem tänapäeval mängitavaid rahvamänge” ärgitati kirja panema mängu, mida lapsed kaasajal mängisid (Briedis 1967), meenutasid kogujad eelkõige minevikus mängitud mängu, kaasaja mängu puudutati vaid riivamisi. Mitmed juba vanemas eas kaastöölised jutustasid oma lapse- ja nooruspõlve elust, mida nad hästi tundsid ning sageli nostalgiaga meenutasid. Nõukogude võimu päevil võidi kaasaja pärimuse kogumist tõlgendada lähenemisena ainesele nõukogude ideoloogilise kaanoni kaudu.

Ottessoni kogutud mängude hulgas on nii lapsepõlves ise mängitud kui ka pealt nähtuid, oma tähelepanekute järgi kirja panduid. Eraldi rühma moodustavad mängud, mida Ottesson õpetas lastele, pidades õpetaja ametit, ning mängud, mida mängisid ta lapselapsed. 1972. aastal ilmus „Rahvapärimuste koguja” kaheksandas numbris Helsingi ülikooli rahvaluuleprofessori Leea Virtase kirjutis „Juhiseid lastefolkloori kogumiseks”. Lastefolkloorile läheneti laste mängurühmade kaudu, esile tõsteti laste oma traditsiooni, mis jääb täiskasvanutele „salapäraseks ja ligipääsematuks” (Virtanen 1972: 12–16). Nii pööratakse tähelepanu pigem mängimisele kui mängudele. Kava eeldab laste endi vastuseid, laste küsitlemist või nende jälgimist. 1973. aastal vastas juhistes esitatud küsitluskavale ka Ottesson. „Nüüd see aja lastemängude” teema juures ta ei küsitle lapsi, vaid jutustab oma lapselaste mängimisest. Nagu teisedki Ottessoni saadetised on ka see omanäoline ning sisaldab koguja hinnanguid ja suhtumisi toimuvasse. Lapselapsed mängivad kooli, kauplust ja arsti, tõenäoliselt räägiti mängides vene keeles. Koolimängu juures imestab Ottesson, kui täpselt imiteerivad lapsed õpetajat ja näitavad välja oma kimbatust halbade hinnete saamisel:

Need lapsed, kes lugemise aeg halvasti loevad, kooliõpetaja noomib neid. Õpilased siis kraabivad endid: küll kukalt, kaela, küll kõrvatagast jne. Ma vahest salaja vaatan ja saviiduvaitab¹⁵, kui kõvasti nüüdse aja lapsed tähele panevad, mismoodu kooliõpetajad tundi peavad ja kuda tunnevad need lapsed endid olevad, kes pahasti

¹³ Arkaan – silmusega nõör hobuste jt loomade püüdmiseks (vrd vn *аркан* 'lasso, arkaan').

¹⁴ Silmus, aas (vrd vn *петля*).

¹⁵ Teeb kadedaks (vrd vn *завидовать* 'kadedstama, kadedust tundma, kadetsema').

õpivad. Kraabivad endid igalt poolt, kui õpetaja nende käast lugemist küsib. Väga imekspanemise väärt. Keegi neid mängukooli läbiviimisel ei juhata. Mängu kooli-õpetaja tarvitab mängukooli aeg just neid sõnu, mis kooliõpetajad koolis tarvitavad ehk ütlevad. (RKM II 305, lk 257–259 (1973))

Ottestson kirjeldas ka juhtumit, kui ta kord ise laste mängu oli sekkunud:

Ma ükskord tegin lastega nalja. Tegin end lonkama. Võtsin kepi kätte, läksin laste haigemajasse jalgadele rohtu küsima. Küll see tegi lastele lõbu... Küll naersivad, nii et silmist mõnel jooksis vesi. Kaua aega rääkisivad oma vanematele, et vana tuli meie mänguhaiglasse arsti käast jalgadele rohtu küsima. Tegi ennast veel lonkama. Näitasivad, kuda ma longates läksin, kepp käes. (RKM II 305, lk 262–263 (1A) (1973))

Laste reaktsiooni kirjeldusest järeldeb, et täiskasvanute osalemine laste mängus väljaspool koolitööd polnud tol ajal tavapärane.

Arvatavasti ei mõtestanud Ottestson ise oma kogumisviisi – jälgida pärimusekandjaid ehk lapsi endid –, vaid tegi seda vaistlikult. Selline üleskirjutusviis on tunnuslik tänapäevale, mil arhiivi oodatakse mängureeglite kirjelduste kõrval ka mängimise kogemusi ning need esitatakse teemakirjutuse või teemajutustuse vormis (Jaago 2018: 6; Pöysä 2009: 41).

Ottestsoni kirjanekutele ongi iseloomulik, et ta kommenteerib sageli oma talletatud mängukirjeldusi. Üldiselt ei peetud 1960.–1970. aastail folkloorikogujate mõtiskluste ja arvamuste lisamist vajalikuks ning märkusi selle kohta tehti Ottestsonile korduvalt. Ottestsoni kirjanekutes aga avaldub tema isiklik suhe pärimusse: näiteks hulk tema kirjanepandud usundilisi jutte on üles tähendatud isikukogemusjuttudena minavormis (Korb 2013: 17), mängusaadetistes pöörab Ottestson aga tähelepanu mängude kasvatuslikele aspektidele. Mitme mängu juures mainib ta, et mängis lastega kirjeldatud mängu koolis õpetaja ametis olles. Mänge mõeldi välja ka laste arendamiseks. Näiteks sõrmenimede mäng või nali, nagu ta ise seda nimetab, on mõeldud õpilasele kohase käitumise meelde tuletamiseks: „Kuna mõned lapsed on kooli tulles liiga vallatud, mõned liiga arad, õpetab mängus osalemine neile distsipliini.” Kirjelduse lõpetab lõiguke sellest, milline peab üks kooliõpetaja olema. (RKM II 305, lk 342–347 (1973)) Ottestson jagab oma õpetajatöö kogemusi arvata-vasti seetõttu, et need on talle südamelähedased.

Omamoodi täienduse või isegi vastasseisu nimetatutega loovad Ottestsoni mälestused lapsepõlveajast. Nimelt esitab ta uskumusi ja kasvatusmeetodeid, mis pärinevad tema lapsepõlveaegsest külakogukonnast ning mis pole nõukogude ateistlikule õpetajale kohased. Ta ei sea külakogukonna uskumusi kahtluse alla, vaid esitab toonased käsud-keelud mängukirjelduste seas. Näiteks kirjeldab Ottestson kahe mängu juures, kuidas tüdrukud kartsid vanapaganat.

Mänguna võib käsitleda ka Ottestsoni kirjeldust laste omavahelises võõras keeles rääkimisest, mis ühendati teisele nipsu (koinaka) laskmisega: „Meie koinaka mängimiseks mõtlesime välja võõra keele. Seda keelt nimetasime saksa keeleks. Nime-tan mõned laused: Tuuver siiver, miiver maaver rääver. – Tule siia, mis ma räägin.

Lääver tääver meeвер liiver toover – Lähme täna metsa lilla tooma.” (RKM II 305, lk 246–248 (1973))

Selline *ver*-keel, kus mingi häälikuühend lisatakse silpide vahele, sõna lõpp aga jäetakse ära, on laiemalt tuntud. Sellega imiteeriti võõrkeelt, seda kasutati omavahelise salakeelena, et tugevdada oskajate ühtekuuluvustunnet, seda võidi kasutada ka teiste narritamiseks (Hiimäe 2012: 22–23; Virtanen 1978). Mängukirjelduse lõpus kommenteerib Ottesson, et niisugune võõra keele rääkimine polnud lubatud, sest see pole inimeste, loomade ega lindude, vaid vanapagana keel. Vanapaganat aga tüdrukud kartsid. (RKM II 305, lk 246–248 (1973))

Kaartidega mängimist tutvustades ei seleta ta mängureegleid ega nimeta mängude nimetusi, vaid kirjeldab mängusituatsiooni, jutustades, kuidas ta sõbrannaga salaja kaarte mängis hoolimata õpilastele kehtestatud mängukeelust. Sõbranna näinud pärast kaardimänguõhtut kaardimängu unes ja hakanud unesegasena toas ringi käima. Selles näinud neid selget märki, et vanapagan on neid kiusamas, ning hoidunud edaspidi kaardimängust. (RKM II 291, lk 98–104 (1972))

Varasemal ajal ei kuulunud mängud ainult laste traditsiooni, vaid olid olulised nii vanemate inimeste rituaalses käitumises kui ka lõbustustes. Kaardimängu seostamine kuradiga on laiemalt levinud uskumus, mis avaldub näiteks tuntud muistendites ja muinasjuttudes. Neid on Siberi eestlased rääkinud ka XX sajandi viimasel kümnendil, lugusid vanapaganast või kuradist leidub ka Ottessoni üleskirjutustes.

Ottessoni saadetiste puhul tuleb meeles pidada, et rahvaluulekogujana oli tal külaühiskonnas kahetine roll: ühelt poolt oli tal külaelanikega sarnane pärimuslik taust, teisalt oli ta nõukogude võimu teenistuses. Nii oli ta omamoodi vana ja uue (nõukogude) ideoloogia vahendaja (Korb 2013: 21). Isikukogemusel põhinevates juttudes esitatakse teatud moraali- või käitumisnorme justkui hoiatusmuistenditena, nende funktsioon on sätestada kogukonnas käibivad normid. Tegelike juhtumuste abil on kergem seletada, kuidas üks või teine uskumus toimib. Ottessoni mängukirjeldused ei seisa muust pärimusest eraldi, neil on kokkupuutepunkte teiste folkloorižanridega, näiteks usundiliste juttude ja usundiliste tõekspidamistega. Eelnevalt toodud mängusituatsiooni kirjelduse lõpetab Ottesson, väljendades oma suhtumist kaardimängu ja lisades usundilise teate:

Peremees võttis kaardid lauashtlist, ütles: „Enam te mul neid vanakuradi silmasi ei mängi.” Rebis kaardid katki, ise rääkis: „Vot teile, te ruutu kuningad. Vot teie, ruutu ässad, vot teile, vot teile!” Ja viskas kaarditükid ahju, ise ütles: „Juba kaardimängimine on teil vere sees, magades ka mängite. Viimaks lähete segaseks, jooksete metsa, külm võtab teid kuskile ära.” Homiku tõusime ülesse. Peremees ja perenaine noomisivad meid veel kaardimängu pärast tublisti, ütlesivad: „Neid vanakuradi silmasi rohkem mängida ei tohi.” Vanakurad ja madu olivad millalgi taevas, mõtlesivad kaardid välja. Petsivad kaardidega inimesi, hullutasivad taevas inimesi tülli. Pärast mõtlesivad välja viinaajamise, jootsivad inimesi juua täis. Inimesed tegivad taevas punktu¹⁶. Taeva üle-

¹⁶ Läksid riidu.

mus viskas vanakuradi ja madu taevast kogu kaardidega ja viinavärgiga alla. Nüüd tegutsevad nad maa peal.

Kas on vähe inimesi kaardimängu ja viinajoomise pärast tülis ja tapmises olnud. Inimesed joovad, mängivad kaardid, kisuvad, raiuvad ühtteist nugaadega. Madu ja vanakurat naeravad. Hea meel, et nende tegevus läheb korda. Kaardimäng ja viinajoomine viib ljuboi¹⁷ inimese õnnetusse. Me kuulasime peremehe ja perenaise noomimist. Külma vudin läks meil üle ihu. Sestajast peale me millalgi kaartisi ei mänginud, kuni tänani pole ma neid oma kätte võtnud. (RKM II 291, lk 98–104 (1972))

Otteson oleks ehk ise kirjutanud mõnevõrra teisiti, näiteks külaelust vabamas vormis, lisades tõestisündinud lugudele oma ja külakogukonna arvamusi, selgitanud neid nagu toodud loos. Kuid ta püüdis hoolikalt järgida kogumistöö juhendajate soovitusi.

Arhiivitöötajad heitsid Ottessonile mõnikord ette ka kirjanduslikku päritolu laulude, juttude, mängude jm talletamist ja kahtlustasid teda raamatutest mahakirjutamises. Tol perioodil püüti rangelt eraldada trükiallikatest pärit tekstid autentsetest ehk rahvaehtsatest (Korb 2015: 17–18, 20). Nii kirjutati Ottessonile: „Päris rahvaluule hulka saame arvata need, mis pole pärit trükitud raamatutest. Kirjandusliku päritoluga lugude levik huvitab rohkem kirjandusteadlasi, sellepärast oleks parem, kui edaspidi püüaksite niisuguse materjali kirjutada eri vihikusse.” (31. märtsil 1971, EKM ERA, EFAM, RO kirjavahetus)

On loomulik, et Ottesson saatis arhiivile nii rahvaehtsaid laule, jutte, mängu jm kui ka raamatutest pärinevaid ning ise väljamõelduid, sest külas kasutati vahet tegemata nii seda kui ka teist. Alati ei pruugitud trükiallikat teadagi. Näiteks võib kahtlustada, et eespool toodud mäng „Царь Картошка” pärineb venekeelsest trükiallikast, kuid see võib olla nähtud või kuulnud ka venekeelses keskkonnas. Endisaegsetest kooliõpikutest pärit laste mängude ja ilulugemiste saatmist põhjendas Ottesson omakorda: „Nüüd laste mängude ja ilulugemiste kohta... Muidugi on nad millalgi kooliraamatutest võetud ja õppitud, aga nüüd neid kooliraamatuid ei ole. Nad on meil ammu ilma ära häävitud. Need mängud ja ilulugemised on mul peas nii selgelt nagu minu oma viis sõrme. Kõik ma kirjutasin peast, ega mina tea, mis teil seal on ja mis teil seal ei ole. No mina kirjutasin sellepärast, et teie ka teate mis meil millalgi oli.” (RKM II 271, 285–287 (1969))

Oma kogukonna elu tutvustamist võtab Ottesson tõsiselt. Tema ehedad kirjanepanekud annavad külaelu pärimusest mitmekülgse ülevaate. Mõnel juhul napib siiski kontekstilist teavet, talletatud on vaid konkreetse mängu kirjeldus, ent viide mängimise ajale, kohale ja mängijatele puudub. Arhiivitöötajad palusid oma kirjaes Ottesonile korduvalt lisada saadetise juurde täpsemaid andmeid, näiteks: „Kirjutage ikka juurde, kus ja kellelt kuulsite või kus kasutati, siis on saadetud materjalil rohkem väärtust” (19. augustil 1969, EFAM, RO kirjavahetus).

Nagu mainitud, tutvustab Ottesson mängu, mida õpetajad ise laste kasvatamiseks välja mõtlesid. Oma lapselaste nüüdisaegsetele mängudele järgneb kaks küllalt oma-

¹⁷ Iga (vrd *vn лубой*).

näolist lugu, mida üleskirjutaja nimetab mängudeks, kuid need meenutavad pigem jutustatud lugusid. Mõlemad on õpetliku lõpuga. Ühes neist loevad lapsed rahulikult, kui üks neist hakkab teisi kõrvadest ja juustest sikutama. Karistuseks visatakse ta ruumist välja, haarates samuti kõrvadest ja juustest kinni. Kui väljavisatav karjub, ei tehta talt välja: „Meil oli ka valus kui sa meid kõrvust ja juustest vedasid.” (RKM II 305, lk 263–264 (2) (1973))

Ottestsoni kaastöodes on märgata, et ta püüdis viia oma kogutu kooskõlla arhiivitöötajate soovitustega. Näiteks kirjutas ta ühe saadetise kaaskirjas: „Mina olen niisugune inimene, kui minu puuduste pärast tehakse mulle märkust, ega ma pahanda vaid olen tänulik sellele, kes nad mulle valge ette tõi” (RKM II 271, lk 224 (1969)). Samas säilitas ta isikupära oma kirjutuslaadis ja ainese edasiandmise viisis. Esile võib tõsta ka mitmekesisist mängude valikut, näiteks lapselaste mängitud imitatsiooni- ja omaloominguliste, õpetaja-aastatel väljamõeldud mängude kogusse kaasamist. Arhiivitöötajatel jagus Ottestsoni tööle ohtralt kiitust. Tunnustavalt märgiti, et ta on kirjutamisel hakanud silmas pidama „Rahvapärimate koguja” küsitluskavu ja juhendeid ning lisanud enam selgitusi mängimisolukordade kohta. Kiita said ka tema saadetud lastemängud (20. oktoobril 1969; 27. märtsil 1970, EFAM, RO kirjavahetus). Ottestsoni kui tublit arhiivi kaastöölist premeeriti korduvalt raamatute ja aukirjadega, vahel suudeti maksta ka väikest rahalist preemiat.

Kokkuvõtteks

Rosalie Otteson vahendas rahvaluule arhiivile Siberi eesti kogukonnas levinud pärimust, sealhulgas pani kirja mängukirjeldusi. Ta lähtus külas ringlevast materjalist, tema jaoks polnud oluline, kas tegu oli algselt raamatust õpitu või esivanematelt kuulduga. Kirjavahetusest arhiiviga ilmneb, et Otteson ei mõistnud alati, mida temalt kui folkloorikogujalt oodatakse. Rahvaluulekogujana oli Rosalie Ottesonil külaühiskonnas kahetine roll – ühelt poolt oli tal külaelanikega sarnane pärimuslik taust, teisalt kuulus ta kommunistlikku parteisse, töötas külanõukogu esimehe ja õpetajana.

Ottestsoni rahvaluule üleskirjutusi võib vaadelda kui rahvaliku kirjalikkuse avaldumismuutust. Kuna ta oli eestikeelses koolis käinud vaid algklassides ja edasi õppinud vene keeles, ei tundnud ta end eestikeelsete tekstide kirjanijana kuigi kindlalt. Pealegi erines küla kõnekeel tuntuvalt eesti kirjakeelest, aga rahvaluulet soovitati kirja panna nii, nagu külas räägitakse. Ottestsoni kirjeldatud mängudes avaldub keeleline ja laenuline mitmekesisus. Küllap aitas Ottestsoni oma lapsepõlvemängude meenutamisel ja lastele tähelepanu pööramisel õpetajana töötamise kogemus, mängu oleks arvatavasti tal kirja panna olnud veelgi, kuid mängude kogumine ei kuulunud tol ajal arhiivi prioriteetide hulka, enam peeti lugu klassikalistest folkloorižanridest, nagu rahvalaulud ja rahvajutud.

Elades folklooririkkas keskkonnas ja kuuludes pärimusrühma hulka, oli Ottestsoni jaoks keeruline jääda rahvaluule üleskirjutaja positsioonile. Ottestsoni kogutule heitsid rahvaluule osakonna töötajad ette ebaolulise ja isikliku vaatepunkti liigset

esiletoomist. Ta kommenteeris mängukirjeldusi, lisades enda hinnanguid, arusaamu ja uskumusi. Kuigi ta võttis kuulda arhiivitöötajate nõuandeid, säilitasid tema üleskirjutuste laad ja ainese valik omanäolisuse. Seoses folkloori mõiste laienemise ja esitajakesksete uurimissuundade esilekerkimisega on Ottessoni mängude üleskirjutused omandanud lisaväärtuse, mis ajaga kasvab.

Artikli valmimist on toetanud projekt EKM 8-2/22/3 „Folkloor ja selle individuaalsed, kogukondlikud ja institutsionaalsed edasiandmise mehhanismid” ning Haridus- ja Teadusministeeriumi riiklik programm EKKD126 „Kuidas allikatest saab kultuur: eesti aines Eesti Kirjandusmuuseumi kogudes ja andmebaasides”.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

EFAM, RO – Eesti folkloristika ajaloo materjalid Eesti Rahvaluule Arhiivis, Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna kirjavahetus
RKM II – Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogu (1940–1994)

VEEBIVARAD

ERA kogumistöö. Eesti Rahvaluule Arhiiv. <https://www.folklore.ee/era/kogumine/>

1001 lastemängu aastast 1935. Koost ja toim Mall Hiimäe, Risto Järv, Kaisa Kulasalu, Mari Sarv, Kadri Tamm, Astrid Tuisk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2013. <https://www.folklore.ee/ukauka/arhiiv/1001>

Runoregi. <http://runoregi.rahtiapp.fi/>

KIRJANDUS

Barton, David; Hamilton, Mary 1998. Local Literacies: Reading and Writing in One Community. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203125106>

Bender, Reet 2019. Baltisaksa lastemängudest ja liisulugemissalmidest Alfred Schönfeldti sõnaraamatuarhiivi näitel. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2018. Annales Litterarum Societatis Esthonicae. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 70–115.

Billig, Michael 1991. Ideology and Opinions: Studies in Rhetorical Psychology. London: Sage.

Briedis, Lilia 1967. Kogugem tänapäeval mängitavaid rahvamänge. – Rahvapärimeste kogu 5. (Kirjandusmuuseumi kogumistöö juhendaja nr. 5.) Toim Herbert Tampere, Mall Proodel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 39–43.

Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvamängude kogumisvõistlus 1934. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Granö, Johannes Gabriel 1905. Siperian suomalaisten siirtolat. (Fennia 22: 4.) Kuopio.

Hiimäe, Mall 2012. Virumaa vanad lastemängud. Rakvere–Tartu: Viru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Igrõ 1985 = Игры народов СССР. Составители Л. Б. Былеева, В. М. Пригорьев. Москва: Физкультура и спорт.

- Jaago, Tiiu 2018.** Elulugu folkloristlikust vaatepunktist. – Mäetagused, nr 71, lk 5–22. <https://doi.org/10.7592/MT2018.71.jaago1>
- Janicki, Maciej; Kallio, Kati; Sarv, Mari 2022.** Exploring Finnic written oral folk poetry through string similarity. – Digital Scholarship in the Humanities, kd 38, nr 1, lk 180–194. <https://doi.org/10.1093/llc/fqac034>
- Järv, Risto 2017.** Arhiivitöö: varem jäädvustatud materjali leidmine arhiivist. Materjalid Eesti Rahvaluule Arhiivis. – Folkloristlikud välitööd. Kõrgkooliõpik. Koost Merili Metsvahi, toim M. Metsvahi, Helen Kästik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 313–323.
- Kikas, Katre 2014.** Folklore collecting as vernacular literacy: establishing a social position for writing in the 1890s Estonia. – Vernacular Literacies: Past, Present and Future. Toim Ann-Catrine Edlund, Lars-Erik Edlund, Susanne Haugen. (Northern Studies Monographs 3.) Umeå: Umeå University, Royal Skyttean Society, lk 309–323.
- Kikas, Katre 2018.** Rändlind ja Paabeli vang. Omaeluloolisus kahe rahvaluulekoguja saadetiistes. – Mäetagused, nr 71, lk 25–54. <https://doi.org/10.7592/MT2018.71.kikas>
- Korb, Anu 2013.** Rahvaluule osakonna Siberi kaastöölise Rosalie Ottessoni ja teadurite-arhiivaaride dialoog aastatel 1969–1976. – Mäetagused, nr 54, lk 7–24. <https://doi.org/10.7592/MT2013.54.korb>
- Korb, Anu (koost, toim) 2015.** Roosi Siberi lood. (Eesti asundused VII.) Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Korb, Anu 2019a.** Ottessoni Roosi *vanamesi jutud*. Siberi eestlaste muinasjutud Eesti Rahvaluule Arhiivis. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 980–993. <https://doi.org/10.54013/kk745a3>
- Korb, Anu 2019b.** Ida-Siberi Minussinski piirkonna eestlaste ravitsejad, haigusseletused ja ravivõtted. Traditsioonimuutused ja kogumiskontekst. – Pildi sisse minek. Artikleid välitööde alalt. (Tänapäeva folkloorist 11.) Koost, toim Eda Kalmre. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 59–86. <https://doi.org/10.7592/TF11.korb>
- Kulasalu, Kaisa 2013.** Ropp ja riigivastane: rahvaluulekogude tsenseerimisest Eestis hilis-stalinismi perioodil. Magistritöö. Filosoofiateaduskond, eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool. Tartu: Tartu Ülikool. <http://hdl.handle.net/10062/32411>
- Kulu, Hill 1997.** Eestlaste tagasiränne 1940–1989. Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel. (Publicationes Instituti Geographici Universitatis Helsingiensis C 9.) Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Mirov, Ruth 1986.** Richard Viidalepp ja mängude kogumine ERA-s. – Emakeele Seltsi aasta-raamat 30 (1984). Keelest ja rahvaluulest. Toim Heino Ahven. Tallinn: Eesti Raamat, lk 204–208.
- Must, Aadu 2012.** Siber ja Eesti. Jalaraua kölin. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Nigol, August 1918.** Eesti asundused ja asupaigad Venemaal. (Eesti Kirjanduse Seltsi Kodumaa Tundmaõppimise Toimekonna toimetused nr. 1.) Tartu.
- Oras, Janika 2008.** Viie 20. sajandi naise regilaulumaailm. Arhiivitektid, kogemused ja mälestused. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 27.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Oras, Janika 2009.** Lõik eesti folkloorikogumise loost: Nõukogude aja helisalvestused. – Akadeemia, nr 4, lk 703–724.
- Oras, Janika 2017.** Laulik jutustab laulikust. Marie Sepa elulooesitused suulise ja kirjaliku kultuuri piiril. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 634–650. <https://doi.org/10.54013/kk718a5>

- Pilt, Maili 2017.** Refleksiivsus. – Folkloristlikud välitööd. Kõrgkooliõpik. Koost Merili Metsvahi, toim M. Metsvahi, Helen Kästik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 207–217.
- Pokrovski 1994 [1895]** = Егор Арсеньевич Покровский, Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной). Санкт-Петербург: ЛАНС.
- Pöysä, Jyrki 2009.** Kogumisvõistlused pärimusliku ajaloo uurimises. – Mäetagused, nr 43, lk 39–60. <https://doi.org/10.7592/MT2009.43.poysa>
- SKVR** = Suomen kansan vanhat runot. Kd I–XV. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1908–1997.
- Tuisk, Astrid 2018.** „Annab küll ette kujutada, kui tore see mäng on!” Nõukogude-aegsest lastemängude kogumisest kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas. – Eesti-uuringute Tippkeskuse kevadkonverents „Olgem eurooplased, aga saagem ka eestlasteks! Dialoogid Eestiga” 27.–28. aprillini 2018 Rakveres. Kava ja ettekannete teesid. Koost Piret Voolaid, toim Asta Niinemets. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 10. <https://www.folklore.ee/CEES/2018/kevad/cees2018kevad.pdf>
- Tööjuhiseid rahvamängude kogumiseks 1939.** Tartu: Ilutrükk.
- Valmis, Aavo 1997.** Emakeeleõpetus Venemaa eesti koolides. Tallinn: Virgela.
- Viidalepp, Richard 1940.** Tööjuhiseid rahvaluulekogujaile. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 13.) Tartu.
- Viikberg, Jüri 1988.** Vanematest eesti asundustest Siberis. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 284–288.
- Viikberg, Jüri 1989.** Koodivahetus ja Siberi eestlased. Lähtekohti. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 202–205.
- Viikberg, Jüri 2010.** Eestlased ja eesti keel Venemaal. – Eestlased ja eesti keel välismaal. Koost, toim Kristiina Praakli, J. Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 517–550.
- Viikberg, Jüri; Vaba, Lembit 1984.** Siberi põhjaeestlasi kõnetamas. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 210–223.
- Virtanen, Leea 1972.** Juhendeid lastefolkloori kogumiseks. – Rahvapärismuste koguja. Kirjandusmuuseumi kogumistöö juhendaja nr. 8. Toim Mall Hiimäe, Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 12–16.
- Virtanen, Leea 1978.** Children's Lore. (Studia Fennica 22.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Anu Korb (snd 1950), PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), anu.korb@folklore.ee

Astrid Tuisk (snd 1968), Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi teadur-haridusjuht (Vanemuise 42, 51003 Tartu), astrid.tuisk@folklore.ee

"Excuse me for bothering you with my Siberian language": Game descriptions by Rosalie Ottesson in the Estonian Folklore Archives

Keywords: context, folklore collector, folklore collection, games, Siberian Estonians

This article looks at the descriptions of games written down by Rosalie Ottesson, who lived in the Siberian Estonian community in Russia, mainly in the village of Ülem-Bulanka. The descriptions were sent to the Folklore Department (currently Estonian Folklore Archives) of the Literary Museum in the 1960s and 1970s.

We will approach Ottesson's descriptions of games and game situations through the concept of vernacular literacy. As a folklore collector, Rosalie Ottesson played a dual role in the village society – on the one hand, she had a traditional background similar to that of the villagers, and on the other, she was a member of the Communist Party who worked as a village council chairperson and as a teacher. Ottesson was a mediator between oral and written heritage, between the old (traditional) and the new (Soviet) ideology. In order to record folklore, Ottesson had to develop a way of both using linguistic tools and situating (oral) village culture in the context of folklore collection.

Archivists used to criticize Ottesson's collection for overemphasizing an irrelevant and personal point of view: commenting on the text, adding her own assessments. In the past, folklore collectors were required to describe the rules of the game, but also the context, as precisely as possible. Correspondence with the archive shows that Ottesson did not always understand what was expected of her as a folklore collector. Although Ottesson tried to accommodate the requests of the archivists, the nature of her notes and the choice of material remained unique. With the rise of performer-centered research and the expansion of the concept of folklore, Ottesson's folklore texts have proved increasingly valuable.

Anu Korb (b. 1950), PhD, Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum, Senior Researcher (Vanemuise 42, 51003 Tartu), anu.korb@folklore.ee

Astrid Tuisk (b. 1968), Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum, Researcher, Education Manager (Vanemuise 42, 51003 Tartu), astrid.tuisk@folklore.ee

Folkloristi vabadus taotleda avaramat mõistmist

Merili Metsvahi 50

24. juulil tähistab juubelit folklorist, Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule kaasprofessor Merili Metsvahi. Vestlesime sel puhul Tartus rahvaluule õppetooli raamatukogus von Bocki majas (Ülikooli 16) rahvajuttudest seoses naiste positsiooniga vanemas eesti kultuuris, inimese ja looma, kultuuri ja looduse hägusatest piiridest, moderniseerumisprotsessist ning folkloristi vabadusest.

Merili Metsvahi. Foto: Johanna Roos

Miks otsustasid hakata rahvaluule uurijaks?

Alguses, 1992. aastal tulin ma ülikooli õppima eesti keelt ja kirjandust ning 1994. aastal spetsialiseerusin ungari keelele. Juba 1995. aastal läksin Ungarisse vahetusüliõpilaseks Budapesti Eötvös Lorándi ülikooli. Seal saime käia peale keeleainete ka teistel loengukursustel ja hakkasin millegipärast – ei teagi mis impulsi ajel – käima Imola Küllösi folkloristika sissejuhatuse loengutes. Samuti kuulasin ungari rahvausundi loenguid, mida andis Kincső Verebélyi ja mõnikord ka Vilmos Voigt. See oli väga huvitav ja lugesin ka ungari keeles nende kursuste juurde antud materjali päris põhjalikult.

Hiljem kirjutasin seminaritöö Tartu Ülikoolis ungari keeles ja mõtlesin, et võtan natuke rahvaluule aineid, näiteks kuulasin Tiiu Jaago eesti rahvaluule ja folkloristika sissejuhatavat kursust. Mäletan, et 1996. aastal oli rahvaluule õppetool äsja kolinud von Bocki majja ja ma tulin siia Ülo Valgu käest küsima, kas võin Võrumaale Urvaste kihelkonda rahvaluulet koguma tulla. See oli ülemastme aine ja seetõttu ei olnud mulle kohustuslik, aga soovisin ikkagi minna. Lubati kohe lahkelt. Need välitööd pakkusid uue ja huvitava vaatepunkti, kuidas maainimesed elu näevad. Ka kolleegid olid väga toredad. Meid juhendas kaks õppejõudu: Marju Kõivupuu ja Ülo Valk, kes jättis sügava mulje. Samadel välitöödel olid ka praegused muinasjutu-uurijad Risto Järv ja Mairi Kaasik.

Järgmisel aastal küsiti, kas ma tahan tulla eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli poole kohaga assistendiks. Olin kohe nõus, kuigi töötasin samal ajal Postimehe reklaamiosakonna keelekorrektorina, kus

palk oli toona kõvasti suurem. Tulin siia, sest seltskond oli tore, ja jäingi siia.

Seega alustasid ungari keele õppimisega, aga sealt jõudsid kuidagi eesti libahundi pärimuse juurde?

Kui 1997. aasta suvel algas mul siin töö, oli teada, et kõrgharidusega oleks mu palk suurem, see kiirendas ülikooli lõpetamist. Toona käidi ülikoolis kaua. Ma olin kuus aastat bakalaureuseõppes ja tegin üle 200 ainepunkti, kuigi bakalaureuseastmes oli kohustuslik 160 ainepunkti, lisaks kuulasin loenguid ainetes, milles eksamit ei teinud. See mulle meeldis ja see oli tollel ajal tavaline. Osa neist, kes minuga koos ülikooli astusid, käisid ülikoolis veel kauem. Olin pigem lõpetajate esimeses pooles.

Lõpetasin 1998. aastal, võttes peaaoneks rahvaluule. Tegin eesti keele seminaritööd loitsude sõnavarast ussisõnade näitel ja kuna käisin kirjandusmuuseumis loitsutekste sisestamas, siis ma tundsin seal töötavaid inimesi. Ükskord Mare Kõiva küsis, ega ma ei taha libahundimuistendeid uurida. See tundus huvitav ja pärast seminaritöö lõpetamist hakkasin bakalaureusetöö tarbeks libahundimuistendeid sisestama. Mulle praegu tundub, et kirjutasin töö kiiruga, kuigi oponent Mare Kalda selle kohta midagi halba ei öelnud. Olin ööl enne kaitsmist palju küsimusi välja mõelnud, mida oponent oleks saanud esitada, nii et olin lausa pettunud, et ta nii vähe küsis. Oleksin osanud nii palju juurde rääkida.

Eesti libahundimuistendite juures on silmatorkav žanride hübriidsus: traditsiooniliselt muinasjuttudeks klassifitseeritud süžeed on käibel ka muistenditena.

See on tõesti huvitav teema, millest olen hiljem kirjutanud. Folkloristikas on muinasjutule ja muistendile väga eraldi lähenetud, aga eesti materjali vaadates

ei ole see põhjendatud. On rõhutatud, et muistendid on lokaalsed ja väljendavad konkreetse piirkonna eripära, üle keele- ja kultuuriipiiride levivad muinasjutud aga väljendavat inimese universaalseid iseloomuomadusi ja tüpaaže.

Kui läheneda niimoodi eesti materjalile (ja mitte ainult rahvajuttudele libahundist), siis see kitsendab vaatenurka liigselt. Teinekord tasubki vaadelda ainult muinasjuttude või ainult muistendite asemel laiemalt rahvajutte. Ka muistendid võivad olla väga erinevad, see on äraütlemlata lai materjal. Libahundimuistendi tüübi „Neiu hundiks” (AT 409)¹ eesti üleskirjutuste hulgas on palju muistendlikke tekste ja palju muinasjutte, mida saab klassifitseerida nii ja teisiti.

Kui hiljem küsitlesime Risto Järvega koos Ksenia Mürseppa, seto naist, kes oskas rääkida palju muinasjutte ja teistesse žanridesse kuuluvaid lugusid, siis küsisime temalt, mis on muinasjutt ehk seto keeles *jutus*, kas see on väljamõeldis. Ksenia vastas, et ei ole, seal on midagi tõtt ka. Ka temal ei olnud jäiku žanripiire. Tema jaoks olid kunagi väga ammu toimunud näiteks muinasjutulaadsed lood ristirahvast ja paganarahvast, kes tahavad ära vahetada ristirahva last, nii et ristimata lapsega pidi eriti valvas olema. Tema jaoks olid kunagi

¹ Tüübinumbrid antud siin ja edaspidi järgmistele väljaannetele järgi: AT = S. Thompson, The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (FF Communications No. 3) translated and enlarged. 2. ümbertöötatud tr. (FF Communications 184.) Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1981; ATU = H.-J. Uther, The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. I–III kd. (FF Communications 284–286.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2004; Ee = Eesti muinasjutud. I:1. Imemuinasjutud. (Monumenta Estoniae Antiquae V.) Koost ja toim R. Järv, M. Kaasik, K. Toomeos-Orglaan. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2009.

väga ammu toimunud ka püha Jüri legendi sündmused, milles ta lohe tappis. Mida kaugemale minna Lääne-Euroopast, seda vähem saab rakendada ranget muinasjutu ja muistendi eristust.

Kas eesti pärimus jääb selles mõttes siis nii-öelda Lääne-Euroopa ja Siberi vahele?

Võib-olla küll. Me oleme süzeid ja motiive üle võtnud idast ja läänest, asume ida ja lääne mõjude ja rahvajututüüpide segunemisel. Eesti rahvajuttude hulgas on tüüpe, mis on levinud Siberis ja saamlastel. Sellest on kirjutatud näiteks Uku Masing, Pille Kippar, Kristi Salve ja Mall Hiimäe, kuid seda temaatikat võiks veel uurida. Tänapäeva uurijad sellest väga ei kirjuta. Arvan, et eesti folkloristikas oleks Lääne-Euroopa jututüüpidest huvitavam uurida neid tüüpe, mida Lääne-Euroopast ei ole üles kirjutatud, või siis neid väga eestipäraseid jooni tüüpides, mis on ka Lääne-Euroopas tuntud.

Näiteks on eesti ja eriti lõunaeesti, sealhulgas seto jutupärimuses väga huvitav õe ja venna tegelaspaariga juttude rühm, kuhu kuuluvad „Õde põgeneb venna eest”,² „Söepuder”,³ „Sõsar käoks”,⁴ „Vanapagan eksitab õe”,⁵ „Truudusetu õde”⁶ ja „Üheksa

velje sõsar”.⁷ Need on vanad tüübid. Huvi-
tav on see, et muinasjutuentsüklopeedias on väidetud, et õe-venna intsesti teemat Euroopa imemuinasjuttudes ei esine,⁸ aga eesti imemuinasjuttus „Õde põgeneb venna eest” on intsestiohu teema üsna keskne. „Sõsara sõrmeluude” raamatus on üks selle jutu variant ära toodud ja ühe selle jutu originaali olen avaldanud Vikerkaares.⁹ Põhjus, miks eesti kultuuris õe-venna intsesti teemat esineb, on siinne varasem matrilineaarne, sugulust emaliini pidi arvestav ühiskonnakorraldus. Muu Euroopa patriarhaalne ajalugu on pikem kui meil ning meesdominantsetes ühiskondades on populaarsed hoopis isa-tütred intsesti teemad. Seevastu India kirdeosa matrilineaarsetel khasidel algab üks müüditaoline rahvajutt samamoodi kui eestlastel: vend ütleb, et tema õest ilusamat naist pole, ja tahab oma õde kosida ning õde põgeneb. Khasi loos on vend kuu ja õde päike ja ka edasine süžeeikäik on erinev.

Eesti muinasjutte puudutab üks huvitav teema, millest ma ei ole artiklit kirjutatud, vaid ainult ettekannetes rääkinud. Kõige esimesed eesti imemuinasjuttude üleskirjutused pärinevad Christian Hieronymus Justus Schlegelilt ja Arnold Friedrich Johann Knüpfertilt.¹⁰ Schlegeli tekstid ei

² ATU 313E*; tüübikirjeldus: Eesti muinasjutud. I:1, lk 534, näitetekstid samas nr 34, 35, lk 142–152.

³ Ee 327H*; tüübikirjeldus: Eesti muinasjutud. I:1, lk 542–543, näitetekstid samas nr 56, 57, lk 208–217; Sõsara sõrmeluud. Koost M. Metsvahi. Tallinn: Kirjastus Hunt, 2018, lk 69–75.

⁴ AT 452C*, näitetekst: Sõsara sõrmeluud, lk 58–62.

⁵ ATU 312D; tüübikirjeldus: Eesti muinasjutud. I:1, lk 531–532, näitetekstid samas nr 29, 30, lk 124–131.

⁶ ATU 315; tüübikirjeldus: Eesti muinasjutud. I:1, lk 536–537, näitetekstid samas nr 40, 41, lk 160–166.

⁷ AT 451A = Ee 451A; tüübikirjeldus: Eesti muinasjutud. I:1, lk 571–572, näitetekstid samas nr 134, 135, lk 438–448.

⁸ M. Lüthi, Bruder, Brüder. – Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. 2. kd. Toim K. Ranke, H. Bausinger, W. Brückner, M. Lüthi, L. Röhrich, R. Schenda. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1979, vg 848–849. <https://www.degruyter.com/databse/EMO/entry/emo.2.177/html?lang=de>

⁹ M. Metsvahi, Varasem perekondlik korraldus ja õe-venna intsesti teema rahvaluules. – Vikerkaar 2014, nr 7–8, lk 123–137; Sõsara sõrmeluud, lk 63–68.

¹⁰ K. Toomeos-Orglaan, Vanimatest imemuinasjuttude kirjapanekutest, nende koopiatest ja trükiversioonidest. – Aega otsimas. (Pro

ole dateeritavad, aga on võimalik, et need pärinevad XVIII sajandi viimastest aastatest või XIX sajandi esimesest kümnendist. Kuigi nende kogujad olid meesterahvad – Schlegel lasi jutte üles kirjutada Järva-Jaani pastoril Christian Jacob Glanströmil –, oli nende hulgas rohkem naispeategelasega kui meespeategelasega muinasjutte, samuti on väga iseloomulik õe-venna tegelaspaar. Kui ka sellises materjalis on naispeategelasi nii palju, siis milliseid jutte naised omavahel veel võisid rääkida, kas ainult naispeategelastega lugusid? Sellele ei ole eesti folkloristikas tähelepanu pööratud.

Arvan, et uurimissuuna võiks anda eesti materjali eripära, mitte lähtuda Lääne-Euroopa eeskujudest. Lääne eeskujudest lähtumine ei ole ainult Eesti probleem: sama olen näinud ka Islandil, kus sealsete muistendite uurija võib mööda vaadata tugevatest naispeategelastest.

Kui palju on tarvis seda patriarhaalse ühiskonnakorralduse sisselugemist eesti vanemasse mentaliteeti ja ühiskonda veel ümber lükata? Kui viljakas see põld on? Sa oled seda üksjagu kündnud.

Ma ei arva, et ma oleks seda pinda nii palju kündnud, kui peaks. Isegi XVIII sajandi teisel poolel on selles palju regionaalseid erisusi ja samuti XIX sajandil. Ma võin küll midagi väita, aga seda teemat peaks kohtumaterjalide ja etnograafiliste kirjelduste põhjal veel rohkem uurima. Näiteks millistes Eesti osades ja kuivõrd olid vallasemad põlatud või millal see algas. Ma arvan, et see suhtumine juurdus XIX sajandi jooksul. Samas on mõnest üksikust kohast lugeda, et seda võis olla ka juba XVIII sajandi lõpul, aga kindlasti mitte nii suurel määral nagu Rootsis või mujal Lääne-Euroopas.

Näiteks XVIII sajandi lõpus üritati Tallinna asehaldurkonnas keelata vallasemadel tanu kandmine, aga see ei õnnestunud ja tanude kandmine jätkus, kuna naised protesteerisid ja olid muudatusele nii vastu. Seejärel üritati sisse viia kord, et abielunaise tanu oleks vallalise omast erinev. Aga raske on öelda, mil määral see õnnestus. Uurimises peaks rohkem rõhutama, et ei saa ühe mütsiga kõiki piirkondi lüüa. Eesti oli läänepoolse Euroopaga võrreldes eripärane, aga ka iga Eesti piirkond oli omamoodi.

Igasugustes asjades on olnud piirkondlike erinevusi. Näiteks mõni ajaloolane kirjutab, et XIX sajandi keskel oli Eesti keskosas sulaste ja peremeeste vahel palju tülisid ja vastavalt ka kohtuasju, nii et sel ajal võib näha eestlaste sotsiaalset kihistumist. Samast ajast, XIX sajandi teisest poolest on ilmselt pärit muistendid sulasest ja peremehest, kus peremeest naeruvääristatakse, kuna see teema oli sel ajal päriselt aktuaalne. Seevastu Ea Jansen kirjutab, et sulaste ja peremeeste tülisid on liiga palju rõhutatud, tegelikult nad sõid ikka koos. Kui täpsemalt vaatama hakata, siis Mulgimaa Paistu kihelkonna 80 protsendis taludes sõid sulased XIX sajandi teisel poolel pererahvast eraldi, aga mõnes teises Lõuna-Eesti kihelkonnas sõid sama hästi kui kõik koos. Säärased regionaalsed erinevused on olnud suured, aga neid ei ole uuritud. Samuti on erinenud naise positsioon – ei oskagi täpselt öelda, milline see kus ja millal oli.

Mulgimaa moderniseerumine on üks huvitav erijuhtum, aga lääneeuroopalik moderniseerumisprotsess tundub Eestis olnuvat ebaühtlane ega jõudnud mentaliteedis korraga päris igale poole. Mõeldes Bruno Latouri raamatu „Me pole kunagi olnud modernsed”¹¹ või Philippe

Folkloristica XII.) Toim M. Hiemäe, K. Labi, J. Oras. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2005, lk 151–164.

¹¹ B. Latour, Me pole kunagi olnud modernsed. Essee sümmeetrilisest antropoloogiast.

Descola „Teispool loodust ja kultuuri”¹² peale: kui palju seda modernsuse suhtes kriitilist teoreetilist raamistikku annab kasutada ning mida Latourilt ja Descolalt õppida, et eesti suulist pärimust paremini mõista?

Kui vaadata Kihnut või Setomaad, siis on selge, et seal on moderniseerumine olnud hilisem. Küllap on ka muid piirkondi, kus see oli erinev. Aga Latourilt ja Descolalt on palju õppida ka laiemalt, mitte ainult folkloristikas. Üldiselt on kaks viisi maailma mõtestada, mida igaüks kasutab vaheldumisi: üks on avardav ja teine kitsendav. Eesti ühiskonnas on liiga palju kitsendamist, näiteks kui otsitakse süüdlast. See on poliitikute hulgas harilik ja ka muud inimesed on selle üle võtnud. Kuid arusaamine, et kõigil peab olema üks süüdlane, on jabur, sest iga asja taga on alati palju mõjutegureid. Teine näide on ajalugu, mida käsitletakse ja õpetatakse koolis enamasti kitsendavalt, keskendudes valitsejate, eliidi ja sõdade ajaloole, kuigi suurem osa inimestest ka Eestis on olnud lihtrahvas ja talupojad. Neist enamasti ajalootundides ei räägita või kui räägitakse, siis pigem eliidi vaatenurgast. Arvan, et talurahvast tuleks ajalootundides rohkem rääkida kui sellest, milline tsaar teise ära tappis. Avardavat lähenemist oleks rohkem vaja ja Latouri väide, et me pole kunagi olnud modernsed, on üks selline avardav vaatenurk.

Siin võiks vahepeal kitsendavalt mõelda 1642. aasta Pühajõe mässule Võrumaal. Konflikti ajendas see, kui Vöhandu jõe le rajati vesiveski, mis läks vastuollu talupoegade arusaamaga, et kui jõgi ei saa vabalt voolata, läheb ilm käest ära. Seejärel tuli palju rahet ja vihma ning vili ikaldus

kaks aastat järjest, mille peale talupojad lõhkusid veski ja tammi ning tegid jõe puhastusriituse vms, sest puhastati vaimses, mitte füüsilises mõttes. Johann Gutsclaffi raamatust mässu kohta¹³ on aimata, et ka sakslased uskusid, et jõgi saab ilma muuta. Seda võisid uskuda isegi kirikuõpetajad, kuulujuttude järgi lausa Liivimaa kõrgeim vaimulik, superintendent Herman Samson, samuti Tartu ülikooli professorid, kes aga ei saanud oma seisukohti tsensuuri tõttu trükkis avaldada.

Gutsclaffi kirjatööst on näha, et ta ei uskunud, et kogu loodus või kõik veevõrgud on elutud. Ta kirjutas, et Saksamaal on küll üks järv, millesse Pontius Pilatus olevat uppunud ja mis ei kannatavat, et sinna midagi visatakse, vaid hakkavat selle peale kohisema ja pahisema. Aga Pühajõgi ei saa tema väitel elus olla, kuna see pole ühegi piiblitegelasega sarnasel kombel seotud.

Kui tollel ajal, 380 aastat tagasi põhimõtteliselt kõik ühiskonnakihiid uskusid, et loodus on elus, siis see viimase aja periood Euroopas, kui inimene on loodusest eraldi, on kogu inimkonna ajalugu vaadates väga lühike. Esmalt hakati loodust vastandama ühiskonnale, kultuurile või tsivilisatsioonile Lääne-Euroopas XVII sajandi teisel poolel, eesti talurahva hulka jõudis see vastandus palju hiljem. (Rääkimata mingitest muudest piirkondadest, nagu Amasoonia.) Kui sellest kitsendavast vaatest loobuda, avaneks palju laiem pilt ja vahest saaksime modernsuse hädadest paremini üle ja mõistaksime maailma paremini.

Latouri lugedes võib näha modernsuse alternatiive, sealhulgas modernsuse-eelset maailmapilti, modernsuse küündi-

(Bibliotheca Controversiarum.) Tlk A. Saar. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2014.

¹² P. Descola, Teispool loodust ja kultuuri. (Avatud Eesti raamat.) Tlk H. Krull. Tallinn: EKSA, 2022.

¹³ J. Gutsclaff, Kurtzer Bericht und Unterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieflland Wöhhanda. Dorpt, 1644. <http://hdl.handle.net/10062/25304>

**matust ja võimalust modernsus ületada, olles modernsele maailmapildile pühen-
dunutest targemad.**

Minu meelest on modernsuse küün-
dimatus tänapäeval hästi näha ja arvan,
et seda on võimalik paremini ületada, kui
eelmodernset aega rohkem uurida. Näi-
teks Gutsloff kiidab väga teadust, aga siis,
kui Gutsloff selle raamatu kirjutas, olid
astronoomia ja astroloogia veel üks ja sama
teadusharu. Oma järgmise suurema tööna
kavatsen sügisel vabal semestril kirjutada
käsitluse Pühajõe mässust ja sealhulgas
analüüsida Gutsloffi teaduslikku käsitlust.

**Mida libahundipärimus eesti mentali-
teediloo kohta veel rääkida võiks?**

See teema on nüüd laiemalt populaarne,
aga ma ise ei ole seda rohkem uurinud,
kuigi see oleks huvitav. Kirjutasin viimati
Mäetagustesse artikli libahunditeemal,¹⁴
kus võrdlesin XVII sajandi pärimust ja
XIX–XX sajandi oma ja järeldasin, et hunti
nähakse nende kahe perioodi pärimuses
erinevalt. Üks on selle mõtteviisi kandja,
et mitteinimesed ja inimesed on lähemal
üksteisele, ja teine on eraldav, kajastades
looduse ja inimese eraldumise modernset
käsitlust.

Palju libahundimuistendeid arhiivis
on sellised, milles on inimese hundiks
muutumine väga loomulik ning inimese
ja looma piirid üldisemaltki on hägused.
Isegi kui Eestis ei olnud enne XVI–XVII
sajandit libahundiuskumusi, siis oli regi-
laule, kus näiteks kala seest tuleb välja
inimene. Seega oli pind väga soodne, et
libahundiuskumus saaks nõiaprotsesside
ajal siin kanda kinnitada. Muinasjututüübi
„Neiu hundiks” (AT 409) variantides, mis
on kogutud teistelt läänemeresoome rah-

vastelt, on hundi asemel mingi teine loom
ning saamidelt põhjapõder või lind.¹⁵ Sel-
lestki saab järeldada, et hunt on tulnud
sellesse lukku võrdlemisi hilja. Teame, et
nõiaprotsesse oli Eestis juba XVI sajandi
keskel ja libahundisüüdistus oli muu
Euroopaga võrreldes väga tavaline, nii et
libahundikohtuasju on vähestes säilinud
materjalides omajagu. Ju siis Oskar Loorit-
sal oli õigus, et libahundiusk toodi Eestisse
sisse XVI–XVII sajandil.

**Mulle on silma paistnud, et tegeled
pigem laima mentaliteedilooa väga
heterogeensete allikate põhjal, mitte ei
vaata rahvaluulet ühe žanri või karto-
teegikasti kaupa.**

See tundub mulle nii loomulik. Vii-
mane kord, kui ma kolme kartoteegikasti
põhjal midagi uurisin, oli bakalaureuse-
tööd kirjutades. Minu meelest ei saa öelda
teaduses palju uut, kui uurida üksiku kar-
toteegikasti sisu. Samuti ei ole võimalik
näha elava rahvausu, rahvaluule või rahva-
liku diskursuse pilti, kui pärimust kogudes
lähtuda vanadest 1930. aastate küsitlus-
kavadest ja nende küsimusi papagoi kom-
bel korrata. Uurijal tasub alati uute nur-
kade alt läheneda ja allikaid kombineerida.
Väga produktiivne on koostöös ajaloolas-
tega vaadata rahvaluule ja ajaloo allikaid.

Olen ise töötanud nii Eesti Rahvaluule
Arhiivis, Eesti Kultuuriloolises Arhiivis
kui ka Rahvusarhiivis, kus olen uurinud
XVIII sajandi vallasemade kohtuasju ja
XIX sajandi materjale. See on küll raske,
kuna allikad on gooti kirjas ja keerulises
keeles. Olen ka palju õppinud ajaloolaste,
näiteks Mati Lauri uurimuste kaudu ning
tema ja Malle Saluperega rääkides. Eks

¹⁴ **M. Metsvahi**, Eesti- ja Liivimaa libahundi-
pärimus rahvapärase ontoloogia muutumise
peegeldajana. – Mäetagused 2021, nr 80, lk
71–88. <https://doi.org/10.7592/MT2021.80.metsvahi>

¹⁵ **M. Metsvahi**, *The Woman as Wolf* (AT 409):
Some interpretations of a very Estonian folk
tale. – Journal of Ethnology and Folkloristics
2013, kd 7, nr 2, lk 65–92; **M. Metsvahi**, „Nai-
ne libahundiks” (AT 409) eesti jutupärimuses.
– Keel ja Kirjandus 2010, nr 8–9, lk 611–627.

ma pean rohkem lugema, mis ajaloolased on kirjutanud. Mind ei huvita üldse eliidi ajalugu või sõjaajalugu. Vahepeal oli mul hobi lugeda XIX sajandi teise poole valla-kohtute materjale, sest vallakohtu protokollidest näeb päris külaelu: mis mured inimestel olid.

Sinu doktoritöö oli ühe informandi uurimus.¹⁶ Millised võiksid olla selle 1970. aastail alguse saanud lähenemise voorused ja mis võiks olla selle üldistusjõud?

Ma ei ütleks, et minu ja Juha Pentikäise¹⁷ lähenemine sarnane oleks, kuigi mõlemad keskendume ühele inimesele. Minu doktoritöö eri artiklid uurisid rohkem jutustamist, kuigi üks puudutas ka identiteedi teemat. Idee, et folkloristid võiks intervjuuerida Ksenia Mürseppa, pakkus välja tema tütre tütar, kes oli käinud täienduskoolitusel Tiitu Jaago juures ja öelnud, et tal on kodus seto vanaema, kes räägib muinasjutte. Tema enda huvi oli, et Ksenia lood kvaliteetselt linti saaksid. Andsime need salvestised ka talle.

Valisin Ksenialt salvestatute hulgast välja jutte, et need raamatuna välja anda, kuid ei saanud sellele rahastust ja asi jäi tegemata. Oleksin tahtnud tema lugusid avaldada, see oleks olnud päris isiku-uurimus ja tore raamat, mis oleks avanud populaarteaduslikus vormis 1911. aastal sündinud inimese maailma. Teaduslikus stiilis doktoritööd paljud ei loe ja see ei ava eriti ka neid lugusid endid, mida Ksenia meeletult palju rääkis.

¹⁶ **M. Metsvahi**, Indiviid, mälu ja loovus: Ksenia Mürseppa mõttemaailm folkloristi pilgu läbi. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.

¹⁷ **J. Pentikäinen**, Marina Takalon uskonto: Uskontoantropologinen tutkimus. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1270.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1971.

Kseniaga tehtud intervjuude kaudu mõistsin paremini suulise kultuuri eripära. Mulle oli silmi avav näha, kuidas mõtleb suulises kultuuris elav inimene. Ta oli kaks talve koolis käinud ja luges ajalehest ainult pealkirju, kuid oskas oma mõtteid suuliselt väga täpselt ja ilusti sõnastada. Inimene, kes on kodus suulises kultuuris, teeb ennast arusaadavaks selles hetkes ja tema jutt täidab tema vahetuid eesmärges sel hetkel. Kui suulise kultuuri tekstidele läheneda kitsalt kirjakultuuri vaatepunktist, neid raamatusse panna, siis ei pruugigi need tunduda väga head lood, kuigi kõlasid suulises esituses suurepäraselt.

Suulises kultuuris ei saa panna kõrvuti seda, mida sa oled rääkinud varem ja mida räägid praegu. See aitab mõista tõdede paljust, mis on kirjakultuuris kahtluse või kokku tõmbunud. Kirjakultuuri tulles muutus teksti funktsioon, nüüd on paljude tõdede asemel üks tõde, kuna fikseeritud tekste saab kõrvuti seada ja neid võrreldes langetada otsuseid, mis on õige ja mis mitte. Kollektiivse mälu uurija Jan Assmann on öelnud, et suulises kultuuris ei olnud õigeid ja valesid jumalaid, olid omad ja võõrad jumalad. Kui tõdesid on palju, avaneb mitmekesisem pilt, mis ei pruugi igal pool kattuda või ei peagi kattuma.

Lõpetuseks: miks võiks õppida tänapäeval folkloristikat?

Praegu on ülikoolis õppida väga teismoodi võrreldes tolle ajaga, kui mina ülikoolis käisin. Nüüd vaatavad inimesed rohkem seda, mis alad tasuvad majanduslikult ära. Aga siiski oleks vaja inimesi, kes aitaksid eesti kultuuri kohalikku eripära hoida. Kurb on see, kui eesti keelt halvasti osatakse, kuna inglise keele ja popkultuuri pealetung on olnud väga suur.

Eestis on palju teemasid, mida tasuks uurida, muu hulgas seoses sellega, kuidas me pole kunagi olnud modernsed või kui-

das modernsus on puudulik ega saa hakkama elu pakutavate ülesannetega. Selle laiema pildi nägemiseks on meie eriala hea. Ei pea just folkloristikks hakkama, vaid võib seda õppida lihtsalt üldise pildi saamiseks, et pääseda välja modernsest kitsendavast vaateviisist. Humanitaarteadustel on ühiskonna mõtestamisel suur roll ja minu meelest muutub see aina suuremaks.

Näiteks minu ainekursusel „Naine ja seksuaalsus folklooris ja ühiskonnas” käib praegu 17 üliõpilast kümnele erialale, pooled on kultuuriteaduste erialalt, etnoloogid, kirjandusteadlased või folkloristid, aga on inimesi ka näiteks informaatika ja keskkonnateaduste erialadelt.

Folklorist saab väga laialt teemasid valida. Kes muu saaks uurida ufolugusid? Kui tahta selle teemaga süvitsi teaduslikult tegeleda, siis meie erialal on selleks soodne võimalus. Folklorist on hea olla ka seepärast, et võin kirjutada vaheldumisi XVII ja XVIII sajandist ning hilisemast ajast. Ajaloolastel ei ole võrreldavat lukust hüpata ühest sajandist teise. Usun, et humanitaarteadlaste seas on kõige parem olla folklorist, sest meil on kõige vabamad käed.

OTT HEINAPUU

Ormussoni-nostalgiat

Mäng ja melanhoolia. Friedebert Tuglase romaan „Felix Ormusson”. (Moodsa eesti kirjanduse seminar 3.) Koostanud ja toimetanud Mirjam Hinrikus ja Jaan Undusk. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2022. 341 lk.

Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuses võtavad asjad kaunilt kaua aega. Ei tea, kas see on programmiline taotlus, aga positiivse tõlgenduse korral võiks selles näha vaimuväärtuste üleajalisuse või koguni ajavälisuse manifestatsiooni. Mäletan, oli eluperiood, kui ma isegi ei mõelnud veel pensionile minekust, seevastu veetsin pealtkuulajana kaks huvitavat päeva Käsmu loomemajas toimunud „Felix Ormussoni” (1915) ainelisel seminaril, ööbides väikeses Vösu hotellis, mitte väga kaugel paigast, kus Tammsaare omal ajal suvitas. Nüüd loen 2022. aastal ilmunud kogumiku „Mäng ja melanhoolia. Friedebert Tuglase romaan „Felix Ormusson”” eessõnast mäluturgutuseks, et seminar toimus 13.–14. novembril 2009, sellel oli 12 esinejat (*sic!*), kellest kuus on jõudnud kogumikku, kolm kirjutist on tulnud lisaks mujalt ja akadeemik Undusk esineb väärikalt kahe artikliga, nii et kokku kümme. Koostajad ja toimetajad Jaan Undusk ja Mirjam Hinrikus täidavad oma käsitlus- tega ülepea ligi poole kogumiku mahust ja pakuvad sisuliselt igati fundamentaalselt ormussonistikat, teose geneesist kuni retseptisioonini, mida ülejäänud oma vaatenurkadest avardavad, täiendavad ja süvendavad. Meil on võimalik lugeda üht eesti kirjandusloo tähelepanuväärset

romaani – võtmeteksti, nagu seminari korraldajad ütlevad – erudeeritud ja asjatundlike pilkude kaudu. Sedasorti aktsioonid ja nende viljad on kultuuris tõeline luksus. (UTKK ühe-teksti-seminare on toimunud seitse, käsitluste kogumikuni on jõudnud neist Tammsaare „Ma armastasin sakslast”, 2013 ja J. Randvere jutustus „Ruth”, 2006. Tõsi, aega on.) Ühes koostajatega tuleks seejuures kahetseda, et kogumikku ei suudetud võluda artikleid teistelt seminaril osalenutelt, kelle ettekandeid eessõnas põgusalt tutvustatakse, olgu või Tuglase modernismihüpete suhtes nii oluliselt uurijalt nagu Tiit Hennoste. Mäletan teda hämaravõitu söögitoa pikliku laua otsas üsna kirglikult oma mõtteid esitamas – Ormussoni (keda Hennoste on nimetanud Eesti dekadentsi mustertegelaseks¹) tunnetusprotsessi viiest faasist, nagu saatesõnas meenutatakse. Ja kui juba väljastpoolt seminari kaastööd koguti, võinuks kogumiku lisas ümber trükkida näiteks Endel Nirgi 1984. aastal romaaniuurin- guid kirjgastanud Ormussoni-käsitluse „Valepassiga suvitaja päevaraamat” (mida Undusk nimetab programmiliseks analüüsiks, lk 50), kuigi Nirgi õpetlaslikult väljamõeldud ja üha kirjandusloolisi üldistusi taotlev loengusamm erineb kogumiku vaheldusrikkamast rütmist.

Jaan Unduski sissejuhatus „Felix Ormusson kui eesti kultuuri müüt” pakub esmalt ülevaate Tuglase romaani oma- aegsest vastuvõtust, põhilistest tõlgendus-

¹ T. Hennoste, Eesti uusromantism kui modernne kirjandusregister. – T. Hennoste, Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul. Hüpped modernismi poole I. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016, lk 161.

mallidest. Undusk nendib, et „Felix Ormusson” (edaspidi FO) andis kirjandusliku algtooke XX sajandi esimesel poolel toimunud vägagi põhimõtteliste vaimu- ja eluläheduse diskussioonidele. Muidugi, tookord oli neil poleemikatel ja heitlustel arendav ja ehitav jõud, oldi n-ö kasvufaasis, aga nagu nüüdsest kogumikust näha, ka retrospektiivsema lähene-mise korral on FO ajasüviku nostalgiliselt kumav tõlgendusväli jätkuvalt elavalt tukslev.

Unduski varem ilmunud „Panteism ja inimsuhted. Friedebert Tuglase elutundest” ei pärine Käsmust, on kogumikus aga igati omal kohal: see on uurija üks silmapaistvamaid esseid ning vältimatu tekst Tuglase eesti traditsioonist tugevalt eristuva novellistika ja ka FO mõistmiseks. Kogumiku tarbeks on kirjutist täiendatud mitmesuguse kirjandusloolise ainesega, näiteks on tuvastatud FO võimalik eeskuju Eino Leino loomingust, uurimisliin, mis Tuglase eksitava teate tõttu oli seni ummikus seisnud. See kõik on kahtlemata tarvilik, aga selle kõrval kiusab mind tunne, et lisandunud info on pisut ähmastanud algvariandi auditavat stiili ja novellilikult puänteeritud lõplahendust.

Katrin Puigi teema „Irooniast Friedebert Tuglase „Felix Ormussonis”” on üks olulisemaid, sest just selle stiiliregistriga raputas Tuglas proosakirjanduse lahti senisest valdavalt üheplaaniliselt (olme)-realistlikust traditsioonist. Ja see oli midagi enam kui Vilde ühesuunaline sarkasm. Tuglas võimaldas komplitseerimat lugemismudelit, nagu Puik tõestab. Sellised nähtused nagu siiruse ja teeskluse selgelt määratlematu segu, kõik võib olla nali, aga võib olla ka mitte, karikatuuri ja tõsimeelsuse määratlemata piir jne, millega kaasneb autori ja tema protagonistide suhte intrigeeriv ebamääraustumine ja mida kokkuvõtlikult võib nimetada lihtsalt mängulisuseks, vabastasid kodumaise kir-

jandusliku peegelduskunsti ülemäärasest tõsimeelsuse kompleksist. Puigi käsitlusest ilmneb, et FO andis vihje (tõenäoliselt esmakordselt eesti kirjanduses) ka kirjandusliku tunnetuse põhiteljestikule, kus üheks koordinaadiks on tühjus ja teiseks transtsendentne tõde. Tagasi vaadates on näha sedagi, kuidas Tuglase irooniline Felix ulatub oma teisendites Mihkel Muti Fabianini.

Teine oluline aspekt on Tuglase teose haardumine Euroopa kirjanduspärandisse, iidsete müütide kodustamine (lk 88), nagu sõnastab Merlin Kirikal uurimuses „Pygmalioni ja Narkissose moodsad ümberkirjutused”, või Kierkegaardi mõjude eritlemine Taavi Remmeli artiklis „Kierkegaardlik pilk „Felix Ormussonile””. Seesugused käsitlused osutavad ilmekalt, et FO oli (võis olla) tõeline europiseerimise projekt, kiirkorras vanadele kultuur-rahvastele järele kihutamise katse, nende arhetüüpidesse ja müütidesse sulandumise iha väljendus, mille õhinapõhist naiivsust ja sellega kaasnevaid ebaõnnestumisi (sealhulgas soopõhiseid vääratusi! lk 101) tasakaalustas kenasti juba mainitud kõike läbiv irooniline hoovus. Tuglase põgeniku elus valitses Ormussoni loomise ajal tingimusteta konspiratsioon, mis kandus ka esteetilisele tasandile – sealgi ei anna ta ennast lõplikult kätte.

Kolmas aspekt on rohkem eesti kultuuri sisene: sinna kuulub Tuglase romaani ja selle kangelase mitmekesine retseptioon. Unduski sissejuhatav artikkel kätkeb mitut alamartiklit, näiteks põhjalik ülevaade FO ja Tuglase edasi elamisest Hugo Raudsepa esseistlikus ja ilukirjanduslikus loomingus, kord kiitvas, aga rohkem siiski kriitilises vaimus, kusjuures Raudsepa käsitluses kõrvutub Ormusson rahvusvaheliste müütide tegelastega, nagu Hamlet, Peer Gynt ja Don Quijote. Vaevalt on ühtki teist eesti romaanitegelast nii kerge käega sellisesse konteksti paigutatud, Tuglase antud män-

guline sisend on retseptsioonis vilja kandnud. Olulisem on siiski FO ja Raudsepa romaani „Viimne eurooplane” (1941) seos, Felix Ormussoni ja Harald Imelise võrdlus, neid ühendav romantiline iroonia, mis päädib tõdemusega, et Raudsepp kirjutas oma „Viimse eurooplasega” „edasi Felix Ormussoni elulugu kolmkümmend aastat hiljem” (lk 34). Kogumiku kõige amüsantsim kirjanduslooline lisandus on aga Unduski sissejuhatuse teises alamartiklis „Pühajärve pagulased”, mis käsitleb August Gailiti vähetuntud värssföljetonit „Pühajärv” (1921), Tuglase romaani „omamoodi paralleelversiooni” (lk 46), kus Undusk näeb nimemärkide Victor ja proua S. all tegutsemas endist Vene Ajutise Valitsuse ministrit Viktor Tšernovi ja tema Tartust pärit abikaasat Ida Sõrmust. Mõnda aega Eestis viibinud ja koos kirjanikega Pühajärvel kala püüdnud poliitiline tipp-pagulane Tšernov on aga selles loos omakorda pagulase Ormussoni paralleelversioon. (Ja kas see kõik toimub elus või kunstis, ei ole ammugi enam ülemäära oluline.)

Felix Ormussoni kui identiteedimängu hargnemist Tuglase loomingus Arthur Valdesse müstifikatsiooniks ja edasi August Gailiti följetoniloomingu kreatuurideks („Felix Ormusson ja Bruno Erms” jms), ülepea Gailiti väljaastumist n-ö Tuglase hõlma alt vaatleb Maarja Vaino „Multiplitseeritud Ormusson”, nentides varajase seltskondliku *Spiel*i ilminguid, sest Tuglasega võrreldes on Gailiti puhul veelgi keerulisem tõmmata piiri mängu ja reaalsuse vahele (lk 120). Ootuspäraselt järgneb sellele Piret Kruuspere artikkel Tuglasest ja teatrist, mis keskendub Mati Undi, n-ö päris *Spiel*i esindaja Ormussoni-lavastusele „Helene, Marion ja Felix” Noorsooteatris 1990. Lavastuse analüüsi kaudu tuleb veenvalt esile, mis ühendab Tuglast ja Unti: esimese natuuris ja loomingus kätket teatralne alge on saanud Undi käsitluses elegantse võimenduse, lavametafoorid

tõukuvad orgaaniliselt Tuglase kujunditest (lk 142). Mäletan toda etendust ega mäleta, et oleks ühegi teise eesti klassiku dramatiseeringu puhul teatrisaalis nii palju vabastavalt naerda saanud. Mängus püsib vaim värske ja alati tänapäevane.

Kaks uurimust asetavad FO sügavalt oma ajastu kultuurikonteksti. Kaia Sisask jõuab järeldusele, et „dekadentsikultuur oli Tuglase jaoks elutundeline eksperiment, mis kulges siirast vaimustusest ägeda eitamiseni” (lk 168), ja pakub näiteid ajastu mõjudest kantud noore mehe vaimurännakust, kus vahelduvad tipud ja kuristikud, lääne- ja idahuvi, kõigi väärtuste suhtelisuse tajumine ja (sellele vastukaaluks?) müüdiloomse jõu tunnetamine.²

Mirjam Hinrikuse lõpuloos „Autentsuse probleemid: tõu(sik)rahvuslus, sünteesid ja „Felix Ormusson”” käib jutt, nagu pealkirjastki näha, tõusva rahvuse suurte asjade kontekstis: ehtsus, rahvuslus, süntees, müüt jne. Hinrikus ütleb, et nooreestlaste rahvusluse avaldumist on seni nähtud kriitikas, keele- ja tõlketegEVuses, tema on aga üritanud näidata, et „rahvusliku identiteedi konstruksioonid

² FO-s ja mujal avaldub välismõju paistab uurijatele ikka avardav ja huvitav, on kultuuris tühja koha täitjana igati positiivne areng. Tuglas oli mõneti samasugune „maaletooja” nagu Hasso Krull 1990-ndatel. Gustav Suits märkas siiski varakult ka sellise rolli kriitilist külge (kiri Tuglasele 25. XI 1909): „[---] läbi terve „Õhtu taeva” [käib] isesugune epigoniiline joon, nagu laotuks üle terve „Õhtu taeva” isesugune Lääne-Euroopa mustrid jäljendav jume. Niisugune, mida meie oludes nüüd küll veel ainult väärtuseks võib pidada – haruldase ja huvitava eksperimendi mõttes, – kuid kardan väga, et kui niisugune kalduvus püsivaks maneeriks muutuks, siis see meie, E e s t i, moderni umbkotti välja viiks...” (Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale IX. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, F. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tartu, 1976, lk 107.) Suitsu ennustatud umbkotitunnetus näib olevat üks Ormussoni tekkeallikaid.

ilmnevad väga selgelt ka nooreestlaste ilukirjanduslikes töödes” (lk 312–313). Kesk- sel kohal on esimese põlve linlane-haritlane (nn tõusik) ja tema kaudu ilmnev identiteedi problemaatika. Hinrikus esindab teoreetilis-eritleva ja üldistava teaduskeele silmapaistvat pilotaaži, üha hargnevates ja kumuleeruvates tähelepanekutes kulgemine tekitab isegi kerge tõlgendusliku üledoosi tunde. Aga selline tühjendavalt puuriv vaateviis (14 lehekülge kasutatud kirjandust ületab teiste allikavarusid mäekõrguselt) on ilmselt vajalik juba sellekski, et iseenesestmõistetavad järeldused – romaan tungib sügavale rahvuslikku psüühikasse, on samal ajal dialoogis palju suurema kultuuriruumiga, paigutub sellisena maailmakirjandusse jne – saaksid teenitud akadeemilise kaalu.

Ikka ja jälle tuleb raamatus kõneks Felix Ormussoni ajastuomane ja paradoksaalne olemus, tema nn ambivalentsus. (Ka Hinrikus kasutab nooreestlaste kirjeldamisel mõisteid *ambivalentne* ja *teoreetiline*.) Olen Felix Ormussoni kunagi pooleldi naljatades nimetanud mõnevõrra mehhaaniliseks seadeldiseks,³ nüüdse kogumiku lugemisel tuli see aga tõsimeeli ette. Ma ei saa midagi parata, kui Felix Ormusson – hoolimata tema elavast vahekorra oma autoriga – ei kangastu mulle päris usutava, n-ö lihast ja luust romaani- tegelasena nagu Arno Tali või Katku Villu, isegi mitte nagu Sander või Piibleht. Felix Ormusson on – ja seda tõestab tema tõlgendusi tootev ambivalentsus pea iga leheküljel – huvitav konstruktsioon, võib-olla koguni võti, mille abil on võima-

lik uurida, kuidas kajastus moodne aeg, inimene ja kunst eestlase (Tuglase) peas. Kuna tegelase Ormussoni ja tema autori suhe on paradoksaalne ja irooniline (nii nagu pea kõik muugi selles teoses), aga seejuures kahtlemata mänguliselt lähedane, siis võib kõnesolev artiklikogumik täita ka Tuglase kui suure uuendaja vaimulaadi eritleva monograafia ülesannet. Ja kui tahta teada, mida murrangulist tõi Noor-Eesti liikumine kirjandusse ja eesti identiteeti laiemalt, siis on kogumiku (eriti Hinrikuse, aga ka teiste artiklite) põhjal võimalik koostada nende seikade kataloog.

Ja ikka edasi tõlgendades on küllap mõndagi jäänud tuleviku tarbeks. Felix Ormusson ja tema autor unistasid maailmakirjanduslikust isikumüüdist. Selles plaanis võiks Ormussoni võrrelda teistegi vastavate katsetega eesti kirjanduses, piirates vaatevälja näiteks teostega, kus kangelase nimi on tõstetud pealkirja. „Kalevi-poeg” ja „Felix Ormusson”? (Jätkem nende hobuste iseenesest ilmekas võrdlus praegu sinnapaika.) Või hoopis „Felix Ormusson” ja „Toomas Nipernaadi”? Ja kohe süge-nevadki esimesed assotsiatsioonid. Neis kangastub Ormusson, kes konradmäeli-kult efektse maali raamidesse paigutatuna ambivalentselt enda ümber ringi tiirutab (niisuguse kujutluse tekitab kogumikus Lola Annabel Kassi veenvalt esitatud artikkel „Värvikas raskemeelsus Friedebert Tuglase ja Konrad Mägi looduspildis”), Nipernaadi aga rändajana muutlikes, isegi udustes maastikes (võib-olla omaaegse mängufilmi mõjul). Mis juhtub seadeldisega siis, kui sellele lisandub hing?

³ T. Haug, Felix Ormusson ja vana Aadam. – Looming 2009, nr 1, lk 134.

Kaalukas teos, igas mõttes

Uus uralistika käsiraamat

Marianne Bakró-Nagy, Johanna Laakso, Elena Skribnik (toim). *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. (Oxford Guides to the World's Languages.) Oxford: Oxford University Press, 2022. 1184 lk.

Uurali keelte käsiraamatut „The Oxford Guide to the Uralic Languages” (OGUL) on koostatud pikka aega, kuid ootamine on olnud seda väärt. Esmalt aga tehnilised pisiasjad: raamatu mõõtmed on 27,9 × 22,5 cm, paksus 6,2 cm, see kaalub 2,9 kg ja koosneb 1184 leheküljest. Tegemist on seega tõepoolest nii suure raamatuga, et see vajab lauda, seda ei saa käes hoides mugavalt lugeda. Raamat koosneb sissejuhatusest (53 lk) ja kolmest põhiosast: esimene sisaldab sissejuhatavaid peatükke ajaloolistel ja tänapäevastel teemadel, teine keelekirjeldusi (need moodustavadki raamatu põhiosa) ja kolmas peatükke eri keeleteemadel, nagu „Astmevaheldus”, „Kääne”, „Informatsioonistruktuur” jne. Teos sarnaneb ulatuse poolest ehk kõige rohkem Denis Sinori toimetatud 35 aasta taguse uurali keelte käsiraamatuga.¹

Sissejuhatavad osad sisaldavad nii lühikest kui ka üksikasjalikku sisukorda. See on väga kasulik juhul, kui lugeja tahab kiiresti leida alajaotusi nt Lule saami või udmurdi keele ajavormide kohta või ehk neid võrrelda (kuigi numeratsioonid ei ole vastavuses; see on ka loogiline, sest teatud keelte kohta on alajaotusi teemadel, mis ei ole teiste juures olulised või on olematud). Üksikasjalik sisukord on 36 lehekülje pikk ning on kuni viietasemeline: nt „Isuri keel”

> „Süntaks” > „Fraasistruktuur” > „Nomenifraasi struktuur” > „Kaassõnafrasid”. Sellele järgneb väga kasulik lühike transkriptsiooni ja glossi ehk morfeemtõlke osa (sellest hiljem), kaks värvilist uurali keelte kaarti, autorite nimekiri ja toimetajate lühitutvustus, kus selgitatakse, miks uus (põhjalik) uurali keelte käsiraamat on väga vajalik. Nende põhjuste hulka kuuluvad asjaolud, et paljude keelte (nt lõuna-saami, isuri, idamansi ja tundraneenetsi) kohta varem teave inglise keeles puudus; et varasemad käsiraamatud ei hõlmanud uuematest tüpoloogilistest uuringutest saadud teadmisi; et süntaks oli sageli alaesindatud.² Lisaks juhivad toimetajad tähelepanu, et suur osa olemasolevatest uuringutest on sellistes „vähem ligipääsetavates” keeltes nagu saksa, vene, soome ja ungari keel (selleni oleme siis jõudnud: isegi saksa keel on tänapäeval „less accessible”). Lisad koosnevad viidetest (65 lk) ja põhjalikust registrist (mis näitab, et eesti keelt mainitakse väljaspool kahte põhiaartiklit (ptk-d 20 ja 21) rohkem kui 100 korda); seda tuleks siis kasutada koos üksikasjaliku sisukorraga.

Transkriptsiooniküsimused

Kõikides varasemates käsiraamatutes kasutati soome-ugri transkriptsiooni (SUT) või selle variante, aga OGUL astub söaka sammu ning kasutab SUT-i asemel rahvusvahelist foneetilist tähestikku IPA,

² Täpsemat teavet tehtud valikute ja kaasnevate raskuste kohta vt **M. Bakró-Nagy, J. Laakso, E. Skribnik**, „As we say it in Finno-Ugric”: Some thoughts on making Uralic language studies more accessible to outsiders. – Ёмас сымын нэке вортур этпост самын патум. Scripta miscellanea in honorem Ulla-Maija Forsberg. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 275.) Toim S. Holopainen, J. Kuokkala, J. Saarikivi, S. Virtanen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 2020, lk 27–41. <https://doi.org/10.33341/sus.11.1>

¹ **D. Sinor** (toim), *The Uralic Languages: Description, History and Foreign Influences*. (Handbuch der Orientalistik 8. Handbook of Uralic Studies 1.) Leiden: Brill, 1988.

lisaks veel ladina tähestikku või kirillitsat sõltuvalt keele ametlikust ortograafiast, nii et ühel näitel võib olla kuni neli taset, kui tegu on kirillitsal põhineva ortograafiaga: originaal kirillitsas, transliteratsioon IPA-s, glossid ning ingliskeelne tõlge. Rekonstrueeritud algkeelte puhul otsustati siiski jääda SUT-i juurde põhjusel, et foneetilised üksikasjad on sageli ebaselged või vaieldavad. Toimetajad juhivad tähelepanu, et see võib põhjustada teatavat kokkusobimatust, kui tänapäeva keelt ja rekonstruktsioone kirjeldatakse samas peatükis. Peale selle ei ole IPA kursiivis, samas kui SUT on. Keeli, millel puudub kirjalik standard, nagu näiteks kamassi keel, kirjutatakse IPA-põhises fonoloogilises transkriptsioonis.

Võimaluste rohkus võib aeg-ajalt segadust tekitada, eriti kolmanda osa keeleliste nähtuste levikut võrdlevates peatükkides, kus eri keelte näited esitatakse erinevates transkriptsioonides. Nii võib ette tulla nt marikeelne näitelause, mis koosneb marikeelsest lausest kirillitsas (püstkirjas), IPA transliteratsioonist ladina tähestikus (püstkirjas), glossist (püstkirjas) ning ingliskeelsest tõlkest (püstkirjas), millele järgneb ungarikeelne näide (kaldkirjas), gloss (püstkirjas) ning tõlge (püstkirjas), ning sellele omakorda järgneb põhjamansi keele näide IPA-s (püstkirjas), gloss (püstkirjas) ning tõlge (püstkirjas). See püstkirja ja kaldkirja ning ladina ja kirillitsa segu tekitab segadust, eriti kui Veneemaal kõneldavaid keeli, isegi kui neil on kirillitsal põhinev ortograafia, ei kirjutata mõnikord selles kirjaviisis, kuna allikas ei ole kirillitsas: nii leidub nt mari, põhjamansi ja neenetsi keele peatükkides näiteid nii kirillitsas kui ka ladina tähestikus, samas kui Kildini saami peatükis ei ole ükski näide kirillitsas, kuigi keelel on kirillitsas standardne ortograafia (seda tehti selleks, et viia see vastavusse teiste saami keeli käsitlevate peatükkidega). Mordva keelte peatükis on aga kõik näited kiril-

litsas, isegi need, mis algselt olid ladina tähestikus. Ka põhjahandi keele puhul on olukord keeruline: vaatamata sellele, et on olemas ortograafia (kirillitsas), ei ole teatavates ortograafilistes punktides üksmeelt, mistõttu otsustati kasutada ainult IPA-t. Mõnikord võivad kirjaviisid ka näidete sees vahelduda: põhjamansi keele Ivdeli murde (püstkirjalises) näites (lk 1012) on vene laenud kaldkirjas. Ka morfeemide või sõnade kirjutamine paksus kirjas on veidi ebaühtlane: mõnes (nt lõunasaami või mari keele) peatükis ei kasutata paksu kirja üldse, ungari keele peatükis millegipärast ainult kolmes sõnas ning mõnes teises nii keelenäidete kui ka keeleteaduslike terminite puhul.

Õigekirja osas on OGUL laitmatu. Vaid mõnel juhul leidub samas artiklis (mittehäirivaid) dublette, näiteks *Ižma* ~ *Izhma* (komi murre) või *Pim* ~ *Pym* (jõgi Lääne-Siberis ja handi murre). Trükivigu on õnneks väga vähe. See on ülioluline: paljud selle raamatu näited jõuavad järgmise paarikümne aasta või pikemagi aja tüpoloogilisse kirjandusse.

Kaardid

Raamat sisaldab kauneid kaarte, mis on tehtud Turu ülikooli BEDLAN-projekti raames. Need on vabalt kättesaadavad³ ja juba praegu on näha, et neid kasutatakse usinalt uurali keeli käsitlevates artiklites ja raamatutes.

Tundub, et trükitud köite lehekülgede 552 ja 553 vahel⁴ olevaid värvilisi kaarte digiversioonis ei ole, kuigi neile viidatakse tekstis. Kõik keelekirjelduse peatükid sisaldavad üksikasjalikumaid (mustvalgeid) kaarte.

³ <https://sites.utu.fi/urhia/language-maps/>; seal leiduvad keelekirjelduse peatükkide mustvalged kaardid värvilistena.

⁴ Kaks uurali keelte kaarti lehekülgede xlvi ja xlix vahel leidub Oxfordi veebisaidil.

Kaarte ei saa kunagi joonistada nii, et need kõiki rahuldaksid. Kuna nad esitavad väiteid inimeste ja keelte asukoha kohta, võivad neil olla tõsised tagajärjed (nt seoses jahipidamise ja karjakasvatuse õigustega põlisrahvaste maal, kaevandamisega). Nii võib näiteks kaart 7.1, mis näitab saamide traditsioonilist asuala, tekitada teatavaid ringkondades pahameelt: paljud saamid eelistaksid, et nende kodumaa oleks kaardistatud kuni Põhjalaheni. Kõik kaardid ei ole ka ühtemoodi detailsed: kaart 23.1 mordva keelte kohta näitab arvukaid väikeseid keelesaari, ent kaart 26.1 komi keele kohta jätab täiesti tähelepanuta komi keelesaared, mis asuvad Neenetsi autonoomse piirkonna kesk- ja lääneosas. Samuti tekib küsimus, miks on lisatud kaart 33.1 („Etnilised rühmad Kesk-Doonau madalikus 1495. aasta paiku”).

I osa

Esimene osa „The making of the Uralic Languages” (6 peatükki, 97 lk) käsitleb uurali keelte kujunemislugu ja koosneb ajaloolistest peatükkidest (uurali algkeele käsitluse autor on Luobbal Sámmol Sámmol Ánte [Ante Aikio], uurali algkeele lahkneimist ja järeltulijaid kirjeldab Janne Saarikivi, Johanna Laakso kirjutab rahvusriiklike keelte (ingl *nation-state languages*) kujunemisest), nüüdisaegse tähtsusega peatükkidest, mis käsitlevad uurali vähemusi (Annika Pasanen, Laakso, Anneli Sarhimaa) ja Venemaa keelepoliitikat (Konstantin Zamyatin), ja ühest peatükist uurali vähemuskeelte kirjapanemise ja ortograafia kohta (Laakso ja Elena Skribnik).

Aikio vaatleb oma uurali algkeele ülevaates põhjalikult selle uurimisajalugu, esitab selle fonoloogia ja morfoloogia tänapäevased kirjeldused (millest paljud põhinevad tema enda töödel) ning kor-
dab, et uurali algkeele süntaksit on endiselt

väga vähe uuritud. Ta arutleb ka keelepüü taksonoomia üle: on põhjust vaidlustada traditsioonilist kaksikjaotust (soome-ugri ja samojeedi keeled), kuid ükski alternatiivne ettepanek ei ole veel saanud piisavat toetust. OGUL-ist aasta võrra uuemas uurali keelte käsiraamatus „The Uralic Languages” (TUL)⁵ on samuti uurali algkeele rekonstrueerimise peatükk⁶; nende peatükkide võrdlus oleks kindlasti huvitav.

Kahe sarnase teemaga peatükist, nimelt vähemuste ja keelepoliitika kohta („The Uralic minorities: Endangerment and revitalization”, „Language policy in Russia: The Uralic languages”), tuleb esile praegune olukord, näiteks see, millisel tasemel keelt hariduses kasutatakse (14 keelt, alates Pite saami keelest kuni lõunasõlkupi keeleni, ei ole hariduses üldse esindatud), konkurents assimilatsiooni ja taaselustamise vahel, probleemid ja võimalikud lahendused. Seejuures ei saa jätta mõtlemata, milline on Vene-Ukraina sõja mõju Venemaa uurali rahvastele, kelle olukord oli niikuinii juba tõsiselt halvenenud.

II osa

Teises osas („Language descriptions”, 740 lk) on eraldi peatükk peaaegu iga uurali keele kohta, sealhulgas kuus saami keelt, kaheksa läänemeresoome keelt (ka seto keel), mordva keeled, mari keel, (sürja)-komi keel, udmurdi keel, kaks mansi keelt, kaks handi keelt (mis lõpuks näitab, et väga mitmekesised Obi ugri keeled väärivadki eraldi käsitlust), ungari keel, neenetsi keel, eenetsi keel, nganassaani keel, sõlkupi keel ja viimasena kamassi keel. Artiklite pikkus varieerub märkimisväärselt: põhjasaami peatükk on peaaegu kolm korda pikem

⁵ D. Abondolo, R-L. Valijärvi (toim), The Uralic Languages. 2. tr. London: Routledge, 2023. <https://doi.org/10.4324/9781315625096>

⁶ M. Zhivlov, Reconstruction of Proto-Uralic. – TUL, lk 117–175.

(30 lk) kui näiteks liivi keele peatükk (11 lk). Peatükid järgivad siiski kõik sama põhistruktuuri, nii et lugeja saab enam-vähem sama põhjaliku ülevaate igast keelest ning keelte võrdlemine on väga lihtne, eriti üksikasjaliku sisukorra abil.

Iga keelepeatüki esimene osa võib sisaldada ajaloolist ülevaadet, teavet keele klassifikatsiooni, sotsiolingvistikulise olukorra, piirkondliku leviku kohta. Sellele järgnevad fonoloogia, morfoloogia, süntaks, sõnavara (kuigi mitte kõigis peatükkides), glossiga tekstinäide ja (tavaliselt) kirjanduse soovitusnimekiri.

Selles raamistikus on autoritele siiski antud teatav vabadus ja peatükid mõnevõrra erinevad. Nii nimetavad mõned autorid konkreetset, millised sõnaliigid võivad keeles olla (nt eenetsi ja sõlkupi peatükkide autorid), teised mainivad interjektsioone, mõned jagavad leksikoni täiendavateks alajaotusteks sõnamoodustuse, laensõnade kihistuste ja mõnikord ka neologismide kohta (nii teeb komi peatüki autor, aga mitte udmurdi keele peatüki autor); kamassi peatüki autor liigitab sõnavara hoopis semantiliste valdkondade järgi. Samamoodi on nt erinevalt tõlgendatud vormihomonüümiat: seto keele peatükis öeldakse, et elatiiv ja translatiiv, mis mõlemad on *st-lõpulised*, on vaatamata homomorfeemsusele eraldi käänded, kuna neil on erinevad tähendused ja funktsioonid, samas jälle nt liivi keele peatükis öeldakse, et on üks *ks-lõpuline* kääne, *n-ö instrumentaal*, millel on translatiivseid, instrumentaalseid ja komitatiivseid funktsioone, kuigi see on (võib-olla) kahe käände, translatiivi ja komitatiivi, segunemise tulemus (vrd eesti *-ks* ning *-ga* < **kanssa*).

Paljude keelepeatükkide eriline pluss on see, et nad ei piirdu ainult ühe keelevariandiga: mordva keelte peatükis käsitletakse võrdselt ersa ja mokša keelt ning mari keele peatükis mäe- ja niidumari

keelt; samamoodi käsitlevad neenetsi ja eenetsi peatükid nii tundra- kui ka metsaneenetsi ja -eenetsi keelt. Nende keelte kohta, kus see oleks variantide erinevuste tõttu liiga keeruline, nagu handi ja mansi, otsustati teha eraldi peatükid: üks põhja- ja teine idahandi ning üks põhja- ja teine idamansi kohta. Sõlkupi peatüki autor, kellel oli põhimõtteliselt sama probleem (peamiste variantide väga suured erinevused), otsustas keskenduda kõige elujulisemale variandile, põhjasõlkupi keelele. Mõni valik ei kajastu nii selgelt keelepeatükkide pealkirjades: neenetsi peatükk („Nenets“) käsitleb kiiduväärselt võrdsel viisil nii tundra- kui ka metsaneenetsi keelt; nagu ka eenetsi peatükk käsitleb nii tundra- kui ka metsaeenetsi keelt, kandes (loogilisemat) mitmuslikku pealkirja „The Enets languages“.

Läänemeresoome keeled

Eesti lugejale pakuvad ilmselt erilist huvi peatükid eesti, seto ja teiste läänemeresoome keelte kohta. Läänemeresoome keelte arvu osas ei ole veel üksmeelt saavutatud (ega peagi olema), kuigi on märgata selget tendentsi, et „keelteks“ peetavate variantide arv kasvab järk-järgult. Nii võis näiteks Aimo Turunen veel lihtsalt väita, et isuri „murdeid“ ei ole eraldi keelena käsitletud,⁷ kuid tänapäeval on enesestmõistetav rääkida isuri keelest. Teine äärmus on ehk Helena Sulkala, kes loetleb 13 „ohustatud läänemeresoome keelt“,⁸ nii et (ohustamata) eesti ja soome keele lisamine annaks kokku 15. Seetõttu on

⁷ A. Turunen, The Balto-Finnic languages. – D. Sinor, The Uralic Languages, lk 59.

⁸ H. Sulkala, Introduction: Revitalisation of the Finnic minority languages. – Planning a New Standard Language: Finnic Minority Languages Meet the New Millennium. (Studia Fennica. Linguistica 15.) Toim H. Sulkala, H. Mantila. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2010, lk 9.

huvitav näha, milliseid valikuid OGUL on teinud. Läänemeresoome keelte osa algab üldise (ajaloolise) peatükiga (Laakso), millele järgnevad peatükid karjala (Sarhimaa), vepsa (Riho Grünthal), isuri (Elena Markus, Fedor Rozhanskiy), vadja⁹ (Markus, Rozhanskiy), eesti (Helle Metslang), seto (Karl Pajusalu) ning liivi (Laakso) keele kohta. Eriti rõõmustav on see, et väiksemaid keeli käsitletakse võrdselt: näiteks isuri keele peatükk on sama pikk kui soome keele peatükk. Tuleb meeles pidada, et neist on palju raskem kirjutada, sest väiksemaid läänemeresoome keeli on palju vähem kirjeldatud kui eesti või soome keelt.

Anda keeltele nagu vepsa, isuri või liivi keel „peatüki staatus” on lihtne ja loogiline, kuid karjala, eesti ja soome keel võivad tekitada probleeme selles mõttes, et nende alla on koondatud eri staatusega variante. Sarhimaa näiteks paigutab lüüdi keele karjala keele alla, kuid TUL-is peab Grünthal seda eraldi keeleks.¹⁰ Tänapäeval ei saa ka enam lõunaeeesti keelt tähelepanuta jätta, nagu seda sageli tehti: OGUL on esimene uurali käsiraamat, kus on eraldi lõunaeeesti keele peatükk; TUL-is on samuti võru keele peatükk, mis on tegelikult pikem kui sealne peatükk (põhja)eeesti keelest. Eesti keelt käsitleva peatüki on Metslang pealkirjastanud „North and Standard Estonian” ja märgib, et selles tuuakse välja olulised erinevused eesti kirjakeele ja põhjapoolsete murrete vahel (seda tehakse arusaadaval põhjusel

suhteliselt harva). See, et OGUL on valinud lõunaeeesti keel(t)e esindajaks seto keele, paneb küsima, miks ei valitud võru keelt, millel on palju rohkem kõnelejaid, elujõulisem kirjandus ja mida õpetatakse rohkem.¹¹ Võib-olla peetakse seto keelt vanapärasemaks. Teatavasti ei tunnusta Eesti riik ühtegi lõunaeeesti keele varianti eraldi keelena, keeleseadus ütleb: „Riik toetab eesti keele piirkondlike erikujude (edaspidi *murdekeel*) kaitset, kasutamist ja arendamist”,¹² nende „erikujude” keelestaatus eitades.

Peatükis „Finnish, Meänkieli and Kven” peab Laakso meä ja kveeni keelt keeleliselt põhjasoome murde hulka kuuluvaks, kuid on lisanud need pealkirja, kuna neil on vastavalt Rootsis ja Norras keele staatus. Kirjeldus piirdub põhiliselt standardse soome keelega; alles päris lõpus tuuakse üks näide meä keele ja soome keele leksikaalsetest erinevustest. Tekstinäide ei ole siiski mitte soome keelest, vaid kveeni keelest. OGUL on esimene uurali keelte käsiraamat, kus meä keelt ning kveeni keelt ei ole täielikult ignoreeritud.

Isuri keele peatükk on muide esimene selle keele ingliskeelne kirjeldus. Võib-olla ei ole kõik eestlased teadlikud sellest, et isuri keel on ainus põhjaläänemeresoome keel, kus on samuti kolm vältet (vt lk 311), või et sarnaselt eesti keelega on CVCV-sõnades nagu *kala* teine vokaal poolpikk, kuigi see on pikem kui fonoloogiliselt pikk vokaal järgsilpides. Vadja keelest oleks ka palju huvitavat öelda, aga piirdugem siin seigaga, kus uuem vadja keel erineb oluliselt vanemast: impersonaal on enamasti üle võtnud kolmanda isiku mitmuse vormide rolli, kuid mitte kõikjal (lk 340–341). See on viinud näiteks mitmuse kolmanda

⁹ Inglise keeles eelistan *Vote* 'vadja' ja *Lude* 'lüüdi', jättes *ic*-lõpulised vormid tähistama ühte haru kõrgemal keelepuus (vrd nt *Finnish soome*, kuid *Finnic* 'läänemeresoome'; vrd ka *Turkish* 'türgi' ja *Turkic* 'turgi'). Kindlalt väljendatud teistsuguse arvamuse kohta vt **T. Salminen**, On the demography, endangerment, and revitalization of the Uralic languages. – TUL, lk 86.

¹⁰ **R. Grünthal**, The Finnic languages. – TUL, lk 433.

¹¹ Kahjuks on kaardil 14.1 (lk 552 ja 553 vahel) kogu Lõuna-Eesti alaks märgitud „Seto South Estonian”.

¹² Keeleseadus. RT I, 18.03.2011, 1. <https://www.riigiteataja.ee/akt/118032011001>

isiku eitusparadigmade tekkimiseni, kus esialgne isikuline vorm on säilinud ainult oleviku eitavas kõneviisis: *nämäd saavva* 'nad saavad' vs. *nämäd eväd saa* 'nad ei saa', aga *nämäd saati* 'nad said' vs. *nämäd eväd saatu* 'nad ei saanud'. Impersonaali kasutamine mitmuse kolmanda isiku asemel on idäläänemeresoome keeltes tavajoon ja ei ole tundmatu ka eesti keeles (vrd Alutaguse *siad* 'ulguti lahti, Jõhvi 'mõisad põledetti süsi)¹³, kuid vadja keel on läinud sellega oma teed.

Võib-olla ei ole kõik keelekirjeldustes leiduvad faktid läänemeresoome keelte spetsialistidele uued, kuid OGUL-i ülevaated pakuvad toredat lugemiselaust. Neid lugedes tekib automaatselt mõte, et aeg on küps kirjutada uus ulatuslik sissejuhatus läänemeresoome keeltesse; Arvo Laanesti oma ilmus juba peaaegu 50 aastat tagasi.¹⁴

Muud keeled

Keelekirjelduste osa sisaldab ka mitmeid üldisemaid keelepuu kõrgemate harude tutvustusi („Saami”, „Finnic”, „Permic”, „Ugric” ja „Samoyedic”). Need on erinevad selles mõttes, et saami ja läänemeresoome keelte peatükid on (peamiselt) ajaloolised (saami peatükki võiks ehk õigemini nimetada „algsaami keel”), samas kui permi ja ugriliste keelte peatükid on pigem võrdlevad sissejuhatused tänapäeva keeltesse; samojeedi keelte peatükk ühendab mõlemad lähenemisviisid. Keelepeatükke lugedes leiab hulgaliselt uut teavet ja uusi lähenemisviise. Siinse arvustuse raames ei saa ma muidugi kõike käsitleda ja võin vaid välja tuua mõne huvitava seiga.

¹³ K. Pajusalu, T. Hennoste, E. Niit, P. Päll, J. Viikberg, Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud tr. Tartu, 2018, lk 117.

¹⁴ A. Laanest, Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn: Eesti NSV TA, 1975.

Traditsiooniliselt on saami keeled jagatud lääne- ja idarühmaks; piir on põhja- ja Inari saami keele vahel. Viimasel ajal on saami keelte sõnavara uurijad pakkunud välja uued jaotused, kus Inari saami keel paikneb ida ja lääne vahel või on lähemal läänesaami keeltele.¹⁵ Inari saami peatükis aga tuuakse välja, et see võib olla tingitud kultuurilistest põhjustest, kuna Inari saami piirkond paikneb lääne- ja idakristluse piiril; paljud uut teooriat tõendavad leksikaalsed elemendid on laenu. Lisaks tuleb, nagu põhjasaami peatükist selgub, arvestada ka põhjasaami keele murdeerinevusi: kõige lõunapoolsemate põhjasaami murrete sõnavara võrdlemine annaks kindlasti teistsuguse tulemuse.

Võib-olla on see ootamatu, kuid mõni väiksem saami keel on (deskriptiivsest vaatevinklist) kirjeldatud paremini kui põhjasaami keel, mille kirjeldused on enamasti preskriptiivsed.¹⁶ Aikio ja Jussi Ylikoski toovad oma põhjasaami keele peatükis välja mitmeid probleeme, mis muudavad põhjasaami kirjeldamise keeruliseks: suured murdelised erinevused, tohtu paljudest tüpoloogiliselt ebatavalistest kvalitatiivsetest ja kvantitatiivsetest vastanditest tulenev fonoloogiline keerukus, mis on avatud alternatiivsetele fonoloogilistele analüüsile, ning süntaks,

¹⁵ Nt H. Rydving, Words and Varieties: Lexical variation in Saami. (Suomalais-Ugrilainen Seuran Toimituksia 269.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 2013; G. Tillinger, Samiska ord för ord: Att mäta lexikalt avstånd mellan språk. (Studia Uralica Upsaliensia 39.) Uppsala: Uppsala University, 2014.

¹⁶ Vrd nt lõunasaami: R. Kowalik, Towards a Grammar of Spoken South Saami. Stockholm: Stockholm University, 2023; Pite saami: J. Wilbur, A Grammar of Pite Saami. (Studies in Diversity Linguistics 5.) Berlin: Language Science Press, 2014. <https://doi.org/10.17169/langsci.b17.34>; Kolta saami: T. Feist, A Grammar of Skolt Saami. (Suomalais-Ugrilainen Seuran Toimituksia 273.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 2015.

mida mõjutavad erinevad enamuskeeled (norra, rootsi ja soome), sõltuvalt riigist, kus põhjasaami keelt räägitakse.¹⁷

Aeg-ajalt on keelepeatükkide ja üldpeatükkide võrdlemisel märgata väiksemaid ebatäpsusi: eksistentsiaal-, lokatiiv- ja possessiivlausete peatükis väidetakse, et *habeo*-verb esineb lõunasaami keeles, Obi ugri keeltes ning nganassaami keeles, kuid tegelikult esinevad lõunasaami verbi *utnedh* samatüvelised 'evima' tähendusega verbid kuni põhjasaami lõunapoolsete variantideni välja, ja seda kasutusviisi tegelikult ka mainitakse Lule saami peatükis (*De ittij Stállo ane áksjov* [---] 'Then the Ogre **did not have** an axe [---]' lk 145). See näitab jälle, et saami keeled erinevad omavahel üsna suurel määral, nii et OGUL-i valik kirjeldada (peaaegu) kõiki neid on igati tervitatav.

Arja Hamari ja Regina Ajanki märgivad mordva keelte peatükis, et varem ablatiiviks nimetatud käände spatsiaalne (ja temporaalne) kasutus on marginaalne ja et seda kasutatakse muu hulgas osaobjekti tähistamiseks (nt ersa *Сон симсь чайде* 'ta jõi teed'), osaõeldistäite käändena ning ka kvantiteedi väljendamisel, ning et nemad kutsuvad seda partitiiviks nagu läänemeresoome keeltes. Huvitav on näha, kas teised mordva keelte uurijad hakkavad seda terminoloogiat ka kasutama. Jack Rueter TUL-is seda ei tee, kuid mainib, et paljud grammatikad peavad ka ablatiivi üheks grammatiliseks käändeks.¹⁸

Idahandi keele peatükis mainitakse, et /k/ ja /q/ staatus pole veel selge: mõni uurija peab neid eraldi foneemideks, teised allofoonideks. László Fejes järeldab sellest,

¹⁷ Nii võivad Rootsi põhjasaami keele kõnelejad sageli kohe ära tunda Soomest pärit põhjasaami keele, sest seal on rohkesti soome keelt peegeldavaid kesksõnalisi tarindeid; neid kasutatakse Rootsi põhjasaami keeles palju vähem.

¹⁸ J. Rueter, Moksha Mordvin. – TUL, lk 489.

et arvamuste erinevus peegeldab muutust konsonantide süsteemis, kuna eri uurijad on oma materjali kogunud eri aegadel.¹⁹ See on samuti oluline punkt: OGUL jäädvustab praeguse (või mõne aasta taguse) olukorra ja näitab kõige uuemate uurin-gute tulemusi, samuti on selles palju viiteid toimuvatele muutustele. Näiteks sõlkupi keele peatükk näitab ühte traditsioonilist eksistentsiaalse eitusverbiga eitusstruktuuri, kuid ütleb ka, et tänapäeva kõnelejad kipuvad kasutama (lihtsamat) konstruktiooni eituspartikliga; Obi ugri keeltes kasutatakse nüüd sageli paaris kehaosade puhul ainsuse asemel kaksust, mis on tingitud vene keele arvühildumise mõjust (pangem tähele, et vene keeles pole kaksust). Vene keele mõju on toonud kaasa paljudes uurali keeltes ka SVO sõnajärje sageduse suurenemise. Näiteid, kus vene või turgi või skandinaavia keele mõju mainitakse, on praktiliselt igas keelepeatükis, ja siinkohal on digiversioon ehk kasulik, kui on huvi konkreetset selliseid teemasid otsida.

III osa

Viimane osa (189 lk) on ehk kõige põnevam, sest see sisaldab 14 artiklit eri teemadel, palatalisatsioonist informatsiooni-struktuurini.

Osas on ka lühike, kuid väga huvitav sissejuhatus, kus OGUL-i toimetajad rõhutavad, et selline osa on midagi uut uurali käsiraamatute traditsioonis. Nad mainivad, et läänes põhines väikeste uurali keelte kirjeldustraditsioon suures osas enne Esimest maailmasõda kogutud materjalil, samal ajal kui Nõukogude Liidus ja postsovetlikul Venemaal teenis deskriptiivne keeleteadus sageli kirjaoskuse planeerimise ja hariduse eesmärke.

¹⁹ L. Fejes, A szurguti hanti fonémarendszer néhány kérdéséről. – Nyelvtudományi Közlemények 2007, nr 104, lk 169–180.

Nagu eespool mainitud, ei olnud kaasaegse tüpoloogia tulemused seni veel käsiraamatutesse jõudnud. Selle osa peatükkide teemad, nagu kääne, isiku markeerimine, aeg-aspekt-kõneviis (TAM) ja evident-siaalsus, eitus, informatsioonistruktuur, kajastavadki osaliselt seda suurenenud huvi tüpologia vastu. 15 peatükki on liiga palju, et neid kõiki üksikasjalikult arutada, seega piirdun esimese, palatalisatsiooni peatükiga (autor Marianne Bakró-Nagy). See on suurepärase uurali keelte tüpoloogiline klassifikatsioon, mis põhineb palataalsete ja palataliseeritud konsonantide jaotusel. Nende kahe erinevus on sageli tähelepanuta jäetud ja valesti mõistetud, peamiselt seetõttu, et soome-ugri transkriptsioon ei tee neil vahet (nt SUT-i *ń* vastatud on IPA-s /n/ ja /ɲ/ jne). Selles peatükis on võrdlev tabel uurali keelte kohta, rühmitades need palataalsete/palataliseeritud konsonantide alusel nelja rühma: keeled, 1) kus puuduvad palataalsed või palataliseeritud konsonandid (välja arvatud /j/) üldse (nagu soome keeles), 2) kus võivad palataliseeruda kõik konsonandid (nagu eesti keeles), 3) kus on ainult palataalsed konsonandid (nagu komi keeles), ja, mis on kõige haruldasem, 4) kus on mõlemad (nagu Kildini saami keeles). Tuleb rõhutada, et eriti siinkohal oleks mõttekas viidata konkreetsetele keelevariantidele, mitte üldnimetustele: lk 852 esitatud palataliseeritud alveolaarsete ja postalveolaarsete konsonantide tabelis on mõistlik loetleda eraldi sellised variandid nagu Kildini ja põhjasaami või Kazõmi, Obdorski ja Surguti handi keel, kuna neil on (väga) erinevad foneemisüsteemid, kuid tabelis on toodud ainult mordva keel, millel puuduvat palataliseeritud tremulant /ɾ/. Vastab tõele, et ersa keeles seda ei ole, mokša keeles on see olemas. Ka siin juhitakse tähelepanu sellele, et tegemist on muutuvate süsteemidega: nt sekundaarne palatalisatsioon levib paljudes keeltes vene keele mõjul.

Neid üldisi peatükke lugedes pööratud lugeja pidevalt tagasi keelekirjelduste juurde: ülalmainitud tabel näitab, et kui neenetsi ja eenetsi keeltes on kolm kuni seitse palataliseeritud konsonanti (kusuures tundra- ja metsavariandid erinevad), siis nganassaani keeles on neid ainult kolm. Nganassaani peatükki lugedes aga selgub, et seal on ebatavaline konsonantsüsteem, kus on nii palataalseid kui ka palataliseeritud konsonante, nagu Kildini ja Turja saami keeles. Nii täiendavad peatükid ka üksteist.

Kokkuvõte: raamat uralistidele ja tüpoloogidele

Kellele on raamat siis mõeldud? Uurali keele käsiraamatuid on olnud põhiliselt kahte tüüpi: need, mis sisaldavad üldist teavet uurali rahvaste ja nende keelte, ajaloo, kirjanduse kohta,²⁰ ja need, mis on keskendunud keelelisele kirjeldusele.²¹ Esimest tüüpi käsiraamatutel on pikk eestikeelne traditsioon alates Matthias Johann Eisenist,²² kuid eestikeelne uurali keelte

²⁰ Nt **G. Décsy**, Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden: Harrassowitz, 1965; **P. Hajdú**, **P. Domokos**, Die uralischen Sprachen und Literaturen. Hamburg: Buske, 1987.

²¹ **В. И. Лыткин, К. Е. Майтинская**, Языки народов СССР. Т. 3. Финно-угорские и самодийские языки. Москва: Наука, 1966; **B. Collinder**, Survey of the Uralic languages. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1969; D. Sinor, The Uralic Languages; TUL.

²² **M. J. Eisen**, Eestlaste sugu. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1909; vt ka **I. Manninen**, Soome sugu rahvaste etnograafia. Tartu: Loodus, 1929; **A. Laanest**, Sissejuhatus läänemere-soome keeltesse; **V. Uibopuu**, Meie ja meie hõimud. Peatükke soomeugrilaste minevikust ja olevikust. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1984; **M. Kolga, I. Tõnurist, L. Vaba, J. Viikberg**, Vene impeeriumi rahvaste punane raamat. Tallinn: Nyman & Nyman LNT, 1993; **J. Õispuu**, Kaheksa keelt, kaheksa rahvast. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998; **R. Taagepera**,

käsiraamat puudub siiaaani. OGUL kuulub ilmselgelt teise tüüpi; ainult keelekirjeldustes on lühidalt, kui üldse, mainitud mõningaid ajaloolisi fakte ja ilukirjandus on jäetud osundamata. Kolmas tüüp, kus keelte teatud omadusi kirjeldatakse võrdlevas raamistikus, ei ole olnud uralistikas väga populaarne; ainsad reaalsed näited on József Szinnyei soome-ugri keelte võrdlev käsitlus ning Björn Collinderi võrdlev grammatika.²³ Tänapäeval ei ole see võib-olla enam ühe inimese töö²⁴ ja suund näib olevat pigem tüpoloogiliselt orienteeritud kogumike koostamise poole: vrd hiljutisi kogumikke eituse ja essiivi kohta.²⁵

OGUL-i sissejuhatuses öeldakse: „See raamat on mõeldud lingvistikahuvilisele lugejaskonnale üle maailma, kogu keeleteadusele ja sellega seotud erialadele.” Peale ilmselge kasutuse uralistikas eeldan, et ka kogu maailma tüpoloogid rõõmustavad selle kõite üle. Keegi ei oota neilt, et nad kasutaksid venekeelseid allikaid nt mordva keelte kohta, kuid tegelikult pole põhjust kasutada aastal 2013 Wiedemanni ersa keele grammatikat aastast 1865, et

näitlikustada ühte mordva keelte morfo-süntaktilist seika (nagu Leon Stassen tegi keelestruktuuride atlasas „The World Atlas of Language Structure”, WALs)²⁶; igauhel on kindlasti oma lemmiknäide.

Nüüd aga pole neil enam mingit vabanust: OGUL-is on peatükke praktiliselt iga uurali keele ning paljude grammatiliste teemade kohta, ja ma olen kindel, et ei lähe kaua aega, kuni raamat leiab tee tüpoloogide kätte. See ei tähenda mitte ainult seda, et me loodetavasti leiame tüpoloogilistes töödes ajakohast ja loodetavasti õiget teavet uurali keelte kohta, vaid ka seda, et käsitletavate uurali keelte arv suureneb. Ei ole juhus, et just mordva keelte puhul kasutasid WALs-i autorid Wiedemanni grammatikat, sest polnud veel olemas ühtegi ingliskeelset mordva keelte, samuti mitte mari, udmurdi ja komi keele grammatikat. See asjaolu seletab ka seda, miks selliseid keeli nagu Pite saami ja põhjasaami, neenetsi, eenetsi ja nganassaani mainitakse nüüd sagedamini tüpoloogilistes artiklites ja raamatutes – ainuüksi seetõttu, et neil on ingliskeelne grammatika.²⁷ Käesoleva kõite kasutamine viib siis loodetavasti selleni, et uurali keelte huvitavamad aspektid leiavad tee üldkeeleteadlaste teadmistepagasisse.

ROGIER BLOKLAND

Soomeugri rahvad Venemaa föderatsioonis. Tartu: Ilmamaa, 2000.

²³ J. Szinnyei, Finnisch-Ugrische Sprachwissenschaft. Leipzig: Göschen, 1910; B. Collinder, Comparative Grammar of the Uralic languages. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1960.

²⁴ Hiljutine väga muljetavaldav ühe inimese töö on Lars Johanson 1087-leheküljeline kõide turgi keelte kohta: L. Johanson, Turkic. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. <https://doi.org/10.1017/9781139016704>

²⁵ M. Miestamo, A. Tamm, B. Wagner-Nagy (toim), Negation in Uralic. (Typological Studies in Language 108.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, 2015. <https://doi.org/10.1075/tsl.108>; C. De Groot (toim), Uralic Essive and the Expression of Impermanent State. (Typological Studies in Language 119.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, 2017.

²⁶ L. Stassen, Noun Phrase Conjunction. – WALs Online (v2020.3). Toim M. S. Dryer, M. Haspelmath. Zenodo, 2013. <http://wals.info/chapter/63>

²⁷ Vastavalt J. Wilbur, A Grammar of Pite Saami; I. Nikolaeva, A Grammar of Tundra Nenets. (Mouton Grammar Library 65.) Berlin: De Gruyter Mouton, 2014. <https://doi.org/10.1515/9783110320640>; B. Wagner-Nagy, A Grammar of Nganasan. (Indigenous Languages of Russia 6.) Leiden: Brill, 2018; F. Siegl, Materials on Forest Enets, An Indigenous Language of Northern Siberia. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 267.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 2013.

LÜHIKROONIKA

7.–10. juunini peeti Brnos Masaryki ülikoolis rahvusvahelise etnoloogia- ja folklooriühingu (Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore) 16. kongress.

Ühendavaks teemaks oli elu ebakindlates oludes. Eestist osalesid Liisi Laineste (juhtis digitaalset eluavaldusi uurivat plokki), Anastasiya Fiadotava (kõneles poliitilistest meemidest Eestis aastal 2022), Anastasiya Astapova ja Maili Pilt (ühisettekanne vandenõuteooriate paljastamise sotsiaalmeediagrupid), Katre Kikas (ettekanne modernsest ebakindlusest ning XIX sajandi lõpu rahvaluulekogujate moraalsetest dilemmadest), Ave Goršič (andis ülevaate folklooriarhiivist muutuste tuules saja aasta jooksul), Mari Sarv (kõneles rahvaluulearhiivi toetuseks organiseeritud laulupeost 2020), Liina Saarlo (digitaal-arhiivi üksikkasutajatest ja kogukondadest), Risto Järv ja Astrid Tuisk (Ukraina meemide kogumiskeskonnas toimuvast), Mare Kõiva (puudega seotud uskumustest ja rituaalidest), Ülo Valk (lugusid raskesti seletatavatest kokkupuudetest), Alexander Panchenko (apokalüptilisest ontoloogiast vene õigeusu näitel postsovetlikes oludes), Art Leete ja Valeri Sharapov (ühisettekanne komi animismist). Indrek Jääts, Marleen Metslaid ja Tenno Teidearu vahendasid ERM-i kogumistööd ja teadust ning Ester Bardone ja Anu Kannike esinesid toiduteemalises sektsioonis.

9.–10. juunil toimus Luua Metsandus-koolis koolinoorte keelelaager „Hääldest ja hääldamisest“. Seekordne laager oli järjekorras kümnes ning keskendus foneetikale, mis on järgmise emakeeleolümpiaadi teema. Laagris osales 23

koolinoort 8.–12. klassist. Esindatud olid Tallinna, Tartu, Haapsalu, Narva, Märjamaa, Rapla ja Viimsi koolid. Tartu Ülikooli foneetika labori teadlased Pire Teras, Katrin Leppik ja Anton Malmi tutvustasid hääldusõpetuse teoreetilisi tahke ning lasid töötubades noortel endil praktilisi harjutusi teha. Laagri korraldasid Emakeele Selts ja Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.

15. juunil peeti Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuses aiaseminar „Enam kui inim. Kirjandus ja kunst mitmeliigilises maailmas“.

Ettekannetega esinesid Timo Maran („Semiootiline seotus paljuliigilises maailmas“), Kadri Tüür („Kuidas maitset karule?“), Elle-Mari Talivee („Linnuvaatlejad ja nende teekond keskkonnale mõtlemiseni“), Merili Metsvahi („Liivimaa vaimulike arusaamad veekogude elususest XVII sajandi esimesel poolel“), Kaarina Rein („Botaanika rootsiaegses Tartu ülikoolis Andreas Arvidi disputatsiooni „De plantis“ näitel“), Risto Järv („Naabrist parem. Meie muinasjutusiil“), Sara Bédard-Goulet („More-than-human encounters at the edge of extinction in Indices des feux by Antoine Desjardins“), Ulrike Plath („Manfred Kyber: baltisakslasest loomakaitsja ja kirjanik“) ja Ene-Reet Soovik („Läänemere lained: linnaloodusest ja loodus(aja)kirjandusest“).

15.–17. juunil toimus Tallinna Ülikoolis 13. Lotmani päevade konverents „Hirm kultuuris ja hirmukultuur“ („Fear in culture and culture of fear“).

Kutsutud esinejad olid Joanna Bourke (Birkbeck, Londoni ülikool, „The gender of fear: Female evil in twentieth-century culture“), Andrei Zorin (Oxfordi ülikool, „Tolstoy: Fear of death

and fear of mortality – experience, representation, philosophy), Jevgeni Dobrenko (Ca' Foscari Veneetsia ülikool, „Stalinist Comedy of Fear”) ja Mihhail Lotman (TLÜ, TÜ, „По ту стороны стpaxa”). Osalejaid oli 24 riigist. Eesti teadlastest esinesid Maria-Kristiina Lotman, Rebekka Lotman, Mari-Liis Madisson, Merit Rickberg, Timur Guzairov, Irina Belobrovtseva, Inna Adamson, Sergei Dotsenko, Igor Kotjuh, Mihhail Trunin jt.

19. juunil peeti Kirjandusmuuseumis 9. sõjaseminar „Sõja ja konkreetsete sündmuste kunstiline mõtestamine”. Esinesid Michael Cole (TÜ, „The calm before the storm: Cultural resistance to Russia in Ukraine before February”) ja Svetlana Maslinskaya (Grenoble'i Alpi ülikool, „Chrono-journey in Children's Literature about War: the Evolution of Commemorative Pragmatics”).

26.–29. juunil peeti Värskas BaltHerNeti suvekool „Väliseesti kultuuripärand võõrsil XI. Minu eesti juured”. Avapäeval külastati Tartus Eesti Rahvusrarhiivi, kus Tõnis Tärna tutvustas pereloo uurimise võimalusi ja juurdepääsupiiranguid. Suvekoolis räägiti suguvõsa- ja nimeuurimisest, pereajaloo jäädvustamise erinevatest viisidest, haudade kaardistamisest, pere- ja kohapärimusest. Tutvustati teemaga seotud kogusid Eestis ja väliseesti arhiivides. Keila Kopvillem ja Piret Noorhani (Väliseesti Muuseum) kõnelesid väliseestlaste elulugudest VEMU arhiivides, Madli Wiiburg Walfridsson Rootsi Eestlaste Liidu

arhiivigrupi tööst, Fred Puss (Eesti Isikuloo Keskus) tõi näiteid pereloo uurimisest, Tiina Tael (ERM) tutvustas Setumaa kirja-saatjate lugusid, Marin Laak (ERM) andis ülevaate väliseesti fondidest näidetega Ilmar Laabani ja Gunnar Neeme kogust, Janis Tobreluts (EELK arhiiv) kõneles väliseesti kirikuarhiivaalidest. Teisel päeval kõneles Mari-Ann Remmel (ERM) kohapärimusest ja identiteedist, Tiina Kirss (Eesti Elulugude Ühendus) elulugudest ja nende kogumisest, Marju Mersch (Eesti Mälu Instituut) 1944. aasta suurpõgenemisest 80. aastapäeva puhul ja Piret Voolaid (ERM) Kanada eestlaste koolipärimusest. Kultuuripärandialase koostöö suundade arutelul osalesid Välisministeeriumi, Eesti Instituudi ja BaltHerNeti esindajad. Toimus MTÜ Baltic Heritage Networki aasta-koosolek.

27. juunil toimus Tartus LVI J. V. Veski päev „Eesti keelest ja läänemeresoome keelteperest”, mis oli pühendatud keelmehe 150. sünniaastapäevale. Ettekannetega esinesid Reet Kasik („Johannes Voldemar Veski eesti oskuskeele arendajana 1920–1940”), Valts Ernštreits („Liivi keel põliskeelte aastakümnel”), Petar Kehayov („Keelesaarte tähtsusest läänemeresoome keeleteadusele”) ja Heinike Heinsoo („40 aastat vadjalaste hulgas”). Lisaks tavapärasele ettekandeosale ja Raadi kalmistul J. V. Veski kalmu külastusele toimus seekord ka ringreis Veskiga seotud paikadesse.

JUULI

- 10. **Andrei Hvostov**, kirjanik – 60
- 12. **Inge Käsi**, keeleteadlane – 60
Krafinna (Ene Kallas), kirjanik – 50
- 18. **Helju Rebane**, kirjanik, tõlkija – 75
- 22. **Anne-Katrin Kaivapalu**, keeleteadlane – 60
- 24. **Liina Lindström**, keeleteadlane – 50
Merili Metsvahi, folklorist – 50

JÄRGMISTES NUMBRITES:

Augustis Keel ja Kirjandus ei ilmu.
Septembris ilmub teemanumber XX sajandi
esimese poole naisproosast.

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014

TELLIMISE
INDEKS

78167

Hind 3.20 €